



АБДУЛҲАМИДХОН

Яширин тарих
хақиқатлари



Талха Угурлуэл

КБК 89

У 36

АБДУЛЖАТИДЖОН

ANDIJON IQTISODIYOT VA
QURILISH INSTITUTI
AXBOROT-RESURS MARKAZI
INV № 4130

KITOB nashir
ТОШКЕНТ 2021

УЎК 922.412.362-512.7

КБК 89(СТуц)

У 36

Талҳа Угурулуэл

Абдулҳамидхон [Матн] / Талҳа Угурулуэл. – Тошкент: "Azon kitoblari", 2021. – 280 б.

Ушбу китоб "Мутаржим" таржимонлар гуруҳи томонидан ўзбек тилига ўтирилади ва нашрга тайёрланди.

Гуруҳ аъзолари:

Хусан Мақсудов

гуруҳ раҳбари ва масъул муҳаррир

Моҳинур Аҳмедова

Шаҳзода Шодмон

Феруза Абдуллаева

Комилжон Маматов

*Ушбу китобда Ислоҳ халифаларидан бири, улуғ султон
Абдулҳамидхон II нинг ҳаёти ва ҳукмдорлик фаолияти тарихий
ҳужжатлар асосида ҳикоя қилинади*

УЎК 922.412.362-512.7

КБК 89(СТуц)

У 36

ISBN 978-9943-7271-0-6

© Хусан Мақсудов, 2021

© "KITOB nashir" нашриёти, 2021



Мундарижа

Ёвуз Салимга қўшни бўлиш.....	7
Саройнинг сўнгги волидаси.....	17
Қондошларини авлодларида яшаттирган Хукмдор	29
Валиаҳд.....	34
Маслак қасри	39
Бу ёш йигитнинг исмини ёзиб қўйинг!.....	51
Кичик Улвиянинг вафоти	63
Тенги йўқ султон.....	75
Фотиҳнинг криптал қабри.....	81
Ҳамидий “фес”	91
Олмон қироли Вилгелмнинг Ўрта Шарққа саёҳати.....	99
Иттиҳодчилар, Акиф ва Султон Абдулҳамид.....	113
Ҳунарманд султон	125
Абдулҳамидхоннинг инглиз сиёсати	139
Юлдуз суиқасди.....	151
Дўстга ишон, душманга ғазабнок бўл	185
Ҳижоз Ҳадимия темир йўли.....	201
Абдулҳамидхон даврида таълим	218
Юлдуз ёмғири.....	235
Улкан чинор қулатилди.....	253
Сургундаги султонлар.....	263
Бизларни етим қолдириб қаерга кетяпсиз!.....	273

*Мендан кейин келганлар бу давлатни ўн йил бошқара
олишса, юз йил ҳукмронлик қилгандек хурсанд бўлишсин.*

Султон Абдулҳамидхон



ЁВУЗ САЛИМГА ҚЎШНИ БЎЛИШ

*Оёқларингни
менга қарата
узатмоқчимисан?*

Кўплаб усмоний подшоҳлари каби Султон Абдулмажидхон ҳам бобоси Ёвуз Султон Салимни жуда яхши кўрар, унга бўлган муҳаббат-ихлосини хос давраларда доим айтиб юрарди. У гоҳ-гоҳ Истанбулнинг олтинчи тепалиги – Чоршанбага тез-тез бориб, бобоси Салимхон ва унинг аёли Ҳафса Султоннинг қабрини зиёрат қиларди. Бу ер у учун ёлғизлик маскани, охиратни эслатиб турувчи манзил эди.

Бу улкан тепаликнинг шундоққина қаршисида муаззам Ҳалич: ўнг тарафида елкасида Тўпқопи саройини кўтариб турган Саройбурни тепалигидан бошлаб Истанбулнинг дастлабки беш тепалиги ипга тизилган мунчоқдек ястаниб ётибди. Бу тепаликларнинг устида Усмонийларнинг энг нодир масжидлари, уларнинг атрофини ўраб турувчи бино мажмуалари шаҳарнинг асл жозибасини кўрсатиб туради. Биринчи тепаликда Аёсофя ва Султон

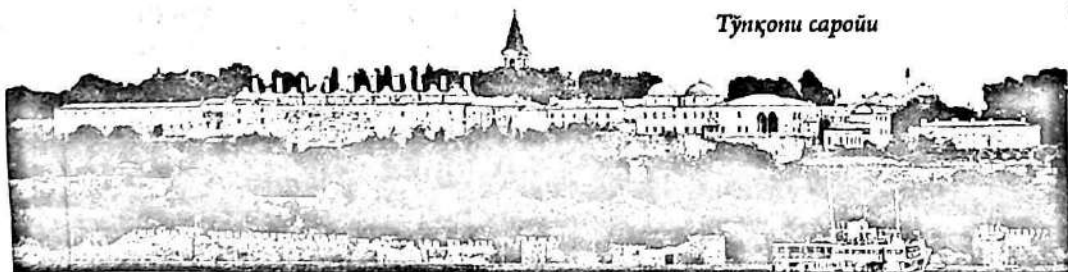


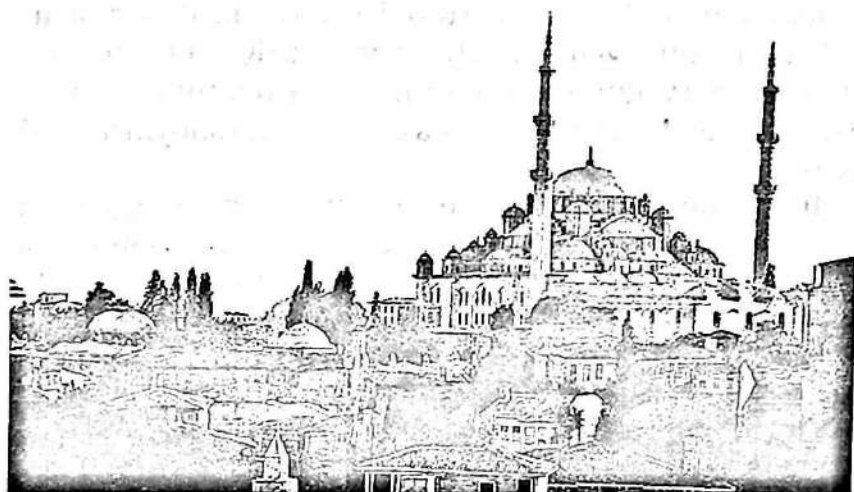
Ҳалич

Аҳмад масжидлари; иккинчи тепаликда Нури Усмония жомеси; учинчисида – Боязид; тўртинчи – энг баланд тепаликда бутун гўзаллигини кўз-кўз қилиб турган Сулаймония қад ростлаб туради. Қабристондан иборат тепаликнинг ёнидаги бешинчи баландликнинг Истанбул фотиҳи Султон Меҳмет II нинг Фотиҳ жомеси кўзга ташланади. Чапга қараганингизда, шаҳарнинг кўҳна қалъа деворлари билан Қонуний¹нинг қизи Меҳримоҳ Султонга оид Эдирнекопи мажмуасининг кўзни қамаштирувчи жозибасини кўришингиз мумкин.

¹1494–1566 йилларда яшаган Султон Сулаймон I ни шундай аташган.

Тўнқони саройи





Фотиҳ жомеси

Ёвуз Султон Салим шахзодалик пайтида отасига қарши чиққан ҳамда саккиз йиллик ҳукмронлиги даврида мамлакат ҳудудини уч карра кенгайтирган-ди. У Усманийларни ташвишга солаётган икки куч: сафавийлар (Эрон) ва мамлуклар (Миср) муаммосини қисқа вақт ичида ҳал қилган ҳукмдордир. Шу билан бирга, португаллар кўлига ўтишига бир баҳя қолган



Макка ҳамда Мадинани муҳофаза этган, Бобул мандаб² бўғозини тўсиб, салибчиларнинг Қизил денгизга киришига тўсқинлик қилган, ислом оламида мўътабар бўлмиш Муқаддас омонатларни³ Истанбулга олиб келган.

Шу ўринда, Ёвуз Султон Салимнинг ҳукмдорлик салоҳияти ҳамда Усманийлар тарихида қанчалик муҳим шахс эканлигига ишора қилувчи бир лавҳани эътиборингизга ҳавола қилайлик: Султон Муродхон IV тахтга ўтираркан, салтанат одатига кўра, Айюб Султон мақбарасига бориши ва бу буюк саҳобий ҳузурида Пайғамбаримиз алаҳиссаломнинг қиличларини тақиши керак эди. Лекин бу қайсарфеъл подшоҳ анъанадан чекинади: "Тақлиди сайф" (қилич тақиш) маросимида ҳазрати Умар розияллоҳу анҳу ва катта бобоси Ёвуз Султон Салимнинг қиличларини тақадди. Унинг бу хатти-ҳаракати неча замонлардан буён қонун-қоида билмай келаётган яничарлар⁴га нисба-

² Қизил денгизни Арабистон денгизи билан боғлайдиган бўғоз.

³ Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом, у зотнинг дўстлари ва исломда муқаддас ҳисобланган баъзи ашёлар. Ҳозирда улар Тўпқопи саройида сақланмоқда.

⁴ Усманий турк империясида давлат хазинасидан маош олиб турган мунтазам пиёда қўшинлар.

Дастлаб Буюк Мажидия деб номланган ушбу масжид ҳозирда Уртақўй деб аталади

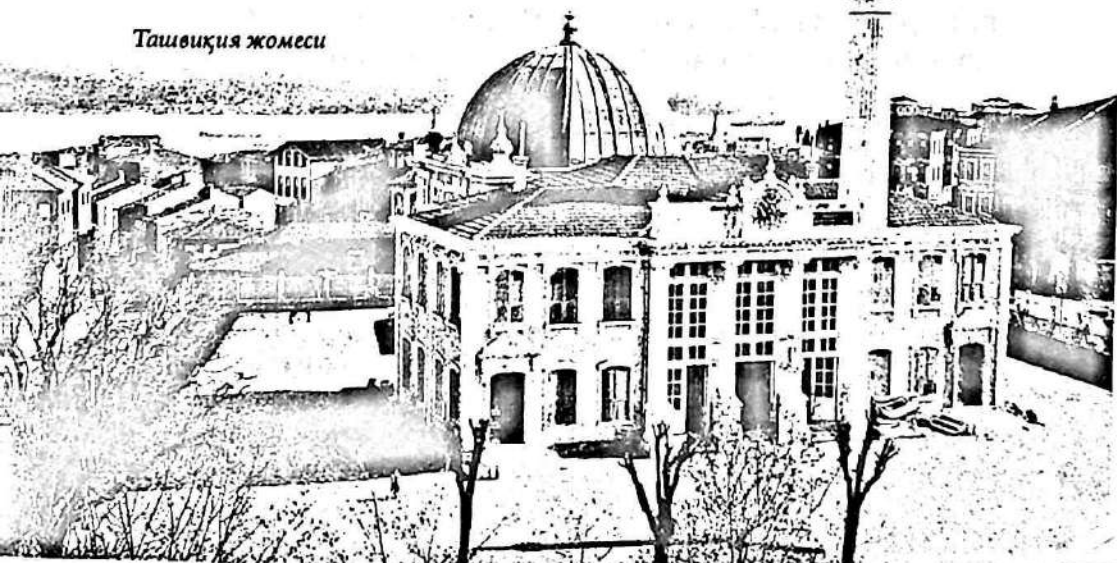


тан бир огоҳлантириш бўлиб. “Давлат бошқарувида ҳазрати Умардек адолатли, бобом Ёвуз каби интизомли бўламан, билиб қўйинг!” дегани эди бу. Ҳокимият унинг қўлига ўтгач, ҳақиқатан ҳам, шундай йўл тутди.

Абдулмажидхоннинг ҳар доим кўнглида асраб юрган бир орзуси бор эди: вафот этганидан сўнг, доим ардоқлаган бобоси Ёвуз султон кўмилган тепаликка дафн этилишни, бу сокин ва муборак маконда мангу кўним топмоқни истарди. Эҳтимол, унинг ўрнида бошқа биров бўлганда, буни тасаввур ҳам қилиб кўрмасди. Фақатгина истанбулликлар эмас, балки бутун дунё мусулмонлари маҳлиё бўлиб томоша қиладиган, ҳатто Европалик меъморларни ҳайратлантирган масжиднинг лойиҳасини шахсан Султон Абдулмажидхон тасдиқлаган эди.

Лабиҳовуз, яъни денгизнинг соҳилида жойлашган Ўртақўй масжидининг ёнгинасида кўмилишни ким ҳам истамайди? Тасаввур қилинг, бир тарафда мавжланган бўғоз, бошқа тарафда барокко санъатининг шоҳ асари ва Абдулмажидхон мақбараси... Бўғоздан ҳар куни юзлаб қайиғу кемалар ўтиб туради. Минг-минглаб йўловчилар бу мақбара соҳибларининг ҳақиға дуо қилса, бу қандайам саодат!?

Ташвиқия жомеси





Ҳафса Султоннинг янгидан бино
қилинган турбаси

Султон Абдулмажидхон бироз кейинроқ қурдирган яна бир масжид бор – Кичик Мажидия. Ўшанда Нишонтоши ва Ихломур минтақалари янги бунёд этилаётган эди. Абдулмажидхон бу ерларда ҳам мухташам бунёдкорлик ишларини амалга оширди. Бугунги кунда машхурларнинг

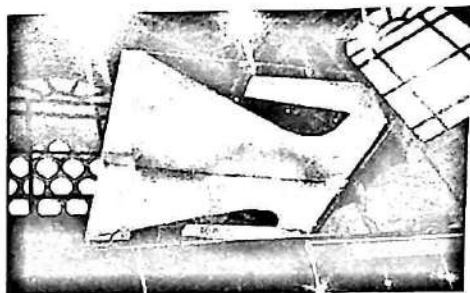
жаноза маросимлари ўтказиладиган Ташвиқия масжиди шулардан биридир. Абдулмажидхон шу жоменинг ҳовлисида ҳам ўзи учун мақбара қурдириши мумкин эди. Аммо у ўзи бунёд эттирган иншоотлар ёнига эмас, Аллоҳ йўлида собитқадам бўлган, ислом ривожини учун хизматлари тенгсиз бўлган катта бобоси ёнига дафн этилишни орзу қилади.

...Султон Абдулмажидхон ўша куни яна Чоршанба тепалигида эди. Ёвуз Султон Салим вафоти сабабли қурилиши тугамай қолган одмигина масжид узоқдан кўриниб турарди. Абдулмажидхон унинг ёнига боради. Масжиднинг қибла томонига ўтиб, у ердаги мақбаралар орасида кезиб юради. Жоменинг қибла девори сўл томонидаги мақбарага Ёвуз Султон Салимхон, яқинроғига рафиқаси Ҳафса Султон қўйилган. Малика мақбариси ёнида эса Султон Сулаймоннинг фарзандлари дафн қилинган.

Абдулмажидхон бу ердан ўзига мақбара қурдириши учун шу уч қабрнинг ўнг томонида бўш жой бор эди, яъни Султон Сулаймон фарзандлари мақбарасининг юқори қисмида. Лекин Султон Абдулмажид бобоси билан ёнма-ён мангуга қўним топишни истарди. Бунинг яна бир ечими бўлиб, бу ҳам бўлса Ёвуз Султон Салимхон қабрининг чап томонидаги бўш жойга мақбара қурдириши керак эди.

Учиндан ҳам шу қарор-
га келади. Масъулларга
керакли топшириқларни
бериб, Ёвуз Султон Са-
лим масжидининг қибла
девори бош қисмига, бо-
боси мақбараси юқори
томонидан ўзи учун мақ-
бара қуришни амр этади.
Ўзи тасдиқлаган лойиҳа
асосида пойдевор учун ер қазииш ишлари бошланади.

Ўша кунларнинг бирида Султон Абдулмажидхон
ғаройиб бир туш кўради: бобоси Ёвуз Султон Салим-
хон салобат билан унга тикилиб, вақтида дунёни тит-
ратган ўша кучли ва қатъиятли овози билан набира-
сини огоҳлантиради: “Сен қабримдан юқорида ётиб,
менга оёғингни узатасанми?!”



Ёвуз Султон Салимнинг қабри
устидаги кийими



Ёвуз Султон Салим
мақбараси

Хафса Султон мақбараси
(1894 йилги зназилада
йиқилиб, 2016 йилда қайта
тикланган. Сурат олинган
вақтда мақбара тўла
тикланмаган эди)

Қонунийнинг
фарзандлари турбаси

Султон Абдулмажид
мақбараси

Абдулмажидхон уйқудан қора терга ботиб уйғонади: бу қандай туш бўлди? Ўзига келгач, ғалати аҳволга тушади. Ахир бобоси тушига кириб ундан норози эканини билдириб, огоҳлантирди. Бу ҳолдан Абдулмажидхон хафа бўлишни ҳам, хурсанд бўлишнIAM билмай қолади...

Бу боадаб Султон, албатта, бобосининг огоҳлантиришини қабул қилиб, тонгда амрини ўзгартиради: мақбара биноси Қонунийнинг фарзандлари давомидаги бўш жойга қурилади. Бобоси билан ўрталарида иккита мақбара қолаётган бўлса-да, унинг кўнгли шу жойга дафн қилинишни истарди.

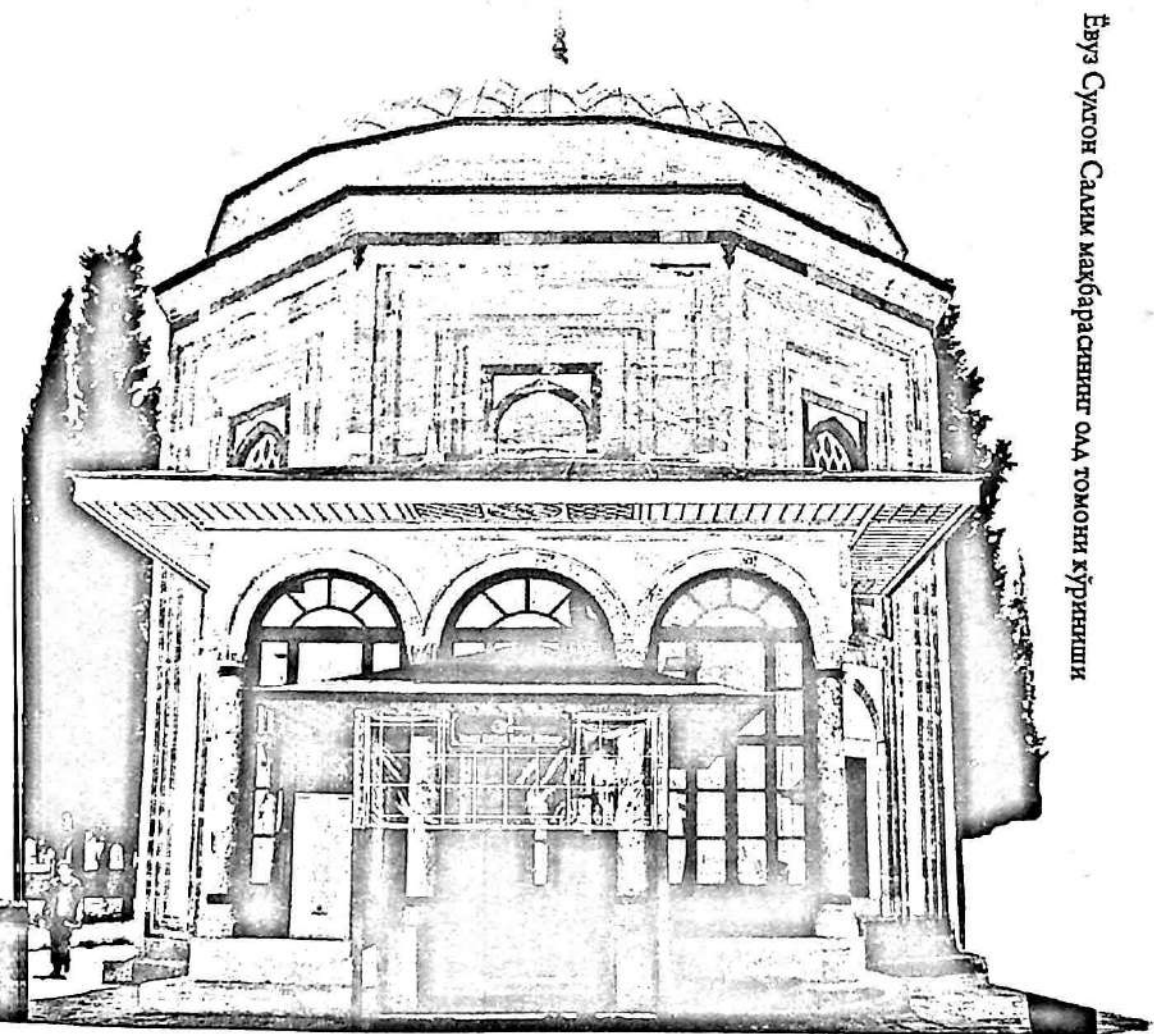
Кун келиб Ҳаличда қайикда ўтиб, бу тепаликни томоша қиладиган бўлсангиз ёки йўлингиз тушиб, Чоршанба теплигига чиқсангиз, фақатгина Ёвуз Султон Салимхоннинг қабрини зиёрат қилиб ўтмай, унинг ёнида йиллаб вайрона ҳолатда қолган, ниҳоят, 2016 йилда қайта тикланган қрим хонининг қизи, Қонунийнинг онаси Ҳафса Султоннинг мақбараси, унинг

Ёвуз Султон Салим мақбарасининг ўтган аср бошларида олинган сурати



ёнидан жой олган фарзандларининг қабрларини ҳам зиёрат қилинг. Сўнг, бу мақбаранинг орқасидаги сарик тошлар билан ўралган, лекин чеккароқ жойда бўлгани сабабли кўпчиликнинг эътибори тушмайдиган бир мақбарани зиёрат қилишни-да унутманг. Ўзининг ҳашаматли жомелари, Долмабоғча саройи, Ихдамур, Маслак ва Кучуксу қасрларини бир четда қолдириб, “Илло, авлиё бобом”, деб, шу ерни ўзи учун охират макони қилиб танлаган Абдулҳамидхон II нинг отаси Султон Абдулмажидхон ҳақиға дуо қилинг.

Ёвуз Султон Салим мақбарасининг олд томони кўриниши





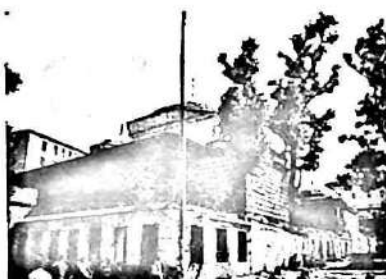
САРОЙНИНГ СҮНГТИ ВОЛИДАСИ

Онасизлигимни
менга ҳис
эттирмадингиз

Қачон Эминону Янги Жомесининг қибла томон девори яқинда жойлашган Ҳадича Тухрон Султон мақбараси ёнидан ўтар бўлсам, ичим ғамга тўлади. Мақбара Меҳметхон IV нинг онаси, Султон Иброҳимнинг аёли Ҳадича Тухрон Султон учун барпо қилинган. Шунингдек, биргина шу ернинг ўзида яна олти подшоҳ дафн этилган. Лекин менинг қалбимни ўртайдиган ғамнинг сабаби бошқа... Унда бир волида ётибди – оналик бахтига туйиб-туймасдан, фарзандини суйиб-эркалаб бошини силаши, димоғи тўлиб-тўлиб нуридийдаси ҳидидан бахраманд бўлиши керак бўлган пайтда, навнихол ҳолида бевафо дунёни тарк этган аёл. У – улуғ халифа Абдулҳамидхонни дунёга келтирган Тири Мужгон Хотундир.

Келинг, икки аср ортга саёҳат қилайлик. 1828–1829 йиллардаги урушлар мамлакат учун жуда оғир кечган. Россиянинг Усмонийлар давлатига қарши ҳаракатлари омадли тус олиб, халифаликнинг бутун Кавказдаги ерлари Москва ҳукмига ўта-

QURILISH INSTITUTI
AXBOROT-RESURS MARKAZI
INV № 4130



Хадича Турхон Султон турбаси

ётганди. Бу тупроқларда довурак ва ёвқур мусулмонлар – черкаслар, абҳазлар ва грузинлар яшар эди... Уларнинг бир қисми она юртида қолган бўлса-да, бир қисми босқинларга бардош беролмай, русларнинг зулми сабаб

турли ҳудудларга кўчишга мажбур бўлишади.

Бағрикенг Усманийлар давлати қанча-қанча элатларни ўз ҳимоясига олмаган дейсиз... Ўша йилларда Истанбул ва Онадўли черкасу грузинлар билан тўлади. Бугун Туркиянинг турли ҳудудларида яшаётган черкасларнинг ота-боболари ўша даврларда кўчиб келишган. Мусофир ўлароқ келганларга нафақат маҳаллий аҳоли, балки Султон саройи томонидан ҳам алоҳида ғамхўрлик кўрсатилади. Айниқса, ота-оналаридан айрилиб, юртдошлари билан келган кўплаб етим болаларга айрича мурувват кўрсатиларди. Айрим сарой зодагонлари кўнгли ўксик есир болаларни қарамоғига олиб, ўз фарзандлари сингари парваришлашарди.

Бу даврда асраб олинган черкас ўғил-қизлар сарой муҳиtida олган таълим-тарбиялари сабаб одоб-ахлоқли, салоҳиятли бўлиб улғая бошладилар. Ҳатто баъзилари мазкур олий даргоҳга дахлдор кишилар хонадонларининг келин-куёвларига айланишади. Тақдир тадбирини кўрингки, бу черкас муҳожирлари орасидан подшоҳ хонадонига рафиқа бўлганлари ҳам бор эди. Султон Абдулҳамидхоннинг онаси Тири Мужгон Хотун ҳам, аслида, Усманийлар салтанатига келин бўлган черкас гўзали эди.

Султон Абдулмажидхоннинг рафиқаси бўлган Тири Мужгон Хотун черкасларнинг Шопсих қабиласидан эди. Абдулҳамидхоннинг қизи Оиша Султон ўз хотираларида: "Отам саройда шопсихлардан бўлган бир



Черкасларнинг ўз ватанларидан чиқиб кетишлари

черкас қизни бизга кўрсатар ва “Менинг онам ҳам шопсихлардан эди”, дердилар”, деб ёзади. Султон Абдулҳамидхоннинг ўзи волидасини таъриф етаркан: “Яшил кўзли, сариқ сочли, оқ танли ва хушбичим аёл эди”, дейди.

Тири Мужгон Хотун тўнғич фарзанди Наима туғилганида йигирма икки ёшда бўлган. Бир йил ўтиб Абдулҳамидхонни дунёга келтиради. Меҳмет Обид Афанди исмли учинчи фарзанди туғилганида у йигирма тўққиз ёшда эди. Тўнғич ва кенжа фарзанди кўп яшамаган (бу ҳақда кейинги бўлимларда яна тўхталиб ўтамиз).

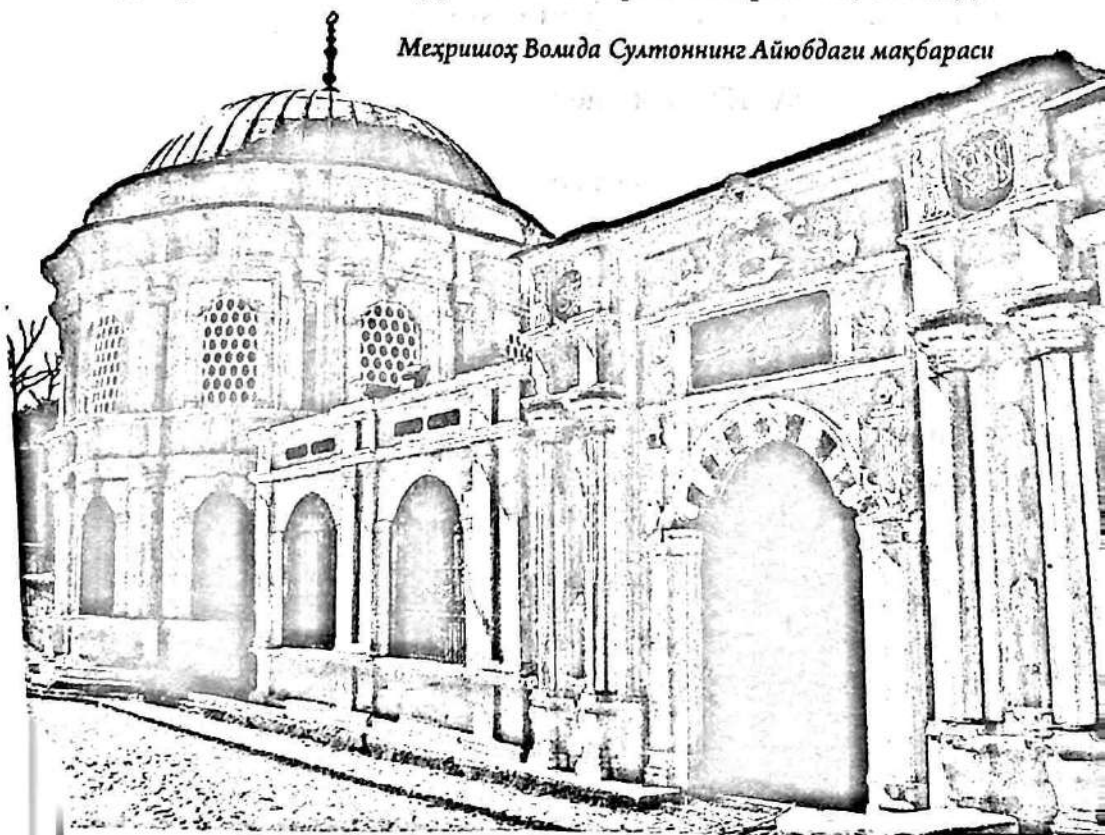


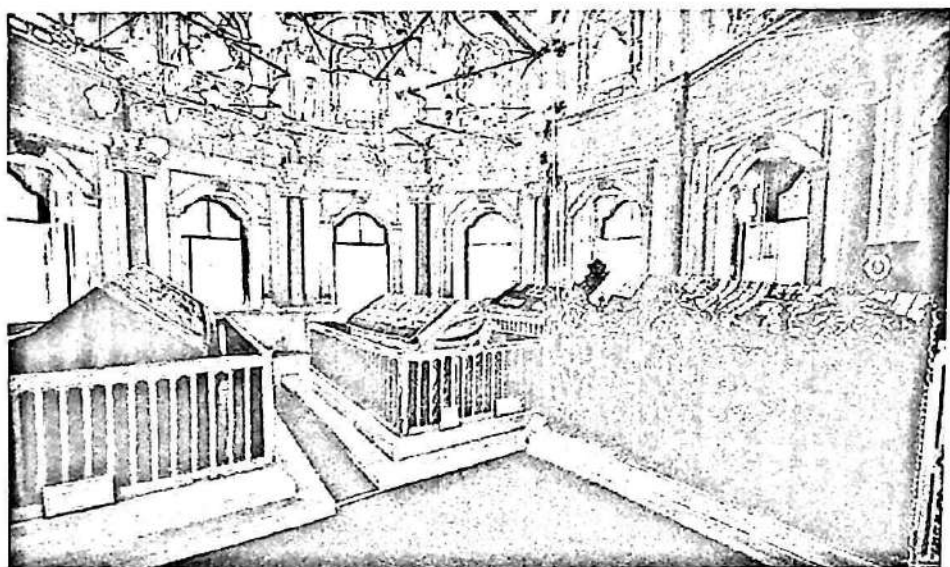
Афсуски, ёш она ўз Абдулҳамидига тўёлмасдан, ўн ёшли ўглининг кўз ўнгида сил (туберкулёз) касаллигидан сўлиб борарди. Мазкур дард уни ўттиз уч ёшида бу дунёдан олиб кетади. Бугунги кунда Эминону Янги Жомеси ёнидаги мақбарада дафн қилинган ўнлаб марҳумлар орасида шахсияти кўпчиликка номаълум бўлган қабр эгаси ўша черкас хоними – ислом тарихида ўчмас из қолдирган Султон Абдулҳамидхон II нинг онаси Тири Мужгон Хотундир.

Абдулҳамидхоннинг онаси деганда фақатгина бу мақбара тушинилмайди. Энди мавзуни Султон Айюб мақбарасига қилинган саёҳатлар ва унга боғлиқ хотиралар билан давом еттирамиз. Бу сафар Султон Абдулҳамидга оналик қилган аёл ҳақида сўз юритамиз.

Султон Айюб масжидидан Ҳаличга қараб кетган йўлнинг қоқ ўртасида барокко усулида бино қилинган бир мақбара бор. Мазкур иншоот Мустафо III нинг завжаси, Султон Салим III нинг онаси Меҳришоҳ Волида Султонга атаб қурилган. У ерга Меҳришоҳ Волида

Меҳришоҳ Волида Султоннинг Айюбдаги мақбараси

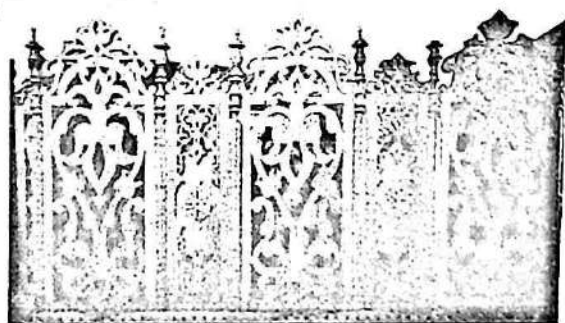




Пересту Хотуннинг Меҳришоҳ Волида Султон мақбарасидаги дурадгорлик ишининг гўзал намунаси бўлган сандуқаси

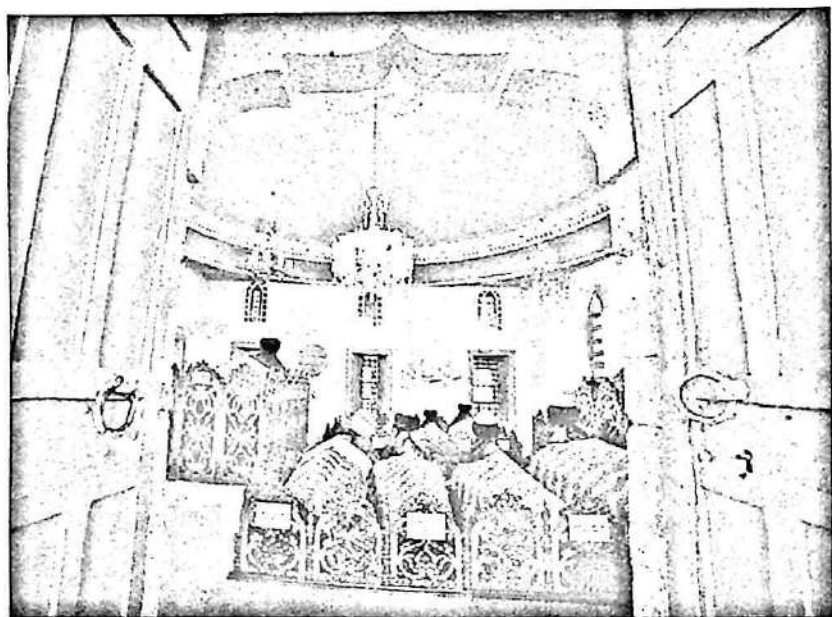
Султон ҳамда қизлари Хадича ва Бейхон Султонлар дафн қилинган. Мақбара ичкарисига кираркансиз, ўнг томонда кўзга ташланмай турган яна бир сандуқа¹га назарингиз тушади. Бу ерда Султон Абдулҳамидхоннинг иккинчи онаси (энагаси) Пересту Хотун дафн қилинган.

Султоннинг бу аёлга бўлган ҳурмати ва меҳрини билиш учун кўп манбаларни титкилаш ёки ўқиби-изланишнинг ҳожати йўқ. Шунчаки, Пересту Хотуннинг қабрига назар ташлашнинг ўзи кифоя. Мақбарада Меҳришоҳ Волида Султон, унинг икки қизи ва келини билан бирга ҳисоблаганда бешта сандуқа бор. Аммо фақат биттасигина зиёратчиларнинг диққатини тортади: бошқа



¹ Қабр атрофига ёғоч ёки мрамрдан қилинган тўсин.

Пересту Хотуннинг сандуқаси



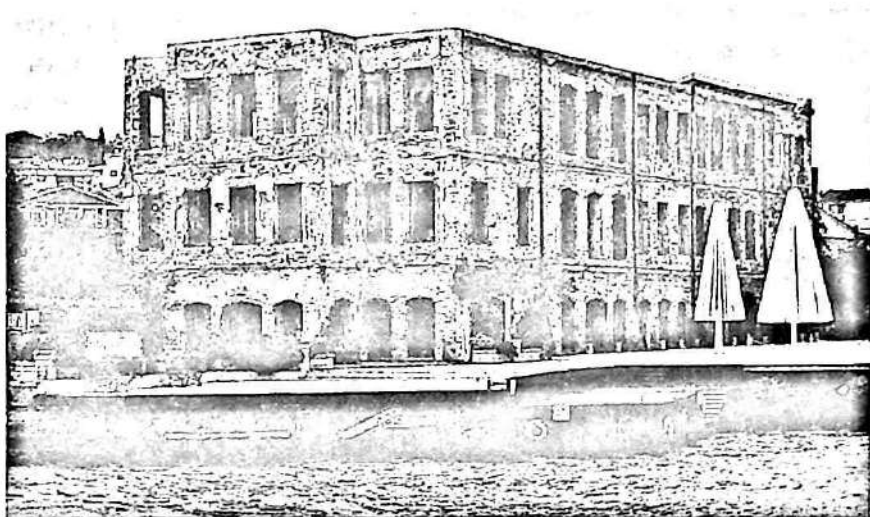
*Дурадгорлик ишонишг гўзал намунаси бўлган бу сандуқалардан бири
Яхё Афанди сандуқасидир. Суратда чап томондаги энг баланд қабр*

қабрлар устига кумуш толалардан ишланган матолар билан ўралган бўлса, Пересту Хотуннинг сандуқаси ёғоч ўймакорлигининг энг нодир намунаси сифатида намоён бўлади.

Айрим зийрак ўқувчиларимиз тўғри тахмин қилганидек, бу сандуқани Султон Абдулҳамидхон севикли энагаси учун ўз қўллари билан ясаган. Шу ўринда, амалий санъат ҳақида ҳам озгина тўхталиб ўтишни лозим топдик. Истанбулда ўнлаб мақбаралар, юзлаб сандуқалар мавжуд. Аммо иккитасигина бошқаларидан фарқланади: улар садаф билан қопланган. Аслида кўплаб сандуқалар садаф билан қопланган, бўлса-да, лекин бу иккисининг қолганларидан фарқи шундаки,



Шаҳзода Абдулҳамид 15 ёшда



Ўртақўйдаги Эсма Султон кўшики

Пересту Хотуннинг сандуқаси садафлар билан безаб қўйилмасдан, устидан мунчоқлар ҳам териб чиқилган (бундай мураккаб ва маҳорат талаб этадиган санъат намунасининг яна бири Бешиктош Яхё Афанди мақбарасида жойлашган Яхё Афандининг сандуқаси саналади).

Ўн ёшида етим қолган шахзода Абдулҳамид Афандини отаси Султон Абдулмажидхон бошқа аёли – ёш Пересту Хотун қарамоғига топширади. Абдулҳамидхоннинг таъкидлашича, Пересту Хотун унга ҳақиқий она каби муносабатда бўлган. Ҳолбуки, шахзода Абдулҳамид Афанди Пересту Хотун тарбиясига топширилганида, Султоннинг ёш завжаси ундан бор-йўғи ўн ёш катта эди. Йигирма ёшли Усманийлар маликаси ёш Абдулҳамидни ўз фарзандидай улғайтириб, унга онасизлигини билдирмасликка ҳаракат қилди.

Қачондир Истанбул бўғози бўйлаб саёҳатга чиқсангиз, Ўртақўй масжидининг шундоқёнида ичи бўш, сувоқсиз ғиштин катта бир бинога кўзингиз тушади. Бу иншоот Маҳмуд II нинг опаси Эсма Султонга тегишлидир. Черкасларнинг кўчиб келиш вақтида



*Султон Абдулҳамиднинг рафиқаси
Мушфиқа Хотунафанди*

Эсма Султон ҳам уларга ўз бағрини очиб, бир қанчасини ҳимоясига ҳам олган. Хоним асраб олган болалардан бири Пересту бўлиб, Ўртақўй соҳилида жойлашган мазкур муҳташам соҳилдай уни сарой одобларига кўра тарбиялаб, подшоҳ оналиғига тайёрланган макондир. Эсма Султон кейинчалик тутинган қизи Перестуни жияни Абдулмажидхонга узатади. Пересту фарзанд кўрмаса-да, лекин Аллоҳ

унга Усманийлар тарихида тахтда энг узоқ ўтирган подшоҳлардан бирини фарзанд сифатида ҳадя қилган эди.

Аслида, шахзода Абдулҳамид бу мушфиқ маликанинг ягона фарзанди бўлмай, ундан аввал Абдулмажидхон Пересту Хотунга яна бир етим топширган-ди: у онаси Дузди Дил Хонимдан² икки ёшида жудо бўлган Жамила Султон эди. Шахзода Ҳамид Афанди Пересту Хотуннинг тарбиясида Жамила Султон билан бирга улғаяди.

Абдулҳамидхоннинг онаси Тири Мужгон Хотун ҳам черкаслардан Пересту Хотун билан айни бўлган Убуҳ қабиласидан эди. Абдулҳамидхоннинг рафиқаси Мушфиқа Хотуннинг эътирофига кўра, Пересту Хотун тилларанг сочли, мовий кўзли, тиниқ танли, нозик ва кичик жуссали аёл бўлган. У 1876 йилда Абдулҳамидхон тахтга чиққанда, подшоҳни дунёга келтирмаган бўлса-да, Волида Султон дея эълон қилинади. Пересту Хотун Усманийлар тарихида

² Султон Абдулмажиднинг аёлларидан бири.

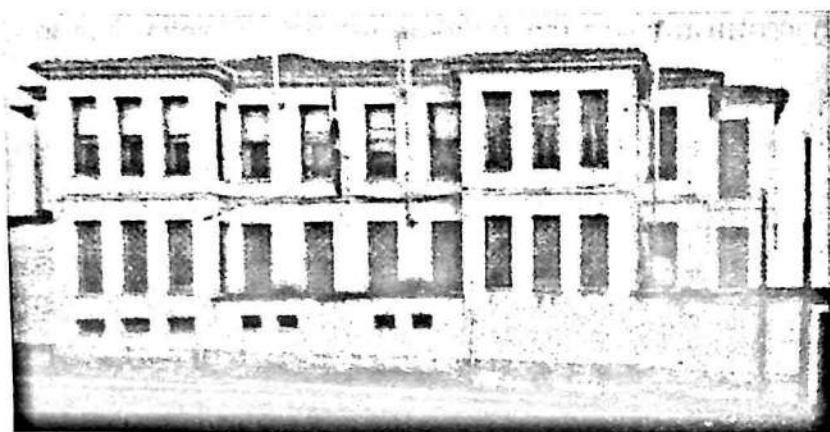
султоннинг волидаси унвонини олган ягона аёлдир.

Тахтга чиққан ёш шахзода эртаси куни энагаси Пересту Хотуннинг ёнига боради ва шундай дейди: “Онасизлигимни бир кун бўлса ҳам ҳис еттирмадингиз. Мен учун ўз онамдай мушфиқ аёлсиз ва ўрнингиз Волида Султон мавқеийдир. Саройда ҳам Волида Султонликнинг барча ҳақ-ҳуқуқларига эга бўласиз. Фақат ҳар нени ҳимоянгизга олмоқдан ва рутбаю маъмурият иштиёқида бўлганларга воситачилик қилишдан қатъиян чекинишингизни алоҳида илтимос қиламан”.

Султон Абдулмажид вафот етгач, унинг ўрнига келган Султон Абдулазизхон Пересту Хотунга Мачкадан³ бир уй совға қилади. Бу тавозели аёл ҳаётининг қолган 43 йилини шу уйда ўтказади. Ўғли Абдулҳамидхон ҳокимиятга келгач, давлатни Юлдуз саройидан туриб бошқарарди. Оналиғини жуда ҳам яхши кўрган подшоҳ уни ҳар доим ёнида, ўз саройида кўришни истарди. Аммо Пересту Хотун ўғлининг давлат ишлари билан машғул бўлганидан фойдаланиб, дарҳол Мачкадаги қароргоҳига кетиб қоларди. Султон Абдулҳамидхон онасининг йўқлигини билгач, тезда Мачкага фойтун жўнатар, уни ўз саройига олиб келтирар ва унга “Она, мен сизни кўз ўнгимда бўлишингизни истайман, нега уйингизга кетиб қолаверасиз?” деганида, Пересту Хотун саройни ёқтирмаслигини, уйида ўзини яхши ҳис этишини айтарди...

Пересту Хотун камтар ва қўлиочик аёл бўлган. 1877–1878 йиллардаги Усманийлар-Рус урушида Кавказ тупроқларидан минглаб одамлар Туркияга кўчиб келади. Пересту Хотун кўчиб келган черкасларнинг маънавий онаси эди. Ўша даврда черкаслар ҳозирги Ялова, Адапазари ва Мушуқия каби шаҳарларга келиб ўрнашганлар. Мазкур ҳудудларда Пересту Хотуннинг муҳожир черкасларни ерлаштирмоқ ниятида бунёд

³ Ҳозирги Трабзон вилоятидаги шаҳар.



Пересту Волида Султоннинг Мачқадаги кўшики

эттирган бир қанча иншоотлари мавжуд. Ватанидан айрилган мусулмонлар учун масжид, мактаб ва емакхоналар қурилади. Мазкур иншоотларнинг бир қисми ҳамон қад ростлаб турибди, унинг эшик пештоқларида ўғли Абдулҳамидхоннинг туғроси чекилган.

Энди Абдулҳамидхоннинг аёлларидан Баҳижа Султоннинг Пересту Волида Султон ҳақидаги хотираларига назар солсак:

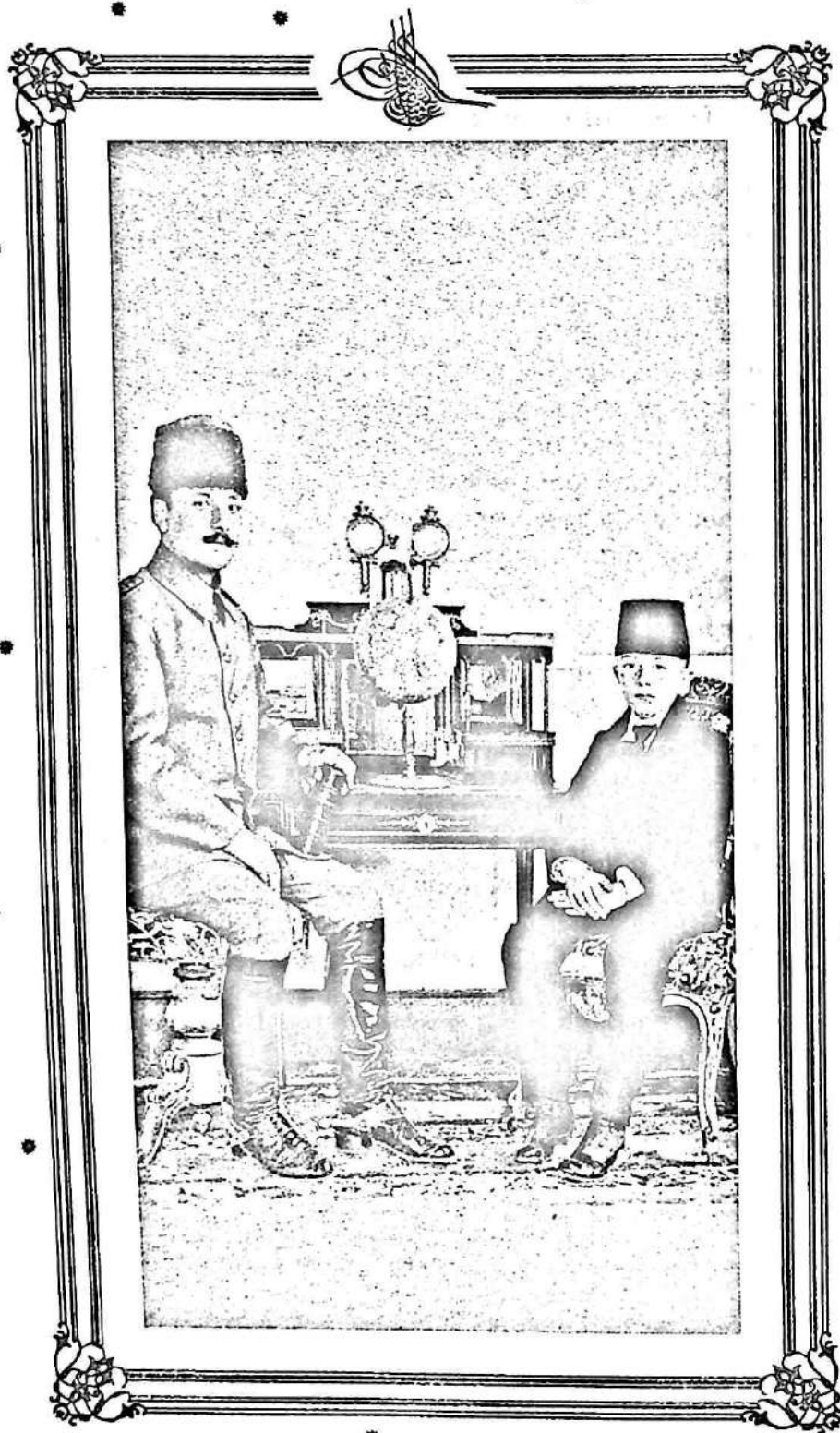
“Нақшбандий эди. Кўп умр кўрди. Ҳол соҳибаси, дарвеш бир аёл эди. Умрининг охирида анчагина заифлашиб, қуш каби бўлиб қолганди. Уни қўлтиғидан тутиб юришарди. Баҳор пайтлари саройдан кетиб, ўз уйида ўтирар, жаннатмакон ҳукмдоримиз эса бундан жуда эзиларди, онасидан ажралишни ҳеч истамасди. Совқотмасин деб онасининг эғнига ўз хирқасини кийдириб кўярди. Лекин Султонхонининг бир феъли бўлиб, юнгли кийим кийишни истамасди. Жаннатмакон подшоҳимиз кетгач, елкасидаги хирқани ечиб, тасбеҳ ўгириб ўтирарди. Бироздан кейин подшоҳимиз қайтиб келиб, онасини хирқани ечган ҳолатда кўрарди. Уни жуда яхши кўргани, хаста бўлиб қолишидан қаттиқ қўққани учун хирқани яна елкасига ташлаб кўяр, атрофдаги аёлларга танбеҳ бе-

риб: “Онамнинг устидагини сизлар ечгансиз, йўқса, буни ўзи ечмасди”, дер эди. Онасини ранжитиб кўйишдан шу даражада кўрқарди. Султонимиз Волида Султон билан Юлдуз саройининг ҳовлисидаги ҳовузлардан бирининг четида ўтириб, суҳбат куришарди. Қаҳваларини кўпинча шахсан ўзим тайёрлаб, берганман”.

Пересту Хотун Истанбул ичида ҳам кўплаб ажойиб иншоотлар қурдирган бўлса-да, лекин умри давомида сиёсатга аралашмаган, ўзи билан кўришишни истаган сиёсий кишиларнинг ҳеч бири билан учрашмаган. Умрини азоб чеккан, аҳволи оғир аёлларга, ҳимояга муҳтож ёш қизларга ёрдам бериш учун сарфлаган. Фарзанд кўрмаган, аммо дунёга машҳур сиёсий арбоблардан бирини тарбиялаб, улғайтирган Пересту Хотун 1904 йили 74 ёшида ҳаётдан кўз юмади. У йигирма саккиз йиллик Волида Султонлик рутбаси билан Хадича Тухрон Султондан кейин Волида Султонлик мақомида энг кўп ўтирган иккинчи аёл сифатида тарихда қолган.



Пересту Волида Султон



ҚОНДОШЛАРИНИ АВЛОДЛАРИДА ЯШАТТИРГАН ҚУҚМДОР

Абдулҳамидхоннинг бо-
лалиги анча қайғули
кечган десак янглиш-
маймиз. У она, опа-сингил ва
ака-ука меҳрини туймасдан
улғайди. Юқорида таъкидла-
ганимиздек Абдулҳамиддан
бошқа фарзандлар узоқ
яшамаган, Тири Мужгон Хо-
туннинг биргина давомчиси
Абдулҳамидхон эди. Султон
Абдулмажидхоннинг тўр-
тинчи хотини бўлган бу чер-
кас хоними жисмонан заиф
аёл эди. Тўнғич фарзанди
қиз бўлиб, у бор йўғи икки
ярим йил яшаган.

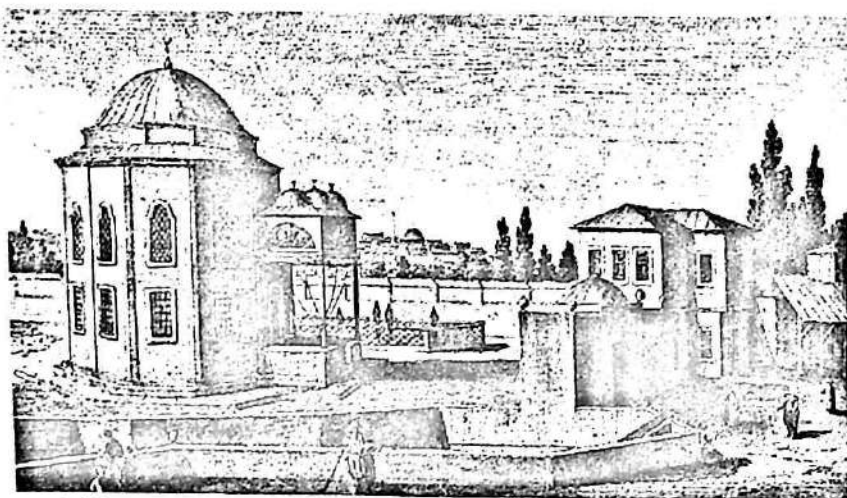
Ўша вақт одамларини
чечак касаллиги хавотирга
соларди. Мазкур дардга ча-
линган кишининг, бу хаста-
ликдан қутилиб кетиши
душвор эди. Бу касаллик
мияни суюлтирар, натижа-
да бемор кучли иситма саба-
бидан вафот этарди. Кички-
на Наима ҳам чечак касали-
га йўлиқиб, таассуфки, дард
чангалидан қутулолмаган.
Бу маъсум гўдак Лолали-
даги Султон Мустафо мақ-
барасига дафн қилинади.

◀ Султон Абдулҳамиднинг
ўғли Меҳмет Обид Афанди ва
устози Маҳмуд Бей



Абдулҳамидхоннинг қизи
Наима Султон

Иккинчи фарзанд бўлмиш шахзода Абдулҳамидгагина умр вафо қилади. Шунингдек, толесиз Тири Мужгон Хотуннинг учинчи фарзанди ҳам узоқ яшаб қололмади. Абдулҳамидхондан олти йил кейин дунёга келган Меҳмет Обид бор-йўғи ўн беш кун умр кўрган. Мархум чақалоқ Эминону Янги Жоме мақбарасида дафн этилади. Шундай қилиб, дунёда Абдулҳамидхоннинг бир ота-онадан бўлган бирорта қардоши қолмайди. Бўлажак Султон қардош борасида маҳзунли бир умр кечирди. Опаси Наимадан бир ёшида, укаси Меҳмет Обиддан эса олти ёшида жудо бўлган Абдулҳамидхон қондошларининг



Абдулҳамидхоннинг сингли Наима Султон дафн этилган
Лолали Мустафо III мақбараси

хотирасини абадийлаштириш мақсадида уларнинг исмларини ўз фарзандларига қўяди.

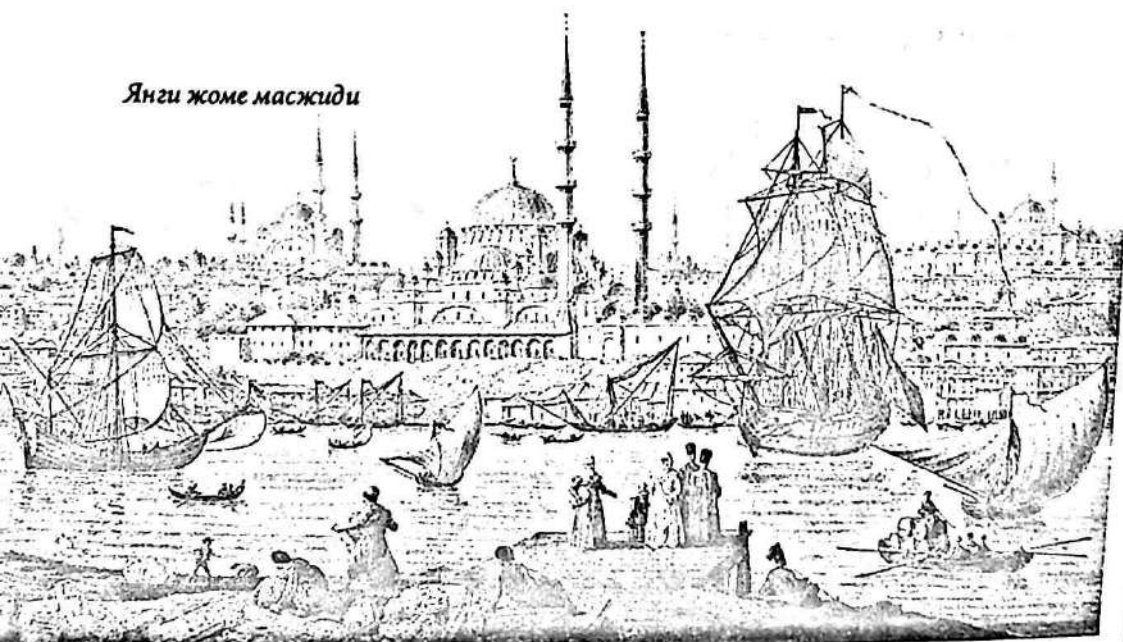
Султон Абдулҳамидхон тахтга ўтирган вақт – 1876 йилда дунёга келган учинчи қизига опаси Наиманинг исмини қўяди. Биринчи турмушини Ғозий Усмон Пошонинг ўғили Меҳмет Камолиддин Пошо билан, иккинчи турмушини эса Ишкодрализода Маҳмуд Жалолиддин Пошо билан қурган Наима Султон 1945 йилда 69 ёшида ҳозирги Албаниянинг пойтахти Тиранада вафот этади, ва ўша ерга дафн қилинади.

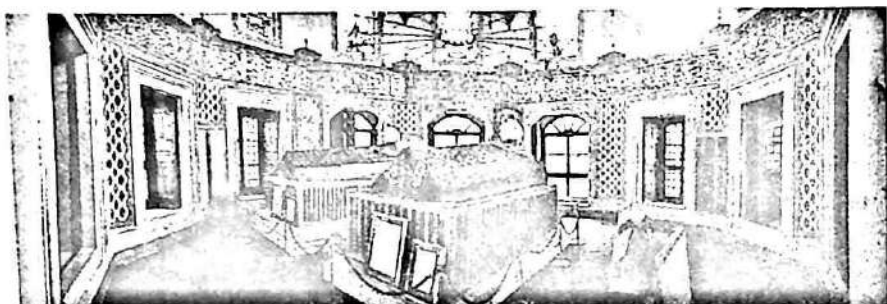
Абдулҳамидхон ўзи қурдирган баъзи иншоотларни фарзандларининг номи билан атаган. Измирнинг Торбали ҳудудида от хўжалиги учун Ҳабашистондан отбоқарлар олиб келади. Уларга атаб бунёд қилинган қишлоқлардан биридаги масжидга қизи Наима Султоннинг номини беради.



Меҳмет афанди ва Маҳмудбей

Янги жоме масжиди





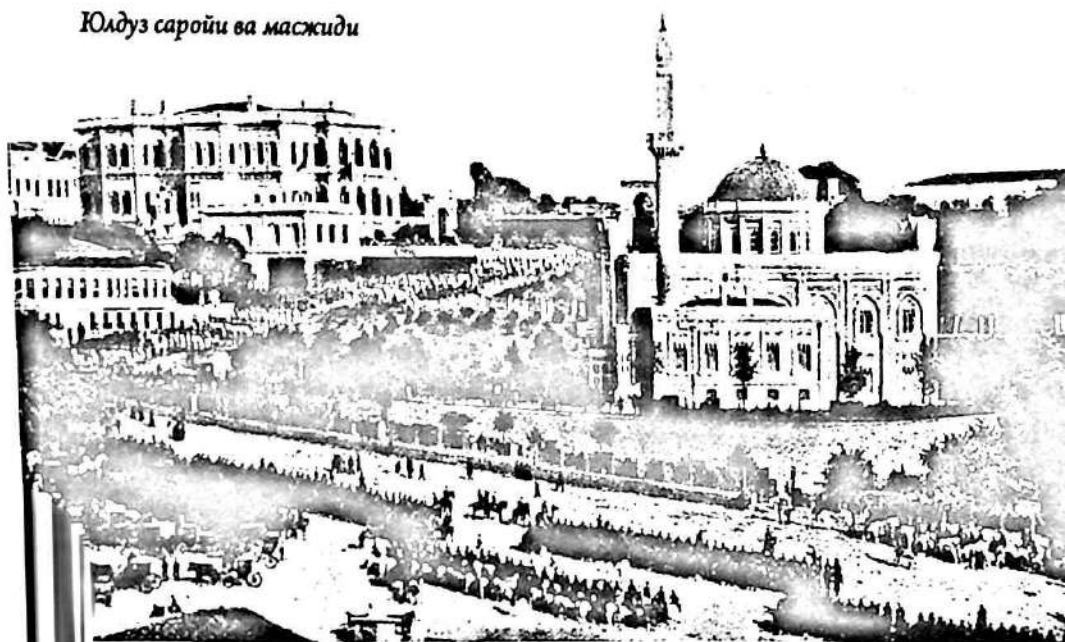
*Кичик Наима дафн этилган Мустафо III ва Салим Лолали III
мақбарасининг ички кўриниши*

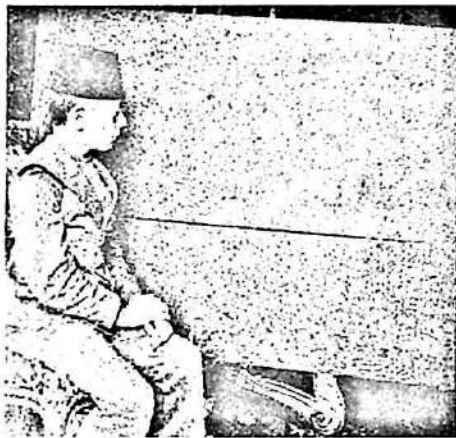
Бу ҳақда китобнинг кейинги бўлимларида батафсилроқ тўхталамиз.

Абдулҳамидхон опаси вафот этганида ҳали бир ёшли гўдак бўлгани учун уни эслай олмаса-да, аммо укаси Меҳмет Обидни яхши хотирлайди. Кенжа ўғлига укасининг исмини бериб, хотирасини абадийлаштирмоққа қарор қилади.

1905 йили Юлдуз саройида дунёга келган Меҳмет Обид Афанди мукамал таҳсил кўриб улғаяди. Галатасарой лицейида, яъни ўша давр таъбири билан айтганда, Мактаби Султонийда бошлаган таълимини Ҳарбияда давом еттириб, кейинроқ Парижнинг Сарбонна университетининг Ҳуқуқ факултетида таъ-

Юлдуз саройи ва масжиди





*Меҳмет Обид Афанди ёзув
тахтаси олдида. Унда машҳур
“Адоват” шеъри ёзилган*

лим олади. Шунингдек, у форс тили ва адабиёти-ни яхши билган. Сургун йилларида кўп азият чекканига қарамасдан, Усманийлар хонадонига мансублик рутбасидан ўз манфаатлари йўлида асло фойдаланмай, шарафли ҳаёт кечиради.

Японлар отаси Абдулҳамидхонни эҳтиромлаб уни “Туркистон императори” сифатида Японияга

таклиф қилганда, Меҳмет Обид Афанди уларга рад жавобини беради. II жаҳон уруши вақтида Муссолини ва Конт Сианолар Албанияга келганида у билан кўришиб, Римга таклиф қиладилар. Меҳмет Обид Афанди юрти устидан турли ўйинларга сабабчи бўлиб қолмаслик учун бу таклифни ҳам рад этади. Султон Абдулҳамидхоннинг ўзига ўхшаган зукко ва билимдон фарзанди Меҳмет афанди 1973 йили Байрутда вафот этади.

Ҳақиқатан, улар шундай асил бир авлод давомчилари эдики, доим шахсий манфаатларидан миллат шайнини устун қўйишган. Улар ҳаётларида султон оиласига мансублигини, айниқса, араб олами, шунингдек, Европада обрў-эътибори жуда ҳам катта бўлган Султон Абдулҳамидхон II нинг ворислик улушидан ҳеч қандай манфаат йўлида фойдаланишмаган. Бу ўлкада озод яшашга энг кўп ҳақли бу оила сургун йилларида ҳатто нон учун пул тополмай, ёт элларда сиғинди бўлган кезлари ҳам ҳеч қачон Усманийлар оиласи обрўси ва эгаллаган мақомларининг қадрини оёқости қилишмаган.

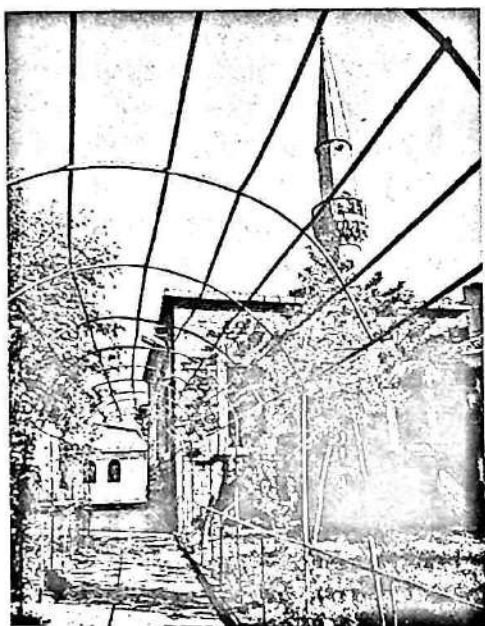


ВАЛИАХД

*Болам,
салтанатга
ҳозирлан!*

Султон Аҳмад I давридан бошлаб Усмонийлар салтанатида тахтга чиқиш тартиби ўзгариб, “Акбар ва иршод” қондаси жорий қилинади, яъни салтанат отадан ўғилга ўтмай, сулоланинг энг ёши улуғини подшоҳ деб эълон қилиш тизими жорий этилади. Султон Маҳмуд II нинг ўғилларидан бири Султон Абдулмажид Базмиолам Волида Султондан, кейинги фарзанди Султон Абдулазиз эса Партавниёл Волида Султондан дунёга келган эди. Катта оталари томонидан жорий қилинган таомилга мувофиқ Султон Маҳмуд II вафот этганидан сўнг катта ўғли Султон Абдулмажид тахтга ўтириши керак эди.

Султон Абдулмажидхон серфарзанд бўлиб, унинг саккиз нафар ўғли бўлган. Булардан энг каттаси шаҳзода Мурод, иккинчиси эса Абдулҳамид Афанди эди. Анъанага кўра, Абдулҳамидхон ҳукмдорлик рутбасига кўтарилиши учун отасидан кейин дастлаб амакиси Султон Абдулазиз, ундан сўнг акаси Мурод IV ҳукмдор бўлиши лозим эди. Аёнки, Абдулҳамидхон учинчи валиаҳд шаҳ-



Унқотидаги Шозали жоме масжиди

зода ҳисобланарди. Амакиси Султон Абдулазизхоннинг ҳам болалари бўлса-да, улар ёш жиҳатдан кичик бўлганлари учун Султон Абдулмажидхоннинг ўғилларидан бир поғона қуйи туришарди.

Усмонийлар давлати тарихида учинчи валиаҳд бўлиш, узоқ йиллар мобайнида ҳукмдорлик орзусидан умид узиш керак дегани эди. Тарих такрорланиб, тахтга чиққан қай-

сидир ҳукмдор Қонуний каби 46 йил тахтда қоладиган бўлса, султонликка даъвогар валиаҳдларнинг тахтга чиқиши душвор масалага айланиб қоларди...

Шаҳзода Ҳамид Афанди тасаввуфга қизиқарди. Ёшлигидан ибодатга ихлоси, Қуръон илмларига вуқуфияти, биринчи ўрганган чет тилиси бўлган арабчадаги маҳорати ва турли тасаввуфий тариқат йўриқларини ўрганиб чиқиб, энг яхши деб билган тариқатда ҳаёт кечириши ўша вақтларда кўпчиликка маълум эди. Отаси Абдулмажидхон шуларни назарда тутиб, “Бу ўғлимиз дарвешнинг ўзгинасидир”, дерди. Умри давомида турли тариқат шайхларидан қўл олган Абдулҳамидхоннинг ихлос қилган йўли шозалия¹ тариқати эди.

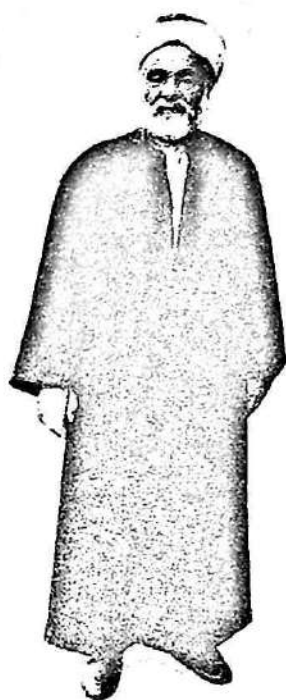
Кунларнинг бирида Абдулҳамидхон Унқапа²ни ёнидаги Шозалий такка масжиди ёнидан ўтаётиб,

¹ Абулҳасан Шозалий томонидан XIV асрнинг ўрталарида асос солинган тариқат.

² Ҳозирги Самсун вилоятидаги ҳудуд.

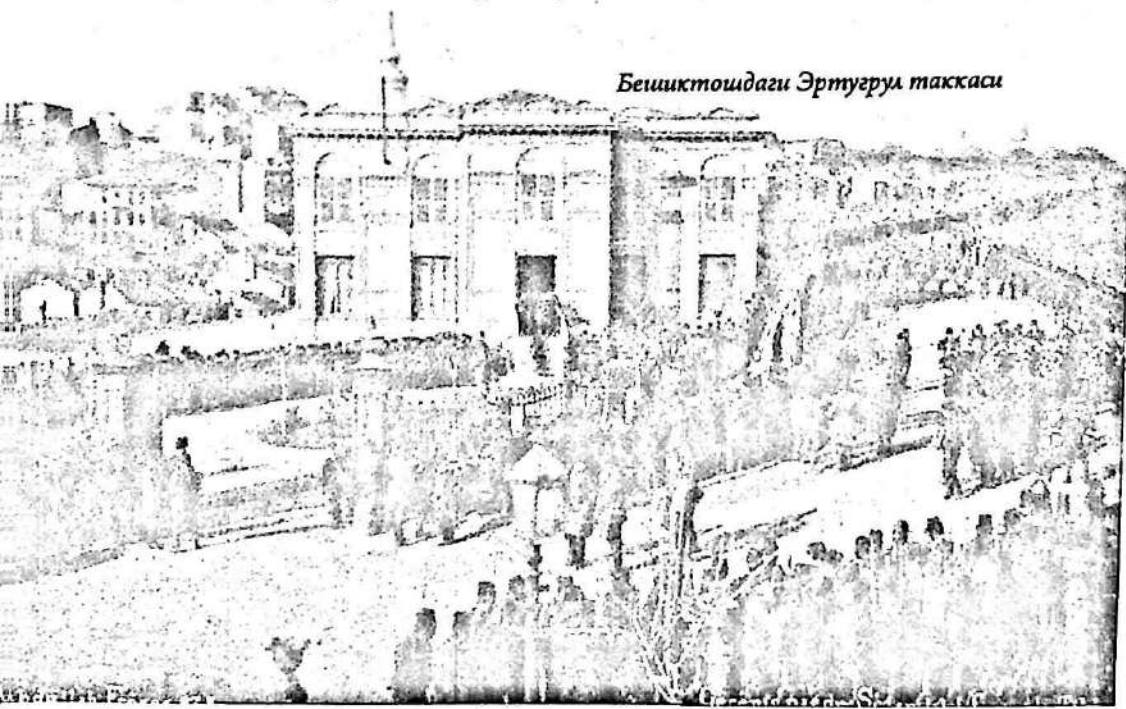
такканинг шайхи ила ҳасбиҳол (суҳбат) етмоқ орзусида ичкари киради. Шайх Афанди уни ҳар доимгидек жўшқин ҳолда қаршилайди, муршид ва муриднинг суҳбати қизгин тус олади. Мавзу тасаввуфдан давлатга кўчади. Шайх Афанди бирдан бошини кўтариб, қаршисидаги ёш шахзодага чуқур разм солади ва шундай дейди: “Болам, ўзингни салтанат учун ҳозирла!”

Ўша пайтда бу сўз ниҳоятда хомхаёлдек эди. Дарҳақиқат, отаси Абдулмажидхон вафот этгач, ўрнига амакиси Султон Абдулазизхон, ундан кейин акаси Муродхон ҳукмдор бўлиши керак бўлган бир вазиятда, қандай қилиб бу ёш шахзода Салтанат тепасига келиши мумкин? Бунга ҳатто шахзоданинг ўзи ҳам ишонмасди. Лекин Шозалий шайхининг каромати қисқа вақт ичида зухр этади: шахзода Ҳамид Афандининг амакиси ва акаси турли сабабларга кўра бир-бир вазифаларидан айриладилар ва тахт унга ўтади...



Султон
Абдулҳамиднинг
муршиди Шайх
Муҳаммад Зафир
Афанди

Бешиктошдаги Эртугрул таккаси





МАСЛАК ҚАСРИ

*Биз бу шахзодани
ўйнатамиз!*

Шахзода Абдулҳамид 1842 йилнинг 21 сентябрида дунёга келган вақтда отасининг тахтга ўтирганига уч йил бўлган эди. Абдулҳамид Афанди бобоси Маҳмуд II ни кўрмаган бўлса-да, у ва унинг даври ҳақида кўп ўқиган, фаолиятдан етарлича сабоқлар олган эди. Султон Маҳмуд II қийин бир даврда улғайган. Сарой тўнтаришида амакиси жисмонан маҳв этилиб, вужуди парча-парча қилинкан, сўнгги лаҳзаларда акаси ва инқилобчиларнинг кўлидан базўр қутилиб қолади. Ажал у билан ўйнашаётган бир пайтда кутилмаганда тахтга ўтқазилади. Айрим аскар бўлинмалари ҳукмга бўйсунмай қўйган, Султон эса ўз ҳокимиятини тан олмаган мазкур тоифалар билан курашишга мажбур бўлади. Шахзода Абдулҳамид бу темирмушт бобонинг набираси – издоши ўлароқ ўша давр ҳодисотларидан ўзига етарли дарс олганди...





Султон Абдулазизнинг Лондонга саёҳати муносабати билан
зарб қилинган танганинг олд ва орқа томони

Маҳмуд II замонида Аскарри мансураи Муҳаммадия (Муҳаммаднинг ғолиб аскарлари) ташкил қилиниб, аскарый весаят тугатилса-да, аммо аскария (ҳарбий кучлар; армия)нинг ичида бошқа бир куч чуқур томир ёя бошлаганди. Бунинг нишонлари Султон Абдулазиз даврида шаклланган. Ташқи кучлар томонидан қўллаб-қувватладиган бу гуруҳлар Усманийлар салтанатининг кучли бўлишини истамасди. Мамлакат на таназзулда ва на яшайдиган – аросат бир ҳолда бўлиши, вақти келганида режага биноан бўлиб олиниши керак эди. Аммо Султон Абдулазизхон даври ғайри кучларга ёқмайдиган ислохотларга тўла бўлди.



Зийрак ва тадбирли ҳукмдор Абдулазизхон дунё воқеликларини кузатар, бошқа султонлардан фарқли ўлароқ, мамлакат бўйлаб саёҳатлар уюштириб, жойлардаги муаммоларни ўрганарди, юртини юксалаётган давлатлар қаторига қўшиш мақсадида Европа технологияларини олиб келишни истар, шу йўлда жидду жаҳд қиларди.

Султон Абдулазизхон энг кучли учинчи денгиз флотини яратиш учун ҳаракат қилади ва бунинг уд-дасидан чиқади. Мухолиф кучлар учун салтанат бош-қарувида салоҳиятли, ишнинг кўзини биладиган, дунёдан хабардор киши эмас, бошқариш мумкин бўлган итоаткор, дунёқараши тор султон керак эди. Хўш, бўлажак Султон Абдулҳамидхон бу шоқоллар даврасидан қандай чиқиб кетади, қаршисидаги тў-сиқларни енгиб ўтиб, қай ҳолда бошқарувга соҳиб чиқмоғи керак? Шу каби барча саволларга жавоб то-пмоқ учун Маслак қасрига саёҳат қилмоқ лозим.

Хўш, ўша пайтларда Ис-танбулнинг ташқариси-да, кимсасиз бўм-бўш бир даштнинг ўртасида қолган бу ов кўшки сал-танат келажагига қай даражада даҳлдор?

Султон Маҳмуд II ҳукмронлигидан бош-лаб Усмоний подшоҳлар султон қароргоҳи бўлган Тўпқо-пи саройида истиқомат қил-май қўйишганди. Бунга бир то-мондан Султон Маҳмуд II нинг Тўпқопи саройида суиқасд на-тижасида жароҳатланиши сабаб бўлса, иккинчи томондан қароргоҳ анчагина эскирган, қолаверса, замонавий ҳаёт тарзига мослашолмаётган кўҳна сарой муҳити бошқа бир сиёсий тизимга асос-ланган янги қароргоҳни тақозо қиларди. Шу даврдан бошлаб давлат раҳбарлари¹ Бўғоз ичида бунёд этил-ган саройларда ҳукм сура бошлаган.



Султон Абдулазизнинг
Европа саёҳати акс этган
газета

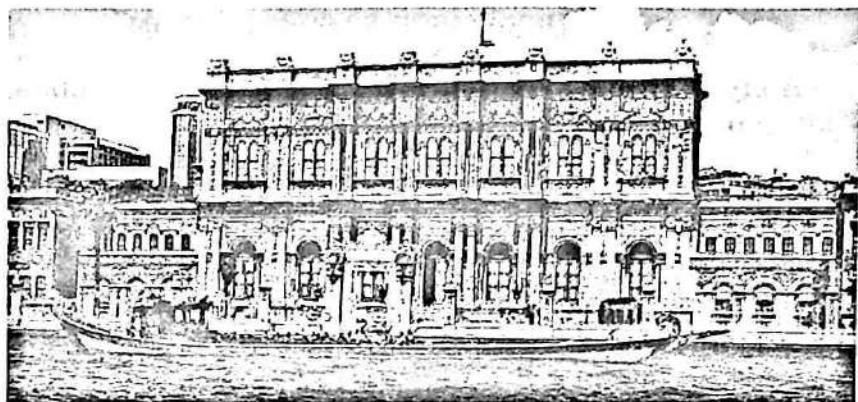
¹ Қора ҳамда Мармара денгизини боғлаб турган Истанбулни иккига ажратиб турувчи Босфор бўғози соҳилидаги жой.

Султон Абдулмажидхон отасининг ёғоч саройларидан воз кечиб, ўзи учун Долмабоғча саройини, укаси Султон Абдулазизга эса Бейларбейи ва Чирағон саройларини қурдиради. Бу икки ҳукмдор даврида давлат шу саройлардан туриб бошқарилган. Лекин шаҳзода Абдулҳамид Афанди денгизга бўйлаган бу қасрларни ҳеч ёқтирмасди. Шаҳзоданинг соҳилбўйи биноларда роҳатсиз бўлишига бир сабаб бор эди: 1876 йил тунларининг бирида Долмабоғча саройи денгиз тарафдан қуршалиб, ўша вақтдаги инқилобчилар томонидан амакисининг тахтдан ағдаришлигини ўз кўзи билан кўрган эди. Мусулмон бир тешикдан икки марта кирмайди деганларидек, бу сарой келажакда дунёни ўзи билан ҳисоблашишга мажбур қиладиган бўлажак султоннинг бошқарув маркази бўлолмасди.

Абдулҳамидхон ҳукмронлигида хушламаган бу саройларни шаҳзодалигидаёқ тарк этганди. Отаси ва амакиси даврида Истанбулдан ташқарида бир қанча ов кўшклари қурилган бўлиб, бугунда бўғознинг канорида жойлашган Кичиксу қасри ҳам шулар жумласидандир. Кичиксу бир ов кўшки эса-да, лекин сувга яқин эди. Илҳамур номли яна бир қаср бўлиб, у ҳам бир ов ва истироҳат кўшки бўлган, бироқ у шаҳарга яқин эди. Абдулҳамидхонга эса анча узоқдан қўним керак эди. Тоғнинг тепасида – чек-чегарасиз даштларнинг қуршовида, одамлардан йироқ, ўзини тинглаши, нафсини тарбиялаши мумкин бўлган жой – Маслак қасри эди.

Ҳозирда Левант – Аёзоға орасидаги йўлнинг ўнг тарафида қолган бу қаср бир замонлар бўм-бўш бўлган 170 дўним²лик даштнинг ўртасидаги бир нечта иншоотдан иборатдир. Бу ердаги биринчи бино Маҳмуд II замонида қурилган бўлса-да, асосийлари Султон Абдулмажид ва Абдулазизхонлар даврида барпо этилган. Бу иншоотлар мажмуаси ичида Қасри Ҳумо-

² 1000м² лик ўлчов тури.

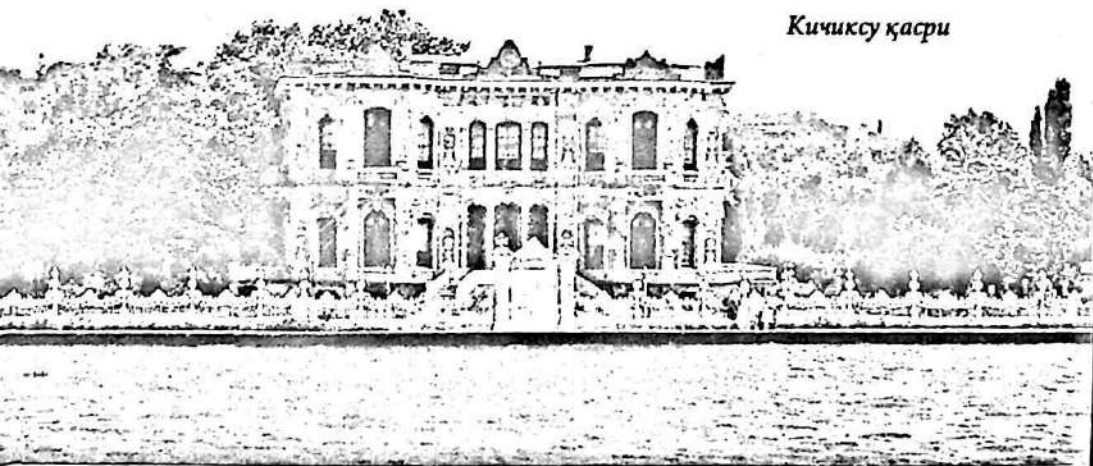


Долмабоғча саройи

юн, Мабайни Ҳумоюн, Чодир кўшк, Пошо доираси ва Лимонзор жойлашган. Бугун атрофини ўраб олган кўплаб бинолар орасида кўринмаса ҳам, аслида бу ҳудуд Бўғознинг Қора денгизга уланган ерини аниқ кўриш мумкин бўлган нуқтасидадир.

Баъзан конференция ва саёҳатларда сўрайман: “Тўпқопи саройига неча киши борган?” Дарров ҳам-ма қўл кўтаради. “Яхши, Долмабоғча саройига-чи?” Одатда, жамоанинг ярми қўл кўтаради. “Маслак қасрларига-чи?” деган саволимга эса ҳеч ким жавоб бермайди. Истанбулда яшовчиларнинг, ҳаттоки, ёнгинасидан машинасида ўтиб бораётганларнинг кўпи билмайдиган бу иншоотлар бир даврнинг энг буюк бошқарувчисини бағрида меҳмон қилган.

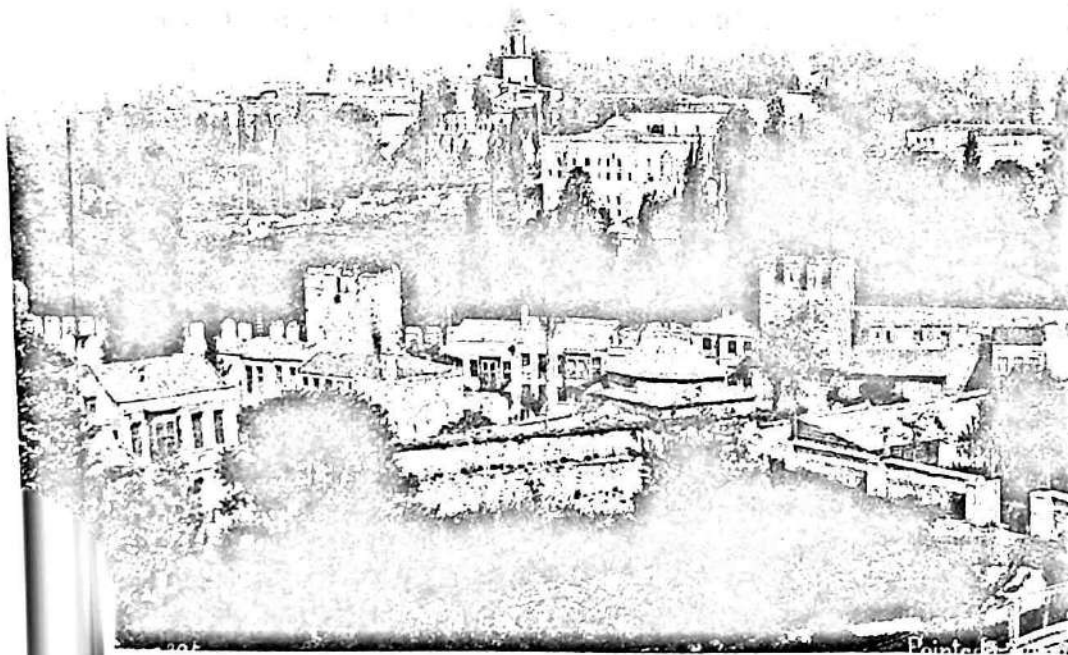
Кичиксу қасри



“Менинг шубҳакор ва сокин ўғлим”

Абдулҳамидхон шахзодалик йилларини шу ерда – Маслак қасрларида ўтказган. Аслида, у бу хатти-ҳаракати билан йиллар мобайнида саройдан чиқмаган шахзодалар таомилини ўзгартирди. Шахзода бу кимсасиз маконда зоҳид каби яшаб, одатдан ташқари тартибда тарбияланганди. Том маънода маърифатпарвар-китобхон, айниқса, дунё ижтимоий-сиёсий ҳодисотларини шу ердан туриб, синчковлик билан кузатарди. Шахзода Абдулҳамид фақатгина илм ўрганиш билан чекланмай, бу ерда кичик хўжалик ҳам ташкил қилган. Ҳайвонот ва наботот оламига меҳри бўлакча бўлган шахзода жуда кенг ерларни экин майдонларига айлантиради ва бу маконда нодир ўсимликларни етиштиради. Маслак қасрларидаги ҳозирги лимонзор илк бор Абдулҳамидхон ташаббуси билан ташкил қилинган. Ҳатто бу лимонзорнинг ичидаги камелиялар ҳам унинг давридан қолгани айтилади. Зироатчиларнинг фикрига қараганда, ушбу

Тўпқопи саройининг ўтган аср бошлардаги кўриниши

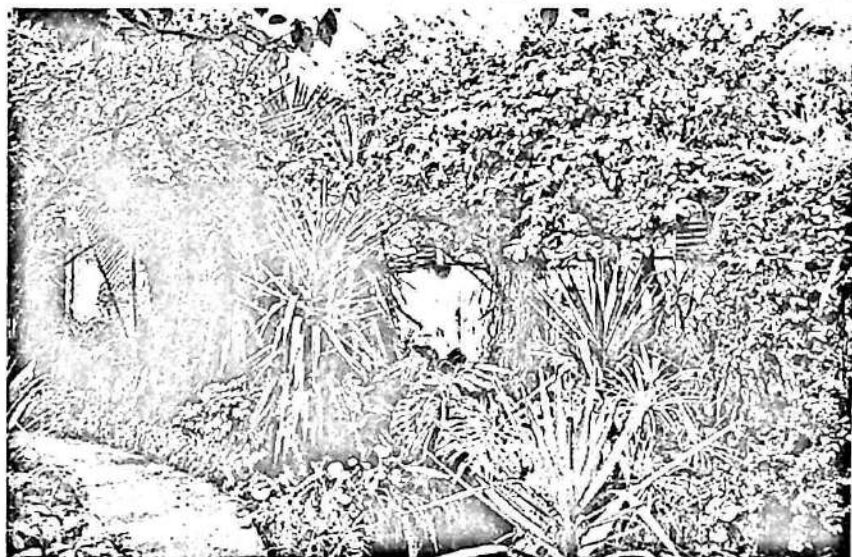




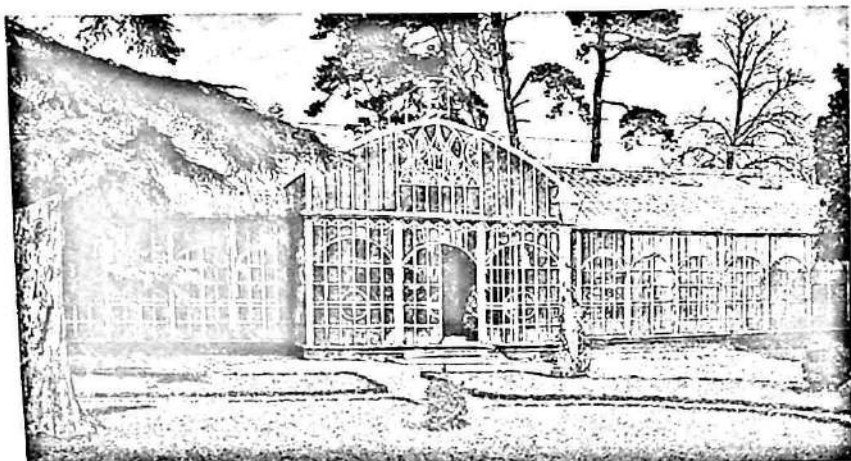
Маслак қасри

дарахтлар Истанбулда аниқланган энг кекса камелиялардан ҳисобланади.

Абдулҳамидхоннинг кўздан панада, одамлардан узоқда яшашининг яхши томонлари ҳам бор эди. Ўша



Маслак қасридаги Абдулҳамидхон эктирган камелия ўсимлиги



Маслак қасридаги иссиқхона

даврдаги муҳолиф кучлар, юқорида таъкидлаганимиздек, Усманийлар салтанатига зукко ва тадбирли хукмдор келишидан хавфсираб, бунга қарши тадорик ҳам кўришиб юришарди. Абдулҳамидхоннинг бундай зоҳидона умр кечириши, сарой ҳаётидан узоқда туриши уларнинг кўнгилларини айна, ўзлари истаган одам етишиб чиқаётгандек хотиржам қиларди. Шаҳзода Абдулҳамид табиатан жуда вазмин киши эди. Отаси Абдулмажидхон уни эркалаб “Менинг шубҳачи ва сокин ўғлим”, дерди. У болалигидан ғоят вазминлик билан умр кечирарди. Унинг бошқалар учун кашф этилмаган бундай табиати, Маслакдаги кўзлардан узоқ ҳаёти мамлакат зодагонлари кўнглига таскин берарди. Агар унинг ақлан етук, руҳан баркамол шахсиятини ҳар не билан бўлса-да, ўз томонларига оғдира олмасликларини, бошқарув қобилиятларини илғаганларида эди, Абдулҳамидхоннинг ҳокимиятга келишига асло изн бермасдилар.

Шаҳзода Абдулҳамид Афанди Маслакдаги бу қасрларда шу қадар узоқ вақт қолардики, баъзан отаси Султон Абдулмажидхон “Ҳамид Афанди қаерда?” деб сўрар, “Маслак қасрларида”, деган жавобни олгач, дарҳол улов жўнатиб, ўғлини Долмабоғча саройига

келтирарди. Шаҳзода Абдулҳамид Афанди отаси давлат ишларига шўнғиганидан фойдаланиб, яна саройдан Маслакдаги хос маконига кетиб қоларди...

Мурод V ҳеч вақт расман подшоҳ бўлмаган!

Инқилобчилар Абдулҳамидхоннинг амакиси Султон Абдулазизхонни тахтдан ағдаришганидан сўнг Муродхон V ни ҳокимият тепасига олиб келмоқчи бўладилар. Жуда ҳам юмшоқ табиатли, ҳалим бир фитрат соҳиби бўлган Муродхон айни улар излаган киши эди. Инқилобчилар бир нарсага аҳамият беришган бўлиб, бу – Султон Муродхоннинг бироз асабий, руҳан беқарор одам экани эди. Бунга унинг тартибсиз, алғов-далғов ҳаёти сабаб бўлган эди.

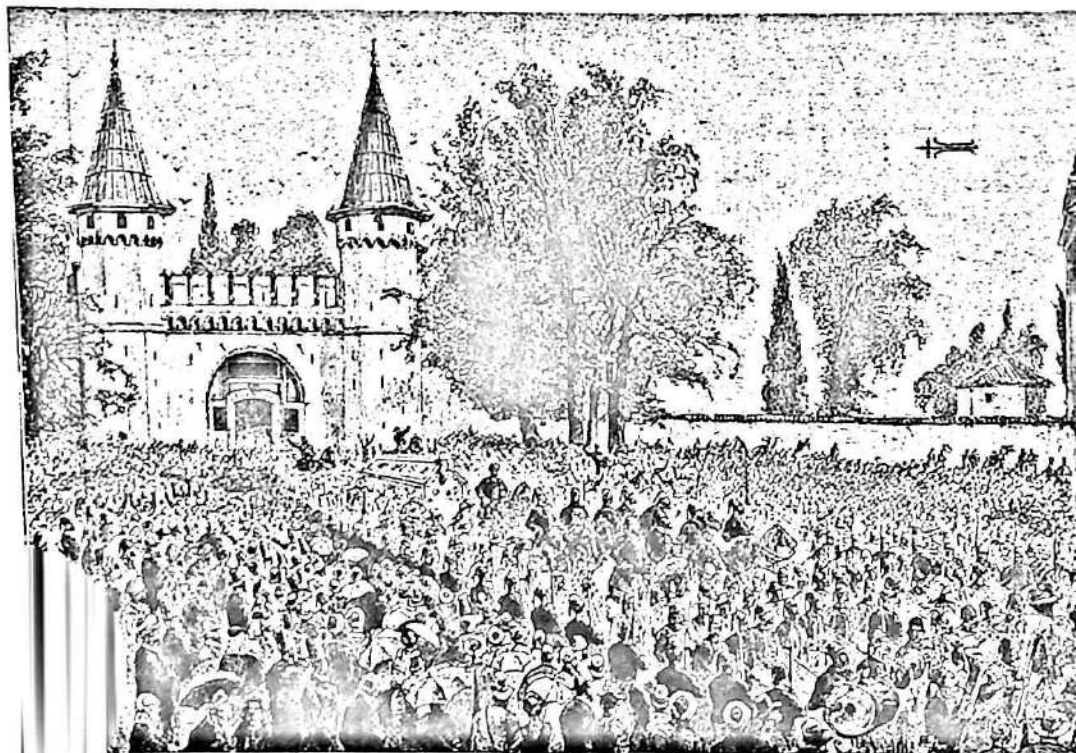
Инқилобчилар Султон Абдулазизхонни тахтдан ағдаришаркан, халқ орасида “ақли заифлашди” деган уйдирма тарқатишади, яъни уни одамларга руҳан но соғлом кўрсатиб, у ҳақдаги тасаввурларни буткул ўзгартириб юбормоқчи эдилар. Лекин мухолиф кучларни бошқа бир муаммо кутиб турарди. Шаҳзода Мурод Афандини расман тахтга чиқариш учун, анъанага мувофиқ, “Жулус” (тахтга чиқиш маросими) ҳамда “Тақлиди сайф” (салтанат рамзи бўлган қилич тақиш маросими) маросимлари Айюб майдонида минглаб кишилар кўз ўнгида бўлиши керак эди, аммо Мурод Афандининг бу ерда бундай ғалати ҳаракатлар қилишига уларнинг ўзлари ҳам ишонишмасди. Агар халқ олдида кутилмаган бирор ҳодиса рўй берса, Абдулазизхонни уйдирма баҳоналар билан тахтдан туширганлар оғир аҳволда қолишлари тайин эди. Сабаби, аслида, улар салоҳиятли бир султонни куч билан тахтдан ағдариб, жиззаки, руҳан беқарор, хастароқ кишини султон қилиб тайинлашаётган эдилар. Бир қанча манбалар Мурод V ни Усманийлар подшоҳлари рўйхатига киритса-да, у ҳеч вақт расман подшоҳ бўл-

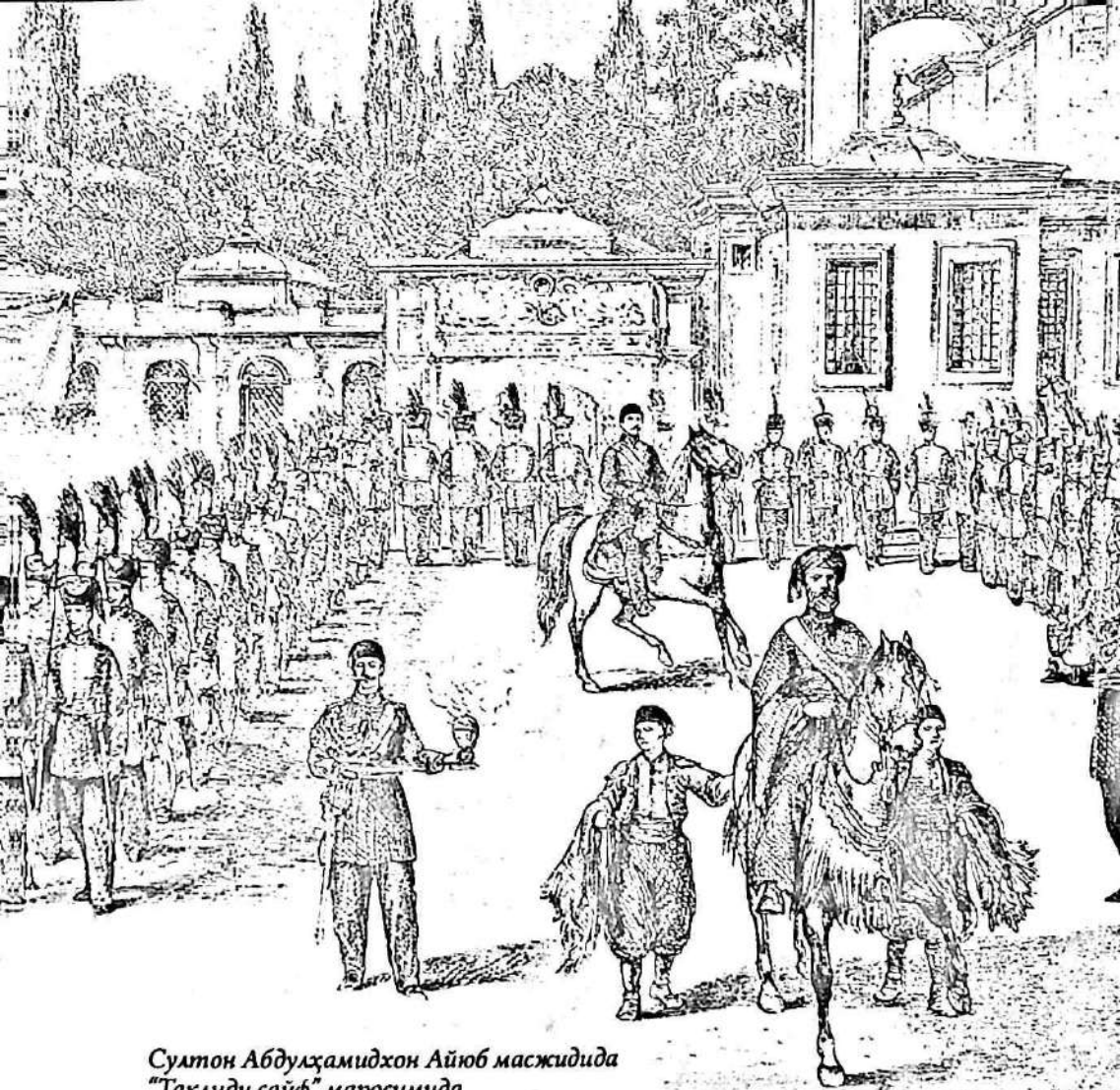
ган эмас. Чунки у султонлик рамзи бўлган “Тақлиди сайф” маросимида иштирок этмаган.

Уч ойдан сўнг бошқа бир султон излаш пайига тушилади ҳамда ҳукмдорликка номзодлар зимдан ўрганилаётганда ҳамманинг хаёлида Маслак қасри гавдаланади. Феъли-хўйи, ҳаёт тарзи гўё чизилган чизиқдан четга чиқмайдигандай таассурот уйғотадиган шахзода Ҳамид Афанди оиланинг иккинчи катта шахзодаси бўлиб, муҳим бир номзод сифатида муносибдай кўрина бошлайди. Шундай қилиб, Маслакка, ўша чек-чегарасиз дашт ва ўрмонларнинг орасидаги ов кўшига бориш замони келган эди.

Кўп ўтмай инқилобчиларнинг излари Маслакдан узилмай қолади. Уларнинг энг катта орзулари тузган режаларининг бузилмаслиги эди. Гўё тақдирнинг марҳаматидай уларга ювош, ҳар нега ҳўп деб бўйсунадиган бир шахзода дуч келганди, бу номзод собиқ султон Абдулмажиднинг ўғли, “руҳан носоғлом” тамғаси

Султон Абдулазизнинг тобути Тўпқопи саройидан олиб чиқилмоқда





*Султон Абдулҳамидхон Айюб масжидида
"Тақлиди сайф" маросимида*

билан тахтдан туширилган Абдулазизхоннинг жияни шаҳзода Ҳамид Афанди эди. Аммо улар келажак тадбирини тузиб, режалар ҳозирлаб қўйган, ҳатто султонлик насиб қилса, кимларни давлат ва миллат учун хизмат қилишга сафарбар этиши мумкинлигигача тадорик этган закий бир зот келгусида уларга энг катта ХАВФ туғдириши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўришмаган эди...



БУ ЁШ ЙИГИТНИНГ ИСТИНИ ЁЗИБ ҚЎЙИНГ!

*Сотиб олиб
бўлмайдиган
одамлар рўйхати*

Алоҳида таъкидлаш лозимки, буюк Усманийлар салтанати қулашга муносиб бўлгани учунгина қулади. Теграси душманлар билан ўралган, ҳокимиятни йиқитиш учун қанча ўйинлар қилинар, режа устига режа тузиларди...

Тағин бир ҳақиқат борки, бу каби душманлар, мухолиф кучлар бошқа улуг султонлар ва ҳатто Фотиҳ замонида ҳам бор бўлиб, балки бундан кўпроқ ва кучлироқ ҳам эди. Султон Сулаймонга қарши турган Карл V бутун Европанинг қироли эди. Бир тарафдан Эрон, бошқа томондан Муқаддас Рим Усманийларга зарба беришга ҳаракат қиларди. Аммо уринишлари бесамар кетарди. Негаки, салтанат мустаҳкам, султонлар зукко ва ёвқур эдилар.

Хоинлар жамият ичюда кўним тополмай, бутун миллат иттифоқда эди. Аммо кейинчалик вақит ўтгачди. Усманийлар салтанати заифлашиб, биринчи йўқолди.



Биз эмас, мен дегувчи шахслар ўртага чиқа бошлагач, жамият тараққиёти ҳақида ўйланмай қўйилди. Мақом, мансаб, моддият одамларнинг бошини айлантирар, пулга сотиб олиш мумкин бўлганлар сони ортиб, садоқат, фидокорлик, вафо каби фазилатлар тобора йўқолиб кетмоқда эди.

Абдулазизхонни хўрлаб тахтдан ағдарганлар ўзи ишониб, суянган кишилари эди. Бобоси Маҳмуд II билан курашганларни, амакиси Абдулазизхонни энг осон, аммо жуда шарафсиз йўллар билан йўқ қилганларни Абдулҳамидхон Маслакдаги ов кўшкидан туриб эътибор ила зимдан кузатарди. Бундай сотқинлар учун на мамлакатнинг аҳамияти на-да юқорида тилга олганларимиз фазилат-қадриятларнинг қадри бўлмай, фақат “шонли” истиқболлари, мол-дунёнинг дардида яшардилар.

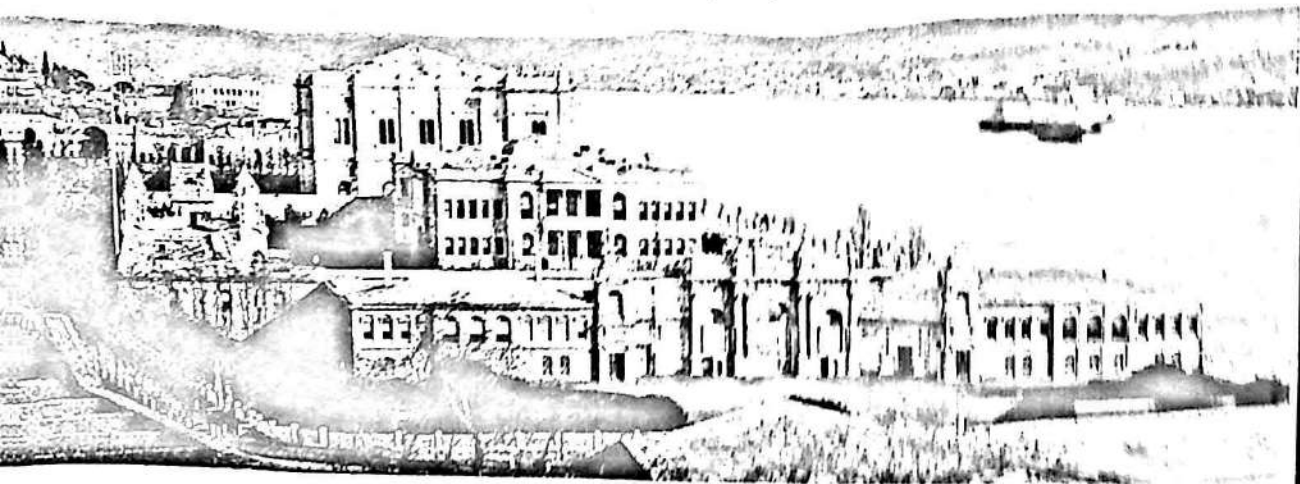
Хўш, унда нима қилиш керак? Албатта, бу яраларни тузатиш, заифликларни кетказиш учун фидойи ва виждонли миллат хизматчиларига еҳтиёж бор эди. Халқ ва мамлакатнинг қаддини кўтарадиган, юрт фаровонлиги йўлида сидқидилдан меҳнат қиладиган шарафли-ҳамиятли йигитлар керак эди. Қаршиларига ҳар қандай ваъдалар билан чиқса-да, қайрилиб қарамайдиган, пул, мақом, мартабага эътибор қилмайди-

ган азму қарорли юраклар лозим бўлиб, бундай инсонларни топиш керак эди, холос. Аслида, шахзода Абдулҳамид ҳам шундай фазилатлар соҳиби эди...

У ҳукмронлигининг аввалидаёқ ўзи кўп излаган, юксак кўнгилли одамларни топганди. Жуда закий, узоқни кўра оладиган, салоҳиятли бўлишига қарамасдан, Абдулҳамидхон омадсиз бир подшоҳ эди. Чунки бу сиёсат даҳосининг ўзи сингари аъёнлари йўқ бўлиб, ён-атрофи уни тушунмайдиган, орзу-ниятларини англамайдиган одамлар билан тўлганди. Худди амакисига қилганлари каби унга қарши бўлишмаса, хос даврасини ҳеч не билан сотиб олиб бўлмасди. Шундагина бу Давлати олиянинг умри яна бироз узайиши эҳтимолли эди. Чунки ғайри кучлар Усмонийлар давлатининг XX асрга етиб боришини истамас, шу сабабдан барча режа ва саъй-ҳаракатларини шу йўлда сафарбар қилгандилар.

Мана, ниҳоят шахзода бошқарувга енг шимарди. Қани, кўрайлик-чи, кимлар унинг қаршисига чиқар ва бу бўлажак закий султоннинг хос рўйхатига киришга арзир экан...

*Олд тарафда Долмабогча саройи, унинг ортида Чирогон ва Ўртақўй жомеси.
Энг охирдаги бино Юлдуз саройи*





Ўнбоши Ҳасан Пошо

Фалон шаҳзода деганларини танимайман!

Шаҳзода Ҳамид Афанди ҳар замонда бўлса ҳам, Долмабоғча саройига келар, у ердагиларга бир кўриниш бериб, шаҳардаги баъзи зарур ишлари билан машғул бўларди, кейин яна Маслакдаги Ов кўшикига қайтарди. Кунларнинг бирида доимгидек саройга бир кўниб ўтиб, Бешиктош сувларига тўш тутиб турган Левантга фойтунда жўнаб кетмокда эди. Кўп юрмай, фойтун тўхташга мажбур бўлади. Олдиларидаги йўл тўсилган, бўлган бошлиғи ёш бир ўнбоши бир қанча аскар, уларнинг араваларни бошқа йўлдан кетишга ундамокда эди. Шаҳзоданинг хизматчиси фойтундан тушиб ўнбошига яқинлашади ва йўлнинг нега ёпилганини сўрайди. Ёш, аммо жуда савлатли ўнбоши кўполлик билан “Подшоҳнинг амри бор, йўл ёпиқ. Бошқа йўлдан

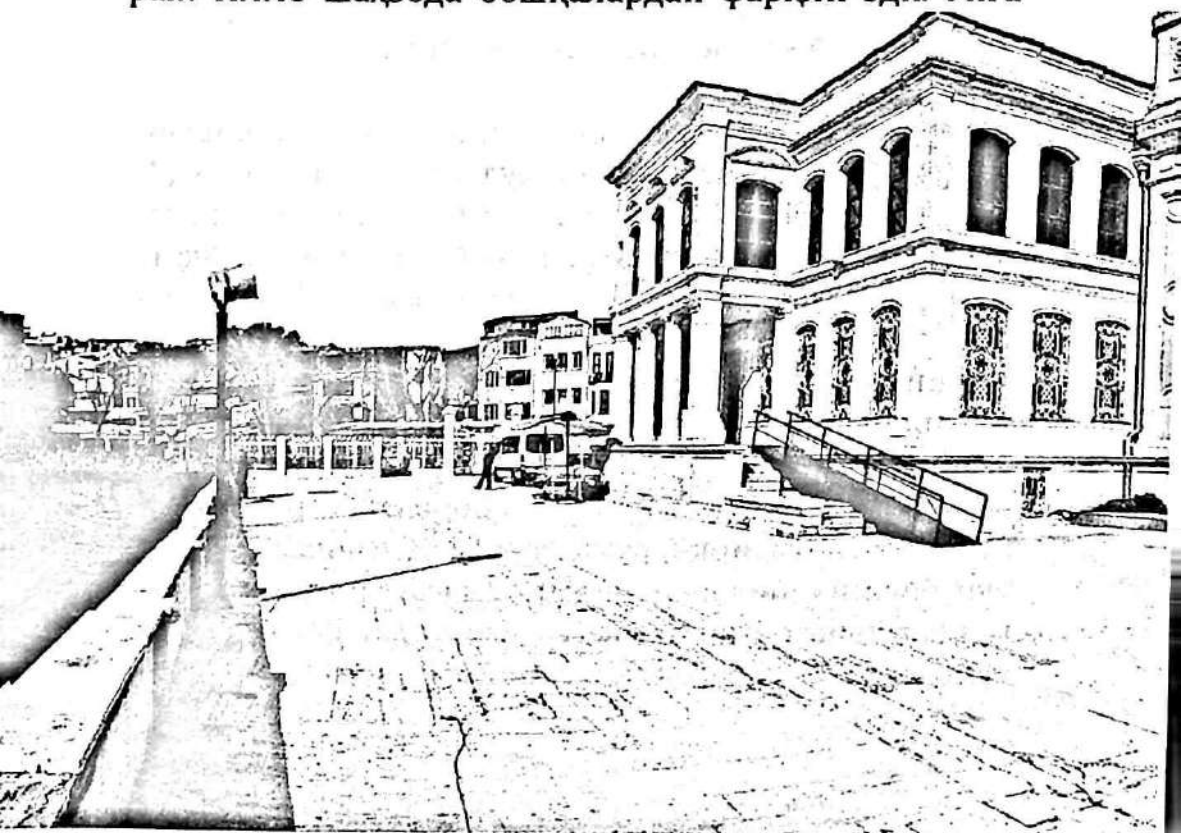
Чирогон саройи



юринг!" дейди. Хизматчи "Яхши, аммо фойтунда шахзода Ҳамид Афанди бор. Йўлни оч, ўтиб кетайлик", деб қаттиқ туриб олади.

Уловдаги киши подшоҳнинг ўғли эканини билса ҳам ўнбоши ҳеч безовталанмайди. Аксинча, огоҳлантиришни қайта такрорлагани учун янаям қизишиб, дадиллик билан шундай дейди: "Фалон шахзодани танимайман. Подшоҳдан бошқасини тингламайман. Бу ердан ўтолмайсиз! Вассалом" Шу пайти шахзода фойтундан қўлини чиқариб, ишора билан хизматчисини чақиради. Фойтунга яқинлашган хизматчига шахзода Абдулҳамид Афанди секингина пичирлайди: "Қайта-қайта сўрайверманг, бошқа йўлдан ўтамиз. Фақат бу ёш ўнбошининг исмини ёзиб олинг!"

Кўпчилигимизнинг хаёлимиздан: бир неча кундан сўнг бечора ўнбоши ўлканинг энг чекка ҳудудларига сургун қилинади ёки жисмонан маҳв қилинади. Ахир бу киши шахзода бўлса... деган фикр ўтган бўлса керак? Аммо шахзода бошқалардан фарқли эди. Унга





Султон Мурод



Али Суавий

қарши айтилган бу жавоб жаҳлини чиқармайди, аксинча, унга маъқул келади. Бу ёш ўнбошини сургунга жўнатмоқ мақсадидамас, балки унинг қатъият билан айтган бир гапи шаҳзодага манзур келганидан унинг исмини ўзи учун ёзиб қўяди...

“Фалон шаҳзодани танимайман. Подшоҳдан бошқасини тингламайман!”

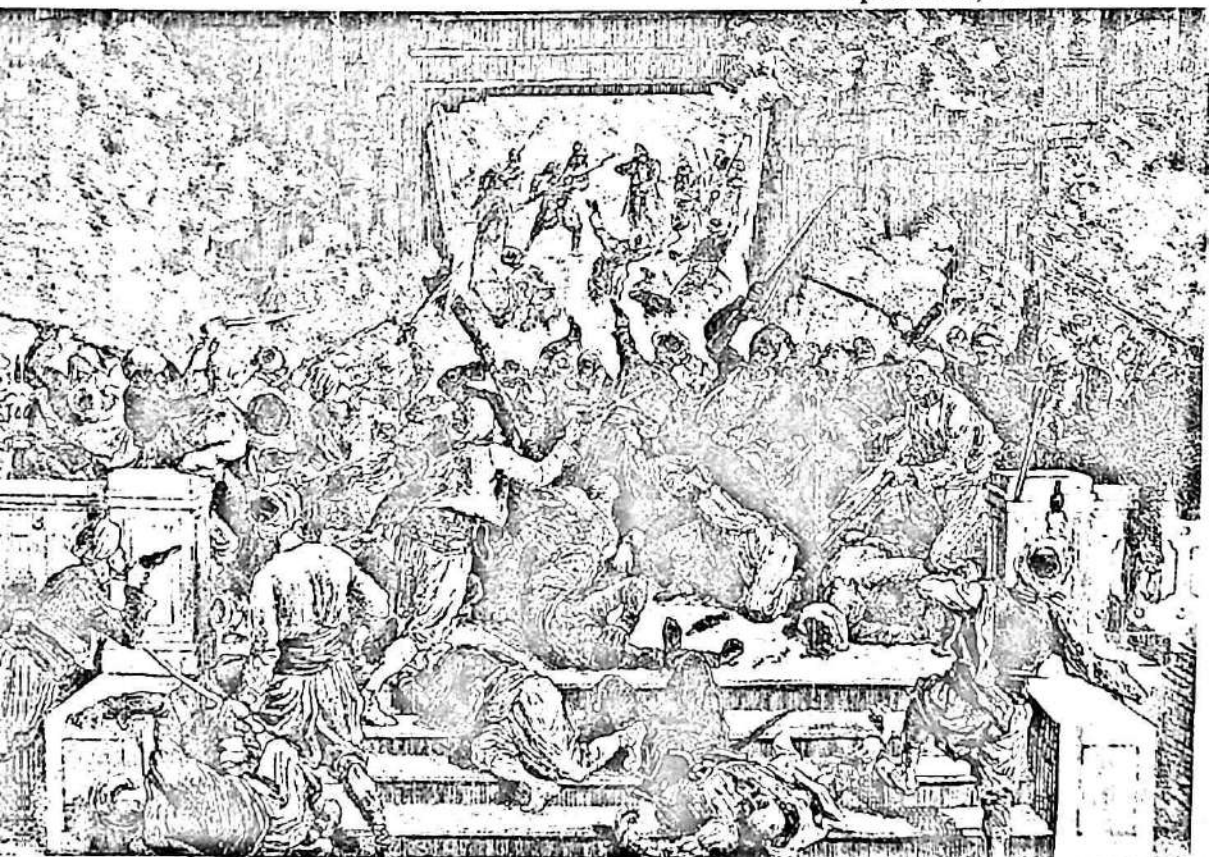
Дарҳақиқат, Абдулҳамидхоннинг шундай кишиларга ехтиёжи бор эди. Ҳукмдор бўлган бобоси Маҳмуд II нинг амакиваччаси, ўша нозиктаъб, софдил инсон Султон Салим III ни, амакиси Султон Абдулазизни шафқатсизларча ўлдирганлар билан ҳаммаслак бўлмаслиги аниқ эди. Шу боисдан султонини ҳеч нарсага алмашмайдиган ва унга итоатда собит турадиган ишончли кўнгиллилар керак эди унга.

Шундай қилиб, шаҳзода Ҳамид Афанди бир қанча исмларни ўзи учун қайд қилиб боради. Бу рўйхатдан миллати, юрти, ирқи, ранги турфа бўлса-да, аммо бутун борлиғи билан Давлати олияга ўзини бахш этганлар ўрин олганди. Вақти келиб давлат тепасига келганида ўша рўйхатини очиқлайди ва хиёнатдан

йироқ кишиларни битта-битта масъул вазифага тайинлайди. Абдулҳамидхон ўзи танлаб олаётган бўлажак аъёнлари билан ўта таҳликали, фаолият йўли тузоқларга тўла даврда ҳукмронлиги давомида собит туришга имони комил эди.

Дарвоқе, юқорида тилга олганимиз ёш ўнбошининг тақдири не кечди Абдулҳамид Афанди подшоҳ деб эълон қилинганида уни ҳузурига чорлаб, энг масъулиятли вазифалардан бирига тайинлайди. Долмабоғча, Чироғон ва Юлдуз саройларининг нақд ўртасидаги Бешиктош миршаблигининг раҳбарлигига ўша ёш ўнбоши келади. “Миршаб” атамасининг бугунги кундаги муқобили давлат раҳбарини муҳофазаловчи махсус бўлинманинг бошлиғи ҳисобланади. Ёш ўнбошининг исми Ҳасан бўлиб, ҳақиқатан, вазифасига арзийдиган кам сонли кишилардан эди.

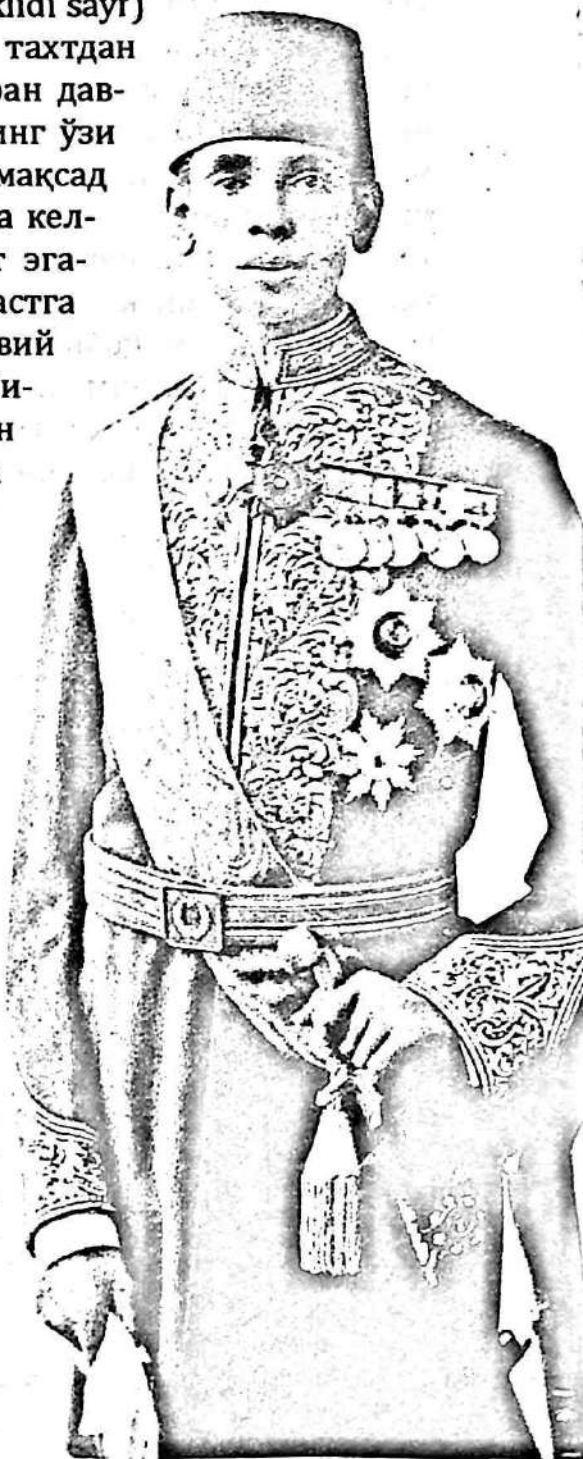
Чироғон босқини



Абдулҳамидхон ҳукмронлигининг илк йилларида Али Суавий лақабли киши ташқи кучлардан дастак олиб, Чироғон саройида яшовчи собиқ султон Муродхон V ни тахтга қайта чиқаришни режалаштиради. Қилич тақиш маросими (Taklidi sayf) ўтказилмай, шоша-пиша тахтдан туширилган одамни такроран давлат тепасига олиб келишнинг ўзи калтабинлик эди. Асосий мақсад Мурод V ни давлат тепасига келтириш эмас, амалдаги тахт эгаси Султон Абдулҳамидни пастга тушириш бўлган. Али Суавий бошчилигидаги гуруҳ “Чироғон босқини” номи билан тарихга кирган тўнтаришга ташаббус кўрсатади. Уларнинг режалари шу даражада пухта эдики, саройга қандай киришу эшикларни ким очиб бериши, Мурод V ни саройга қандай олиб келиш ва халқни ғалаёнга қай йўсинда тайёрлаш, хуллас, ҳамма нарсасга шай туришганди. Аммо улар бир нарсани ҳисобга олмаган эдилар...

Чироғон саройининг шундоққина ёнидаги миршаблар биносига, султон вазирлари, пошолари, ҳатто подшоҳнинг ўғлига-да

Нодир Ога



ён босмайдиган, тўғрисўз, Султонга садоқатли собиқ ўнбоши Ҳасан Пошо ва унинг сарбозлари ҳозир эди. Инқилобчилар саройга қийинчиликсиз киришса-да, аммо Ҳасан пошо ва унинг одамлари бу ҳужум режасини барбод қилиб, тўнтариш иштирокчиларининг кўпчилигини ҳалок қилишади.

Ҳабаший Нодир оға

Абдулҳамидхоннинг хос рўйхатида Ҳасан пошо сингари яна бир қанча садоқатли кишилар ҳам бор эди. Қоратанли Нодир оға Абдулҳамидхоннинг энг яқинларидан бўлган. Унинг саройдаги мақом-мартабасини билиш учун масъул лавозимда эканида олинган суратига қараш кифоя. Шубҳа йўқки, ҳеч қайси қора танлининг кўксида бундай салтанат нишонларини кимса кўрмаган.

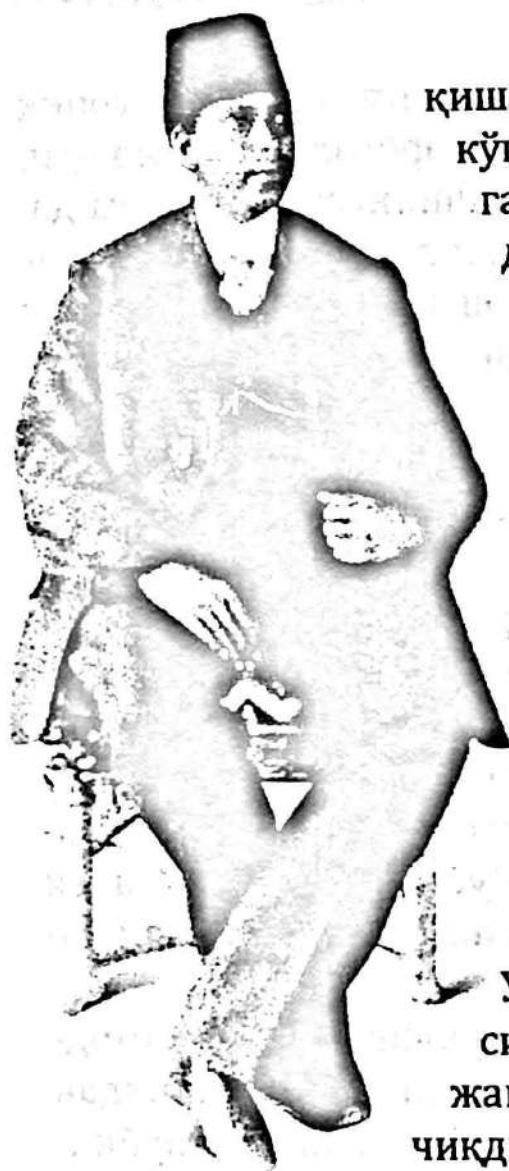
Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Абдулҳамидхон Нодир оғани жуда кичик ёшларида қулликдан қутқариб, ўз ҳимоясига олиб ўқитади ва тарбиялайди. Абдулҳамидхон халифалик тахтига чиққач, Нодир оға унинг энг яқин мулозимларидан бирига айланади. Шундай муомалага лойиқ кўрилган виждонли одам ҳеч замонда ўз валинеъматини сотадими, йўқ, албатта.

Кунларнинг бирида Султон Абдулҳамидхон Нодир оғадан сўрайди:

– Нодир оға, сен қаерликсан, сени саройга олиб келишимдан аввал қулликка қандай тушиб қолгансан?

Нодир оға шундай дейди:

– Султоним, Ҳабашистондаги кичик бир қишлоқда камбағал оилада туғилиб, улғайганман. Ёшим жуда кичик эди. Бир кеча инглиз одамфурушлари



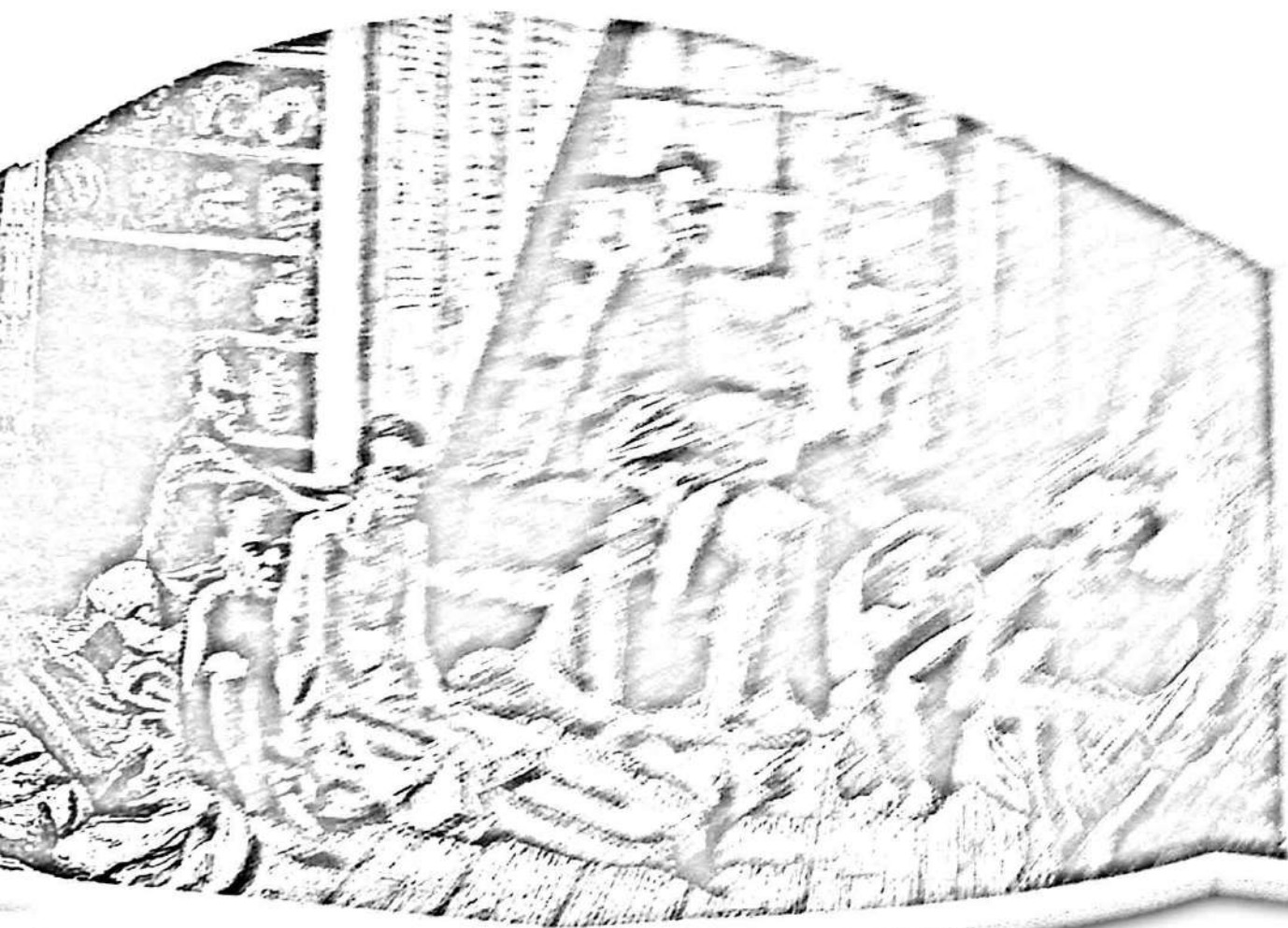
қишлоғимизга босқин уюштиб,
кўплаб қишлоқ болалари син-
гари мени ҳам олиб кетиш-
ди. Кўп кунлар йўл юрдик.
Биздан кўз узмай, сергак
кузатиб боришарди. Мен
бир кеча фурсат топиб қо-
чишга муяссар бўлдим.
Бир неча кун машаққатли
йўл босиб, қишлоғимга
етиб келдим. Аммо бу ҳам
узоққа чўзилмади: бироз
вақт ўтиб инглизлар қиш-
лоғимизга яна ҳужум қил-
дилар. Иккинчи марта олиб
кетишди, аммо бу сафар
қўлларидан қутулолмадим.
Ундан бунга сотила-сотила,
сизгача етиб келдим ва оли-
жаноблигингиз билан хурликка
чикдим”.

Абдулҳамидхон бу ҳикояни эши-
тиб, жуда мутаассир бўлади. Уйидан, ватанидан, сев-
ганларидан айрилган Нодир оғани хурсанд қилмоқ,
кўнгил кемтикларини тўлдирмоқ учун нима қила
олиши мумкинлиги хусусида ўйлай бошлайди. Бир
куни: “Нодир оға, кел, сенинг қишлоғингни, уйингни,
ақраболарингни топамиз”, деб унинг кўнглида яқин-
ларига етиштириш умидини уйғотади.

Ўша замонларда Африканинг бир қисми мусулмон
бўлиб, Усманийлар ҳукми остида эди. Халқпарварли-
ги ва одиллиги билан бу ерларда ҳам доврўғ қозонган
Султон Абдулҳамидхоннинг исми жума намозларида-
ги хутбаларда юксак ифтихор билан тилга олинар-
ди. Султон Африкадаги волийсига бир мактуб ёзиб,

унга сеvimли ёзувларидан бўлиши. Нодир султоннинг
қишлоғи ва яқинларини тўғридан тўғри қараганда, бу
дан ойлари ўтади. Қонларининг йўлида, Абдуламиннинг
Африка қитъасидан иккинчи кўчага келганда, Нодир
нинг бири Зоти шохини Зоти Абдуламиннинг
иккинчиси эса Нодир ўғлини келтириб бериб, Абдуламин
ва нодир ёзувлардан келтириб, Тўғридан тўғри қараганда,
Султонга келтириб бериб, Нодир ўғлини келтириб бериб,
кўп излаган, ахир сиз Нодир ўғлини келтириб бериб,
Маълум бўлибдики, бу кўчада Нодир ўғлини келтириб бериб,
инглизлар келтириб бериб, Нодир ўғлини келтириб бериб.

Нодир ўғлини келтириб бериб, Нодир ўғлини келтириб бериб.





КИЧИК УЛВИЯНИНГ ВАФОТИ

Фарзанд доғи



Бир қараганда қироллар, султонлар, қиролича ва шахзодаларнинг ҳаёти доим гўзал, ҳеч нимага муҳтожлик сезмасдан кўрилади. Ҳолбуки, уларнинг ҳам ўзларига яраша дардлари, изтироблари-да бўлган. Мамлакатни Юлдуз саройи каби ёпиқ масканда туриб бошқарган Абдулҳамидхоннинг оид шахсига оид маълумотларни ҳеч қандай имкони бўлмаган. Йиллар ўтиб унга яқин бўлган бир қанча кишиларнинг хотира китоблари дунё юзини кўрмагунча улуғ султоннинг ўзига хос олами ҳақидаги маълумотларни олиш имкони йўқ эди. Жумладан, шундай хотира соҳибларидан бири Абдулҳамидхоннинг қизи Оиша Султон отаси ҳаётидаги икки муҳим воқеани ўз хотираларида батафсил баён қилган.

“Абдулҳамидхон ҳали тахтга ўтирмаган шахзодалиқ пайтида. Кейинчалик Бош аёллар афандиси бўлиб қоладиган Нозикада Хоним билан таништирила-



Омина Назикада Хотунафанди

ди. Аслида, черкас миллатига мансуб бўлган бу аёл Абдулҳамидхоннинг синглиси Жамила Султоннинг тарбиячиси эди. Уларнинг никоҳидан 1868 йилда Улвия исмли бир қиз дунёга келади. Онасига ўхшаган Улвия қора кўзли, узун киприкли, оппоққина ширин бир қизалоқ эди. Улвия Султон улғайган сари унга ҳамманинг меҳри ортиб борарди. Амакилари шахзода Мурод ҳамда Бурҳониддин

Афанфилар уни жуда яхши кўришарди.

Улвия кичиклигидан зукко ва зийрак бўлиб ўсади. Абдулҳамидхон тўнғич фарзандини кўз қорачиғидай асрар ва жуда яхши кўрар эди. Унга чиройли кийимлар кийдирар, оро берилган гўзал кўринишда уни фотоаппаратда суратга олишга буюрарди. Йиллар бир-бирини қувиб, кичик Улвия етти ёшга тўлади...

Жажжи малика доимгидек дарсдан қайтаркан, одати бўйича онасининг хонасига кирганида, пианинони маҳорат билан чаладиган Нозикада Хоним куй чалиш билан машғул эди. Улвия эса стол устида турган гугурт чўпларини ўйнай бошлайди. Чақилган гугурт донасини ушлаганча, олдинга бироз эгилган Улвия Султоннинг сочларига олов туташиб кетади. Нозикада Хоним аввалбошда буни пайқамайди. Сўнг бақирик овозни эшитиб, қизига қараган она дилбандини аланга ичида кўради, дарҳол уни бағрига олиб, оловни ўчирмоқчи бўлса-да, бутун ҳаракатлари бе-самар кетади... Айни маҳал тушлик вақти сарой аҳли

пастки қаватда бўлгани учун она ва қизнинг фарёди уларга эшитилмагани боис, табиийки, ёрдамга ҳеч ким келмайди. Ҳатто бу кўнгилсиз манзарага гувоҳ бўлган хонадаги тўтиқуш ҳам безовталаниб, ўнгу сўлга учарди...

Қўллари ва юзи ёнаётган онанинг доду фарёди ниҳоят хизматкорлар қулоғига етади. Чаққонлик билан етиб келган Улвия Султоннинг тарбиячиси қимматбаҳо жойнамозни олов устига ёпади ва ўтни ўчиришга муваффақ бўлади. Аммо кичик маликанинг аҳволи оғир эди, шу боис бутун сарой аҳли бир зумда ғамга ботади.



Улвия Султон

Партавниёл Волида Султон чор атрофга хабар жўнатиб, зудлик билан энг яхши шифокорларни топиб келишни буюради. Шу орада Улвия Султонни жондан ортиқ кўрадиган шахзодалар Мурод ва Бурҳониддин Афандилар етиб келади, тумонат бўлиб кетган саройда фақат қизалоқнинг отаси шахзода Абдулҳамидгина йўқ эди.

У одатига кўра ҳар кун эрталаб Тарабьяга бориб, ҳовузда чўмиларди, машъум воқеа юз берган кун ҳам ўша ерда эди. Мурод Афанди зудлик билан одам жўнатиб, укасини олиб келишни тайинлайди. Абдулҳамидхон чақирув хабарини эшитиб, "Волидамга нимадир бўлган шекилли", дея хавотирга тушади. Ҳар қанча қистовларга қарамасдан уни олиб кетишга келган хизматчи сирни ошкор қилмайди.

Абдулҳамидхон саройга келиб, акаси Мурод Афанди ва бошқа яқинларини хаво-



Шахзода Мурод Афанди



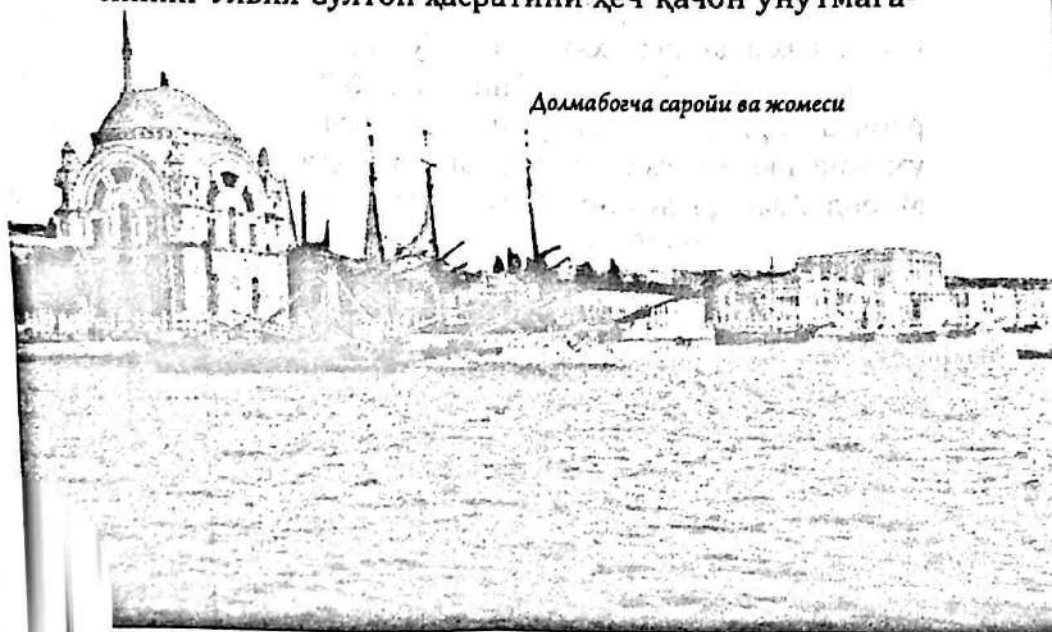
Султон Абдулҳамиднинг қизи
Оиша Султон

тирли қиёфада кўради. Мурод афанди укасини бағрига босиб: “Хавотир олма, Султонимиз бироз бетоб!” дейди. Шаҳзода Абдулҳамид нури дийдаси Улвия Султоннинг хонасига бориб кўрсаки, кичик Улвия матолар билан ўроғлиқ ҳолда ётарди. Абдулҳамид секин қизига яқинлашиб, юзидаги матони очади. Юзлари оловдан куйган Улвия султон жонидан ортиқ кўрадиган отасини кўриши билан “Ота” дея олади, холос. Кей-

ин... саройнинг қувончи бўлган гўзал малика жон таслим қилади. Машъум манзарага гувоҳ бўлган шаҳзода Абдулҳамид кутилмаганда ҳушидан кетади. Укалари уни хонадан олиб чиқиб, ўзига келгач, онаси Пересту Хотиннинг Мачкадаги уйига элтишади. Фарзанд доғидан оғирроқ ғам бўлмаса керак дунёда. У ҳатто энг иродали султонларнинг ҳам қаддини эгиб қўяркан...

Қизи Оиша Султон бу воқеани хотирлар экан, отасининг Улвия Султон ҳасратини ҳеч қачон унутмага-

Долмабогча саройи ва жомеси



нини, қачон у ҳақда эсласа, “Аллоҳ сизни мендан айир-масин. Бундан кейин ҳеч қайси фарзандимни Улвиям-чалик суёлмайман”, деганини эслаб ўтади. Аммо оталик меҳри сабаб, султон “фарзандларидан бирининг қаеридир оғриганини эшитиши билан ташвишланиб, дарҳол табибларни оёққа турғазар эди” (Оиша Султон хотираларидан).

Кўпчилик инсонларнинг фарзанди туғилмай туриб нобуд бўлса, уларнинг фарзанд изтироби йиллар давомида қалбларини тирнайди. Аммо султоннинг қизи Улвия Султон вафот этганида бор-йўғи етти баҳорни қаршилаган эди. Гапга чечан бу қизалоқ кўп-лаб болалар каби “онажон, отажон” дея бурро тили билан катталарни ҳам ҳайратлантирарди. Етти йил давомида ширин хотиралар билан ота юрагидан чуқур жой олган фарзанд доғи ҳар қандай инсонни ғамга солмоғи аниқ!...

Саройда ҳеч қачон юзи кулмаган бир аёл бор эди...

1924 йилда Усманийлар салтанати аёллари Долмабоғча саройи соҳилидан кемага чиқарилиб, қул каби мамлакатдан ўзга юртга сургун қилиниши ҳақида аччиқ хотиралар бор. Бу аёллар йиллар давомида улуғ ватанга хизмат, инсонларга оналик қилишган. Улар ватаннинг номуслари эдилар. Қаранг, улар ғайримусулмонлар юртига қул каби хизмат қилиш, итоатда бўлишлари учун жўнатилмоқда...

Бу ғамгин манзарага бардош беролмай, бир хизматчи аёл

Омина Назикада Хотунафандининг канизаги
Лайло Ачба





Доктор Умар Пошо

кирғокда хушидан кетади. Ўзига келганида кема аллақачон жўнаган, уни эса шу жойга ташлаб кетишганди. Лайло исмли бу ёш аёл охирги султон Воҳидиддинхон рафикасининг хизматчиси бўлган. У алалоқибат Сивасдаги узоқ қариндошлариникига боришдан бошқа чора тополмайди. Лайлохоним исмли бу аёл улуғ ёшга кириб, вафот этганида, ундан идиш ичига яшириб қўйилган қоғоз парчаларигина мерос бўлиб қолади. Қариндошлари бу қоғоз парчаларини Қуръони карим оятлари деб ўйлаб, уларга қўл текказишмайди.

Аммо йиллар ўтиб мазкур қоғозлар ояти карималар эмас, балки бир пайтлар сарой хизматкори бўлган Лайло хонимнинг хотиралари эканлиги маълум бўлади. Бу хотираларнинг ўша пайтларда очикланмай, сирли тарзда сақланганида катта ҳикмат бор. Бойси, мазкур хотиралар ўша пайтларда ошкор бўлганда, табиийки, улар йўқотилар, ҳақиқат тарих саҳифаларидан ўчиб кетарди.

Сиз, албатта, Лайло Ачбанинг жуда кизиқарли хотира китобини ўқишингиз лозим. Мен фақатгина ўша китобда келтирилган қайғули бир ҳикояни келтириб ўтаман. Болалик пайтида Юлдуз саройига келиб қолган бу черкас хоним ўз хотираларида саройда юзи ҳеч қачон кулмаган бир хоним ҳақида ёзади. У Султон Абдулҳамидхоннинг учинчи рафикаси, Фотима Песенд Хоним эди. Фотима қиз фарзанд кўради, аммо Ҳадича исмли бу гўдак саккиз ойлигида оғир касалликка чалинади.

Абдулҳамидхон тўнғич фарзанди Улвия Султон вафотидан кейин яна бир машъум ҳаётини қайта бошдан кечирётган эди. Барча табиблар ва докторлар оёққа турғазилса-да, бу дардга бирор даво топишмайди. Ўша пайтларда энг машхур ҳакимлардан бўлган Басим Умар Пошо би-

лан Олмониядаги таҳсилни эндигина тугатиб келган Доктор Иброҳим Пошонинг саъй-ҳаракатларига қарамасдан кичик Ҳадича кундан-кунга сўлиб боради.

Таниш дард бўлган фарзанд доғини кўришни, ўша оғир кунларни қайта яшашни истамаган Абдулҳамидхон тонггача дуо қилиб, саждадан бош кўтармай “Аллоҳим, азиз фарзандимни Ўзинг асра”, дея ёлворганини ўз кўзи билан кўрган Оиша Султон ўз хотираларида келтиради. Аммо Аллоҳнинг азалий тақдиридан қочиб бўлармиди?! Не ёзиқки, кичик Ҳадича султон Ҳақнинг раҳматига қоушади. Бу иккинчи йўқотишдан сўнг Абдулҳамидхон рафикаси Фотима Песенд Хоним билан хайрли бир иш қилишга қарор қилишади.

Фарзандларидан айрилиқ уларни ўз фуқаролари орасида ҳам фарзанд доғини кўрган қанчадан-қанча ота-оналар борлиги, уларни-да аччиқ изтироблар азоблаётгани ҳақида ўйлашга ундайди.

Ҳамидия Шишли атфол касалхонаси



Кўпчиликларга маълумки, мусулмон жамиятида бирор кишининг бошига дард келса, ундан қутулиш учун садақаю эҳсонлар қилинади. Ёки бўлмаса, неъматлар зиёда ва бардавом бўлсин деб Аллоҳ фазлидан умид қилиб, хурсандчилик дамларида ҳам яна хайриялар қилинади. Шубҳасиз, султоннинг эҳсони оддий халқ садақаси билан баробар бўлмайди. Буни яхши биладиган саховатпеша ҳукмдор Султон Абдулҳамидхон Хадича Султоннинг вафотидан сўнг Фотима Песенд хоним билан биргаликда “Болалар шифохонаси”ни қуришга қарор қилишади. Султон олмонларнинг шифохоналаридан андоза олиб, ўша замон талабларига жавоб берадиган болалар шифохонасини қурдиради, мазкур масканни замонавий чет эл тиббий анжом ва ускуналар билан жиҳозлайди.

Черкас Лайло Хоним ўз хотираларида Юлдуз саройида табассум қилмайдиган Фотима Песенд Хонимни тасвирлар экан, қуйидаги жиҳатга эътибор қаратади: “Фотима Хоним ҳафтасига бир неча бор Шишли Этфал касалхонасига борар ва кун бўйи бемор болаларни парвариш қиларди”. Қошки Усмонийлар салтанати тарихига бағишланган киносериалларни сурагга олаётган азизларимиз бу воқеадан ибрат олиб, биров фикр юритсалар эди. Афсуски, айрим филмлардаги сарой хонимлари ҳаёти ҳавас қиларли даражада тасвирланмаётир. Ўнлаб иморатларни бунёд эттирган



Ҳамидия Шишли этфал касалхонасининг
очирилиш маросими

салтанат хонимлари ишчиларга ўз қўллари билан таом, нозу неъматлар тарқатишган, бир нечта жомеларни қурдирган маликалар пешоналари саждадан кўтарилмаган, ҳатто чет еллик хонимлар ҳам саройга кираётганда ёки

сарой мулозимлари билан кўришганларида фақат юзлари кўринадиган ҳолда кийинишган. Юқорида таъкидлаганимиздек Лайло хоним қабилар халқнинг фарзандига ўз болаларидек меҳр кўрсатишган, парваршлашган. Тарихнинг айнаи шу жиҳатлари экранларда акс этиши керак, албатта!



Ҳамидия Шишли атфал касалхонасидаги шифокорнинг тиббий кўриги

Салтанатнинг “Меҳр-мурувват уйи”

Абдулҳамидхон фақат Шишли Этфал касалхонасини қурдириш билан чекланмаган, балки унинг ҳукмронлиги даврида Усманийлар тиб соҳасида анча тараққий этади. Масалан, 1883 йилда “Бейўғли Нисо”, (Emraz-i Zuhraviye) касалхонаси очилади, бу салтанат тарихидаги биринчи туғруқхона эди. Турли касалликларга қарши эмлама (вакцина) ишлаб чиқаришга катта аҳамият берган Зоти Шохона Султон Абдулҳамидхон, мазкур соҳани ривожлантириш мақсадида 1892 йил 27 июлда “Талкиҳхонаи Шохона” номли муассаса барпо эттиради. 1902 йилда бу ерда ишлаб чиқарилган 27,455 га яқин эмлама вилоятларга юборилгани тарихий ҳужжатларда қайд этилган.

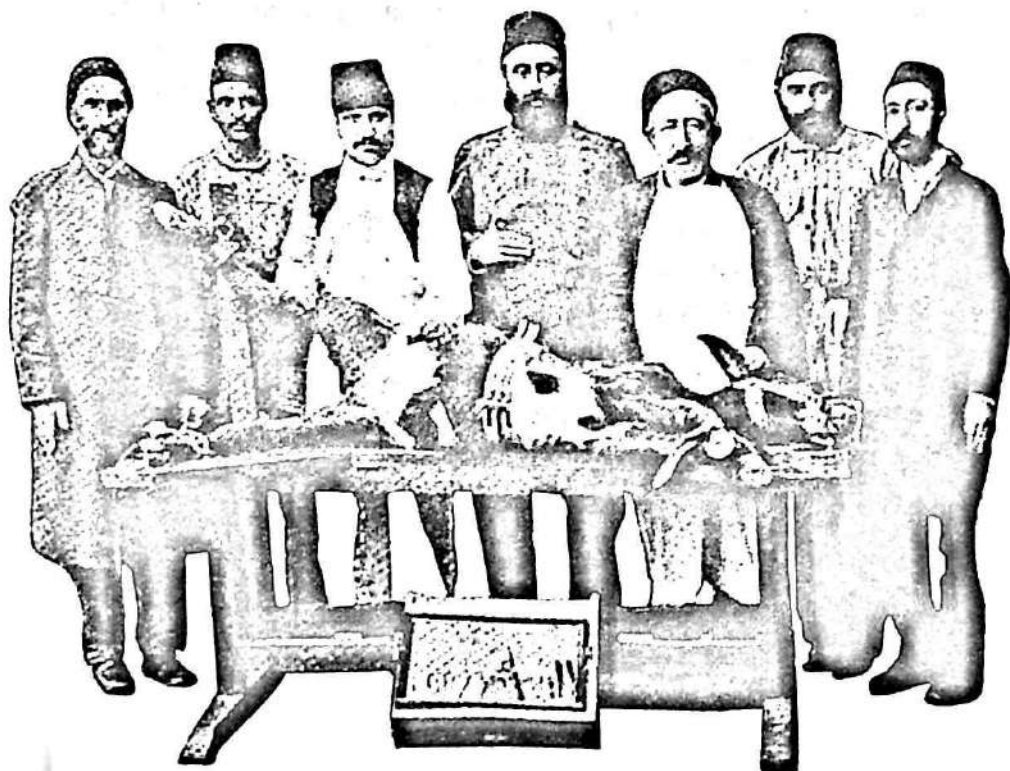
Тиббиёт тарихидан маълумки, Луис Пастер исмли олим 1885 йилда қутуришга қарши илк вакцинани яратган эди. Дунё давлатлари тараққиётидан доим бохабар Султон Абдулҳамид, албатта, бундай ҳодисотларга бефарқ бўлмаган. Султон ҳатто Пастерни мамлакатнинг Биринчи даражали Фахрий унвони билан тақдирлайди. Бундан ташқари, Пастер илмий фаолият олиб борадиган институтга

8000 лира хайрия қилади. Кўп ўтмай пойтахт Истанбулда “Даулқалб” муассасаси (Қутуришга қарши кураш институти) очилади, бу ташкилот дунёдаги учинчи, Шарқда эса биринчи қутуришни даволайдиган шифохона эди.

Султон Абдулҳамидхон II нинг ташаббуси билан вабони даволаш, унинг олдини олиш мақсади ила 1894 йилда “Бактериоложикхонаи Шоҳона” номли тиббий муассаса ташкил этилади. Ушбу шифохона фаолияти натижасида кейинчалик дифтерия касаллиги туфайли болаларда ўлим ҳолати кескин пасаяди. Айни ўша йили Тиш ҳакимлиги мактаби ҳам ташкил этилган. Бугунги кунгача беморларга хизмат кўрсатиб келаётган “Гулхонаи Табобати Аскария Тадқиқот Мактаби” (ҳозирги GATA – Gülhane Askeri Tıp Akademisi) Абдулҳамидхон ҳукмронлиги даврида – 1898 йилда очилган эди.

Султон 1890 йилнинг 30 мартида хайр-саховат кўрсатиш мақсадида боқувчиси йўқ етимлар, сўнгра ноғи-

Таққиҳонаи Шоҳона тибхонасида 27 минг 455 бош ҳайвон эмланган

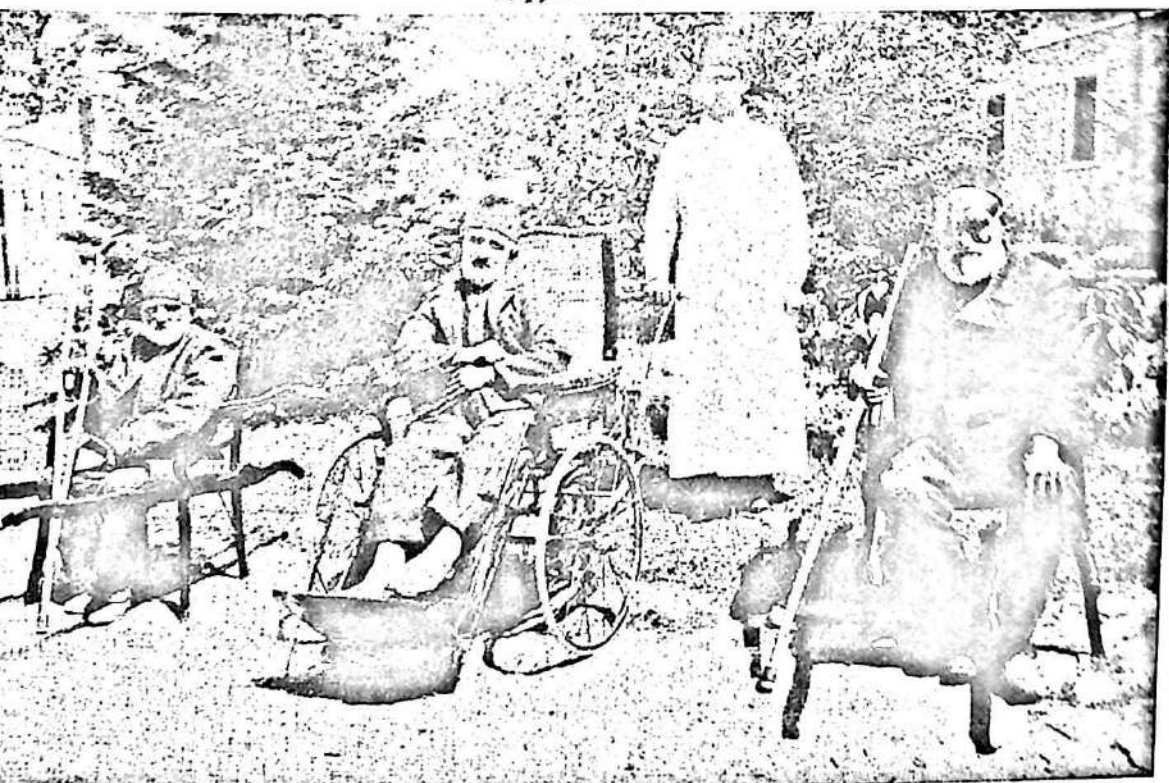


ронлар ва тиланчилардан иборат бир жамият тузишни амр қилади ва “Дорул жазо” номли хайрия жамияти 31 январда (1896 йил), яъни султоннинг туғилган кунда ўз фаолиятини бошлайди. Шундай қилиб, ҳимояга муҳтож бўлган кишиларнинг дини ва мазҳабидан қатъи назар барчасини бир жойга жамлайди. Саховатпеша Султон Абдулҳамидхон томонидан очилган ушбу “Меҳр-мурувват уйи” ўзининг масжиди, черкови ва сенагоглари билан ноёб муассаса сифатида диккатта сазовордир. Эътибор беринг, ислом халифаси пойтахт Истанбулда диний бағрикенглик-толерантликка шундай рағбат кўрсатади. Ваҳоланки, унинг душманлари таъкидлаганидек, у маҳдуд фикрли, мутаассиб одам бўлганида, шундай олийжаноблик кўрсатармиди?



Луис Пастер

Дорул жазо жамияти





ТЕНГИ ЙҶҚ СУЛТОН

*Зинҳор бобомни
безовта қилма!*

Катта бобоси бўлмиш Ёвуз Султон Салимга нисбатан Абдулҳамидхоннинг ўзгача бир меҳри бор эди. Шу сабабдан бўлса керак, уни тез-тез эслар, ҳукмдорлик иқтидорига ҳавас қилиб, унга ўхшашга ҳаракат қиларди. Бобоси қабрини бот-бот зиёрат қиладиган Султон Абдуҳамид бошкент Истанбулга ташриф буюрган чет эллик вакилларни ҳам Ёвуз Султон Салимнинг мақбарасига олиб борарди. Бобосига бўлган мустаҳкам ихлоси ва муҳаббати хусусида ажойиб бир хотира бор. Уни Абдулҳамидхоннинг энг яқин одамларидан бири Шаккар Аҳмад Пошодан тинглаймиз.

Ёвуз Султон Салимхоннинг турба (мақбара)сида қоровул бўлган кишининг аёли ҳомиладор эди. Табиийки, аёл кўнгли ҳар хил егуликлар тусаб, эрини безовта қиларди. Ҳар тонг уйдан чиқаркан, эр кўп ваъдалар беради, аммо имконияти йўқлиги сабаб уйга



қуруқ қўл билан келади. Табиийки, аёл нолийди, кўзёш қилади. Эртасига ҳам яна ўша манзара... Борган сари аёлнинг норизолиги кўпайиб, дийдиёси ортиб боради.

Мақбара хизматчиси бир куни эрталаб яна дилхиралик билан ишга келади, мақбара қулфини очиб, кундалик ишлари билан андармон бўлади: гиламларни супуради, қабртошнинг чангларини артади. Йўқ-

Ёвуз Султон Салим жомеси



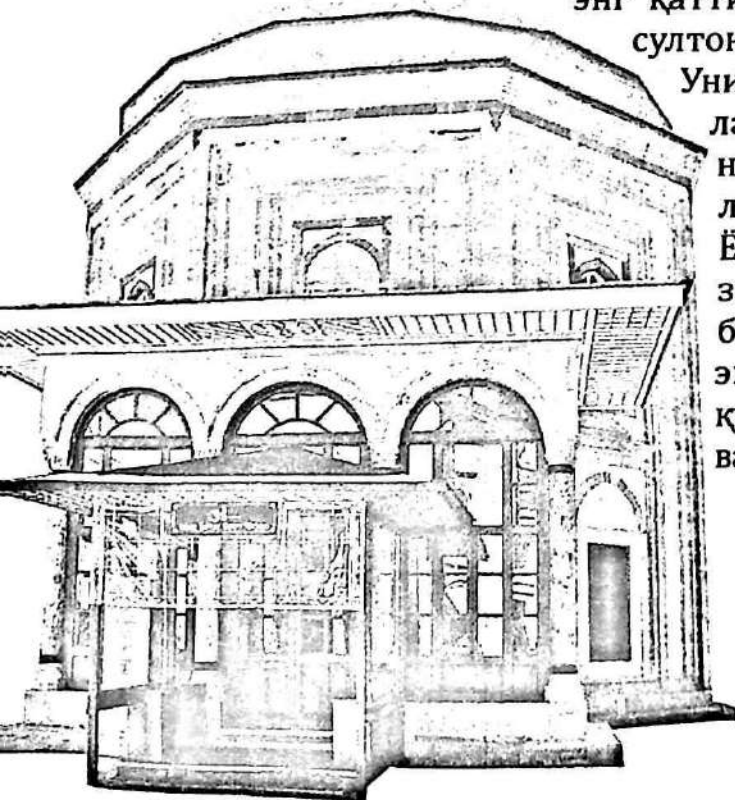


Ёвуз Султон Салим қабри

чиликдан чарчаган эркак уйидаги ҳолатни эслаб, Ёвуз Султон Салимхон қабри ёнига яқинлашади. Султоннинг қабрини кўлидаги асоси билан икки марта уриб: “Сизни авлиё, султон деб аташади, мен йиллар давомида қабрингизга қоровуллик қиламан, лекин ҳечам наф кўрмадим”, дейди хафаҳол тарзда ҳасратланиб.

Ёвуз Султон Салимхон Усманийлар тарихидаги энг қаттиққўл ва жаҳлдор султонлардан бўлган.

Унинг даврида одамлар бир-бирларини қарғамоқчи бўлишса: “Оллоҳ сени Ёвузнинг буюк вазири қилсин!” дея баддуо қилишар экан. Чунки бу ёвқур султон давлат ва дин ишида қи-



Ёвуз Султон Салим мақбараси

линган хато-камчиликларга тоқат қилолмас, унинг назарида бирор ножўя иш қилган киши жазоланиши шарт эди.

Яна ҳикоямизга қайтайлик... Мақбара хизматчиси ғамгин ҳолда уйига қайтади. Эртаси кун яна ишга келиб қараса, мақбара ёнида икки аскар турарди. Икки силоҳдор унинг олдини тўсиб, “Туш олдимизга”, дейди дабдурустан. Турбадор (мақбара хизматчиси) ҳайратланиб:

– Тинчликми, қаёққа кетамиз? – деб сўрайди. Аскарлар:

– Юлдуз саройига! Султонимиз Абдулҳамидхоннинг буйруғи” – дейишади чўрткесарлик билан. Турбадор қўрқиб яна аскарлардан сўрайди:

– Мен ҳеч нарсa қилмадим, қолаверса, султоннинг мен билан нима иши бўлиши мумкин?

Аскарлар бепарво тарзда “Биз билмаймиз”, деб турбадорни олдларига тушириб, Юлдуз саройига олиб борадилар. Саройга келтириб, уни султоннинг хос хонасига олиб киришади. Абдулҳамидхон мақбара ходимини сўроққа тутади:

– Кеча бобом билан ўртангизда нима бўлди?

Юлдузга олиб келинганидан ҳайратланиб, қўл-оё-



Юлдуз саройи

ғи бўшашиб ўзига кела олмаган гўрков бу саволдан баттар ваҳимага тушиб аранг жавоб беради:

– Ҳеч нарса бўлмади, Султоним.

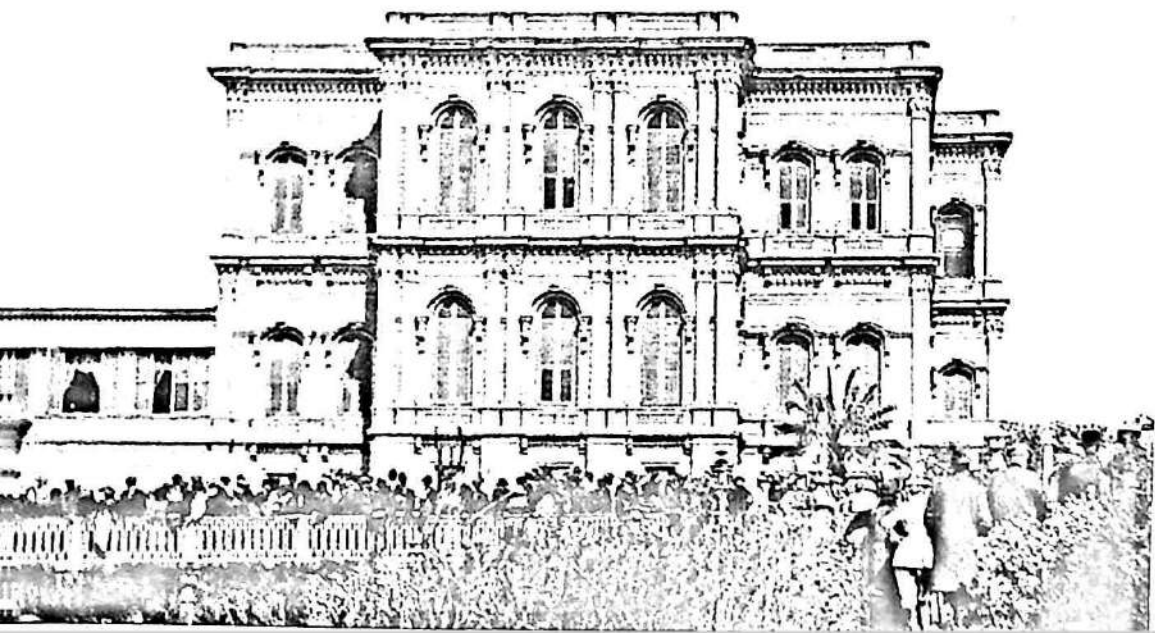
– Яхшилаб ўйлаб кўринг, нимадир ўтган бўлиши керак. Кеча мақбарада нима бўлди?

– Худо ҳаққи, ҳеч нарса бўлмади, султоним, сизнинг бобонгиз одатдагидек ерда ётганди.

Абдулҳамидхоннинг қистовларидан қочиб кутулолмагач, мақбара хизматчиси бир кун олдин содир бўлган воқеа ҳақида сўзлаб беради: уйдаги қийинчилик, хотинининг истакларини бажара олмаслиги, зиёратгоҳдаги нолишлар ва ҳоказо.

Бу воқеаларнинг гувоҳи Шакар Аҳмад Пошо хотираларини шундай якунлайди: “Султонимиз Абдулҳамидхон турбадорнинг маошини оширишга амр қилади, сўнг қўлига пул тўла ҳамён ҳам беради! Кейин алоҳида таъкидлайди: “Ҳар қандай муҳтожлик ва муаммонг бўлса, тўғри ҳузуримга кел! Фақат, зинҳор бобомизни безовта қилма!”

Бу султоннинг кароматгўйлиги сабабидан бўлса не ажаб!?



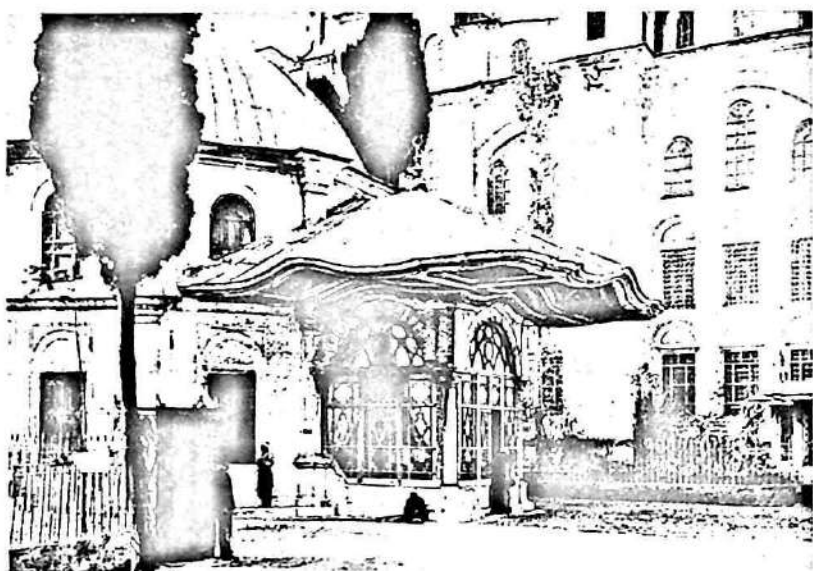


ФОТИҲНИНГ КРИСТАЛ ҚАБРИ

*Бу кеча
бобомнинг
қабрини
очажаксизлар!*

Абдулҳамидхон ҳақида гап кетар экан, хаёлга дарҳол унинг машҳур жосуслик ташкилоти ёдга келади. Бу ташкилот чет елда Усманийлар давлатида ички низолар уюштиришни кўзлаб юрганлар билан махсус шуғулланган бўлса, ўз навбатида мамлакат ичидаги хоинларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам доим назорат қилиб турарди. Мухолиф кучларнинг назарида “Саройдан бурнини ҳам чиқармаган ёхуд чиқара олмаган” султон дунёни ўз кафтидек билиши ва ҳар қандай вазиятда моҳирлик билан қарор қабул қилиб, усталик билан вазиятдан чиқиб кетиши унинг сиёсий устакорлигидан далолат беради.

Юлдуз қароргоҳига маъмуриятдаги масъул одамларнинг “хабарлари” келгани каби хизматчи ва ишчилар, яъни турли ижтимоий қатлам вакиллари ҳам журналлар (хабарномалар) келарди. Табиийки, Султон Абдулҳамидхон бу маълумотларнинг барчасига эъти-

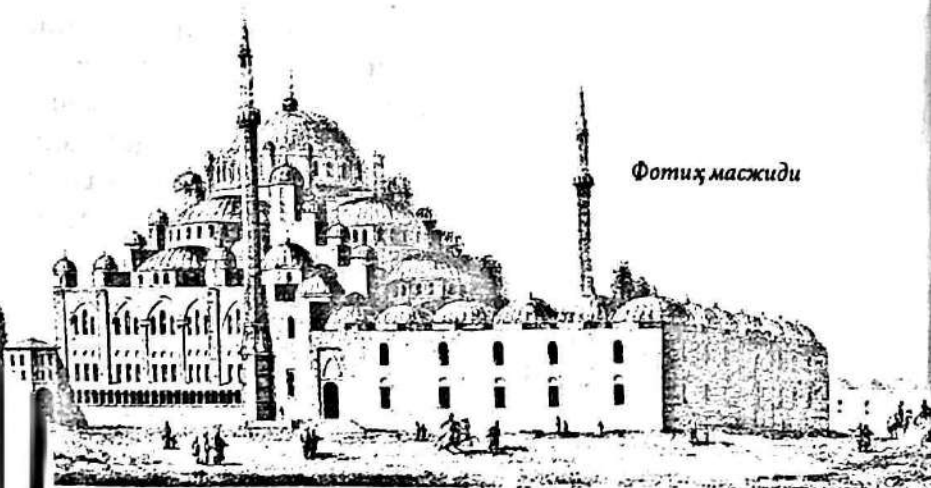


Фотиҳ Султон Меҳмет мақбараси

бор бермас, ҳаттоки, муҳим қисмларини ҳам ўқимасди. Султон тахтдан туширилиб, “Юлдуз ёмғири”¹ амалга оширилганда, саройни талон-тарож қилганлар очилмаган журналлар билан тўла сандиқларни кўриб, ҳайрон қолишганди.

Одатда, давлатлараро муносабатларда фойдали бўлган ушбу хабарномалар жамият билан боғ-

¹ Султон Абдулҳамиднинг тахтдан тушириш воқеаси шундай ном билан тарихда қолган.



Фотиҳ масжиди

лиқ муҳим масалаларни кўриб чиқишга, муаммоларни ҳал қилишда баъзида асқотарди. Халқ томонидан саройга олиб келинган ушбу хабарлардан бири шу қадар муҳимлигидан Фотиҳ Султон Меҳметхон қабрининг очилишига эҳтиёж сезилади.

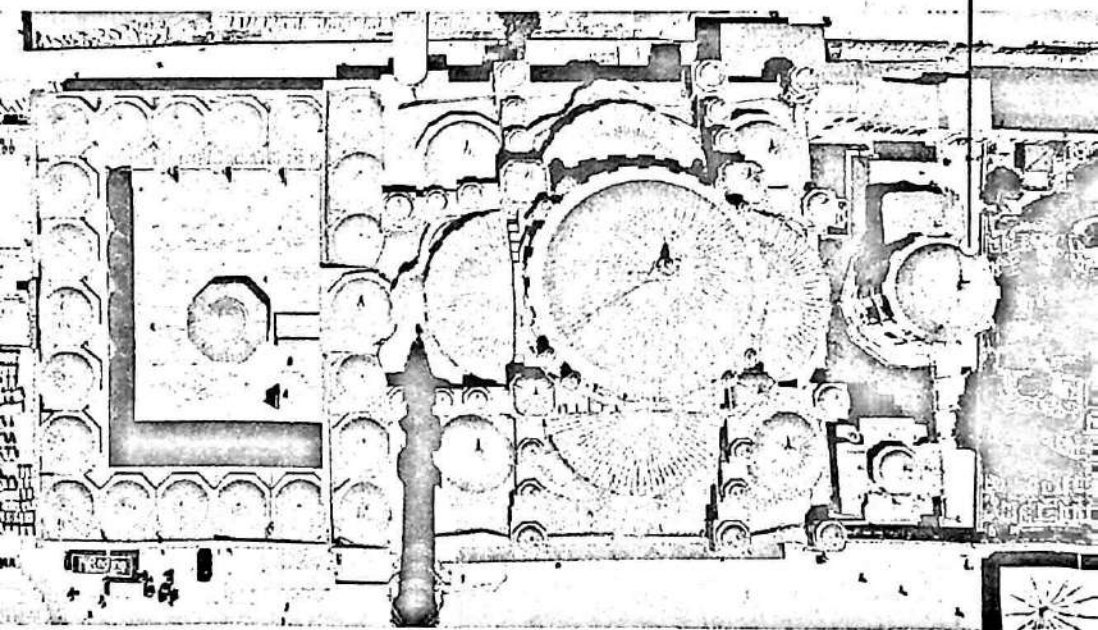


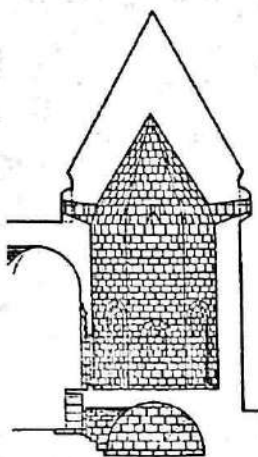
Кринтал кўринишидаги қабр

Ўша кунларда Истанбулда кучли ёмғир ёғиб, кўп жойларни сув босганди. Фотиҳ ва Чоршамба туманлари ҳам ушбу сув тошқини остида қолади. Шундай нотинч кунларнинг бирида Фотиҳдаги қахвахонада бир киши шеригига кўрган тушини завқ билан гапириб бера бошлайди: “Кеча Фотиҳ Султон Меҳметхонни тушимда кўрдим!”

Дўстининг “Тинчликми?” деган таажужбли сўровига жавобан тушини давом эттиради: “Фотиҳ Султон Меҳметхон тушимда ёрдам сўраётган эди. У

Фотиҳ масжидининг қибла девори олдида Султон Меҳмет мақбараси





Кристал шаклдаги
қабрининг кесма шакли

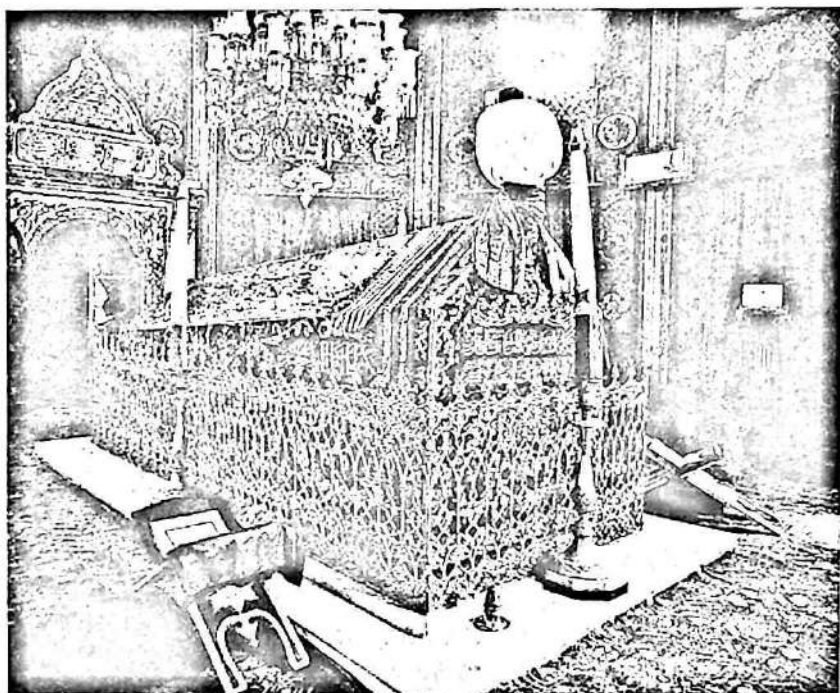
“Қабримга сув кириб кетяпти”, деди”. Сал нарироқда жойлашган столда учинчи бир киши бу суҳбатни тинглаётган эди. Ушбу қизиқарли туш қоғозга туширилиб, Юлдуз саройига юборилади. Абдулҳамидхон қисқа вақт ичида бу туш ҳақида хабар топади. Сарой саволлар гирдобиде қолади: ҳақиқатан ҳам, шундай бўлганми? Раҳматли Фотиҳ Султон Меҳметхон қабрининг аҳволи қандай? Биргина туш туфайли Катта Жоменинг қибла девори олдидаги қабр очиладими? Очилса, халқ нима дейди? Агар хабар

ёлғон бўлиб, бекордан-бекорга қабрга кириб, улуғ Истанбул Фотиҳи безовта қилинган бўлмайдими?

Саволлар исканжасида кунлар ўтаркан, бир неча ҳафтадан сўнг, худди шу тушни яна биров кўрганлиги тўғрисида Юлдуз саройига хабар келади. Бир хил тушни бир-биридан беҳабар бўлган икки одам кўрганлиги султонни шубҳалантиради. Ўша тунда Султон Абдулҳамидхон ўзининг энг ишончли вазирини чақириб: “Бугун кечқурун, сизга сўнгги махсус махфий вазифани топшираман!” дейди. Вазир бироз саросимага тушади. Султон қатъият билан махфий топшириқни ошкор қилади: “Бобом Фотиҳ Султон Меҳметхоннинг қабрини очтирасиз. Қабр ичида бирор муаммо бор-йўқлигини текшириб кўрасиз. Агар талафот етган бўлса, таъмирлаш тадориғини кўринг”.

Султон Меҳметхон





Фотиҳ Султон Меҳметнинг қабри. Ушбу расм 1880 йил Абдулҳамид II томонидан суратга олиндирилган.

Шу ўринда ҳақли савол туғилиши мумкин, улуғ Султон Муҳаммад Фотиҳ қабрининг очилиши тўғрисида ҳеч кимга ошкор қилинмаган бўлса, бу воқеани мен қаердан биламан ва бу ҳақда сизга қандай айтиб берайман? Султон Абдулҳамидхоннинг энг ишонган вазири ўлим тўшагида ётганида бу воқеани Яҳё Камол²га айтиб, “Бу воқеа мен билан кетмасин”, дейди. Яҳё Камол эса Рашод Акром Кочу³га айтади. Бу тарихий сир бизга Кочу орқали маълум бўлди.

Воқеанинг давоми шундай: вазир ўзи ишонган икки кишини олиб, Фотиҳ масжидига боради. Ярим тун. Ҳамма ширин уйку оғушида. Масжид ва мақбаралар аллақачон қулфланиб, у ернинг хизматчилари ўз жойларини тарк этишган. Ниҳоят, махфий вазифани

² 1884–1958 йилларда яшаган шоир ва ёзувчи.

³ 1905–1975 йилларда яшаган ёзувчи ва тарихчи.

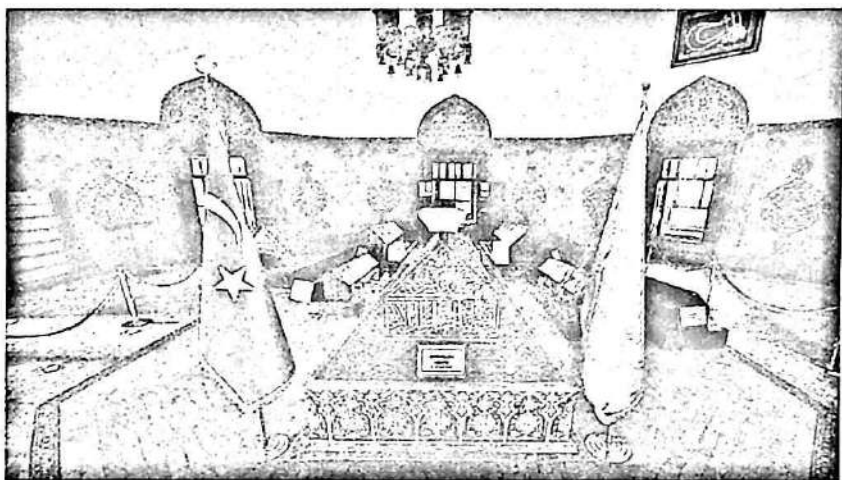
бажариш вақти келганди. Султон Фотиҳнинг мақбара-
расига келган вазир, илгари кўрилган еҳтиёт чорала-
ри туфайли қабрга осонликча киради. Унинг биринчи
иши – катта ёғоч сағанани одамлари билан бирга четга
суриш бўлади. Кумуш симлар билан ишланган ёпин-
чиқ билан ёпинган сандуқа ўз жойидан қўзғатилади.
Сағананинг тагида лаҳад устидан ёпилган тахталар
остида, тош ерда ҳалқали қопқоқ кўринади.

...Фотиҳ Султон Маҳмудхоннинг қабри крипта қабр
тизими билан қурилган. Янада яхшироқ тасаввур пай-
до бўлиши учун бошқача тушунтиришга ҳаракат қила-
ман: марҳум дафн этилиши учун қабр қазилади, вафот
этган кишининг кафанланган жасади лаҳадга қўйила-
ди. Тахталар ёрдамида қабр ичида кичик хона қилина-
ди. Сўнгра қабр устига тупроқ ташланиб ёпилади. Биз-
да шунга ўхшаш бошқа қабрлар ҳам мавжуд. Баъзан
қабр тошининг пастки қисмида кичик хона қилинади.
Жасад у ерга қўйилади ва бу тешик ғишт билан ёпила-
ди. Шундай қилиб, ҳар қандай ҳолатда ер остида хона
ҳосил қилинади.

Исломдан олдин туркларнинг
дафн этиш анъаналарида барпо
этиш тахталар билан ўралган
ерости қалъаларни, яъни кў-
миш хоналарини усули мав-
жуд эди. Одамлар ўзлари яхши
кўрган нарсалар билан бирга
кўмиларди, масалан, буюмлар,
хатто отлар ва бошқалар. Ис-
лом дини кириб келгач қабрга
буюмларни қўйиш одати ур-
фдан чиқади, аммо ер ости-
да хона қилиш анъанаси
давом этмоқда. Салжуқий-
лар ўзларининг мақбара-
ларини икки қисмга бўлиб



Чалаби Меҳмет



Яшил мақбарадаги Чалаби Меҳмет қабри

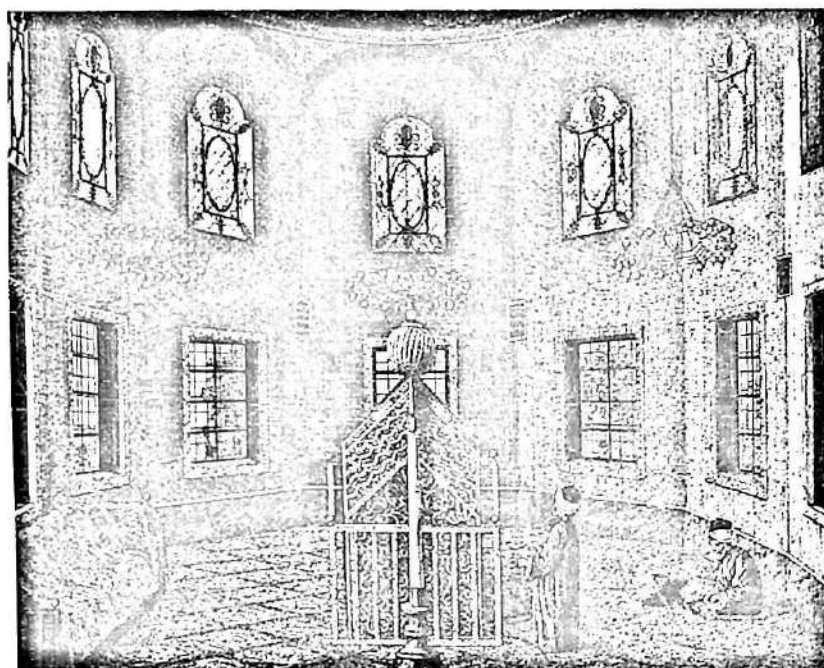
қурардилар. Дафн этиш учун ерости хонаси (крипта) ва ер устида таълим ва ибодат хонаси.

Ушбу анъана Усманийларда ҳам давом этган. Баъзи Усманийлар султонлар эски усул бўйича кумбат (*куббат*) шаклидаги қабрларга қўмилган бўлса, баъзилари оддий халқ дафн қилингани каби кичик-кичик қабрларга қўйилган. Эски услубда иккита ҳукмдор

– Султон Чалаби Маҳмуд ва Султон Фотиҳ Маҳмуд дафн этилган. Бурса яшил турба номи мақбарасидаги Чалаби Султон Маҳмуднинг қабри ҳам крипта-

Бурса яшил мақбара





Султон Меҳмет мақбараси

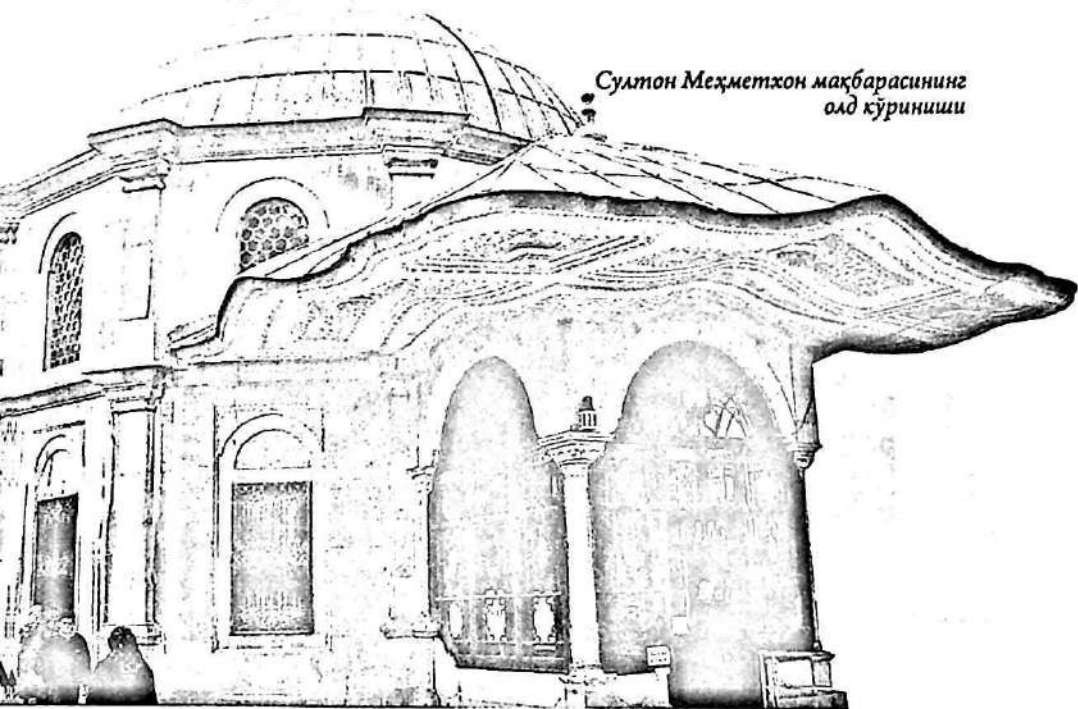
ли ажойиб ерости хонасидан иборат. Мақбара кўп хонали бўлиб, ёндош хужраларга унинг қизлари, ўғиллари ва энагалари дафн этилган...

Абдулҳамидхон II нинг буйруғи билан қабр хонасига етиб борган вазир эътиборни тортадиган ҳалқали қопқоққа дуч келади. Қопқоқ остида пастга тушиладиган зинапоялар бор эди. Вазирнинг хотирлашича, қопқоқни кўтариб, зинапоялардан пастга тушаркан, олдинга қараб чўзилган узун хонага дуч келади. Фотиҳ Султон Маҳмудхон ушбу хонанинг энг охиридаги тош сағанага дафн етилган эди. Бир неча йил олдин Фотиҳ масжидидаги қариялар билан бўлган суҳбатларимда улар менга шундай дейишганди: “Ўғлим, Фотиҳ Султон Маҳмуд ўзининг қабри тагида эмас. Жоме меҳробининг остида!” Мен ҳам ажабланиб: “Бу қандай бўлиши мумкин?” дердим. Агар у масжиднинг меҳро-

би остида дафн этилган бўлса, нима учун бу улкан мақбара қурилган деб ўйлардим. Маълумки, меҳроб масжиднинг қибла томонида жойлашган бўлади. Фотиҳнинг мақбараси эса масжиднинг қибла тарафдаги деворининг олди томонида. Қабр хонасининг охиридалигига қараганда, нуроний намозхонларнинг гапи ҳақ бўлиб чиқади.

Вазир қабрнинг ерости хонасига тушиб, чироқни ёққанида у ерни бироз сув босганини ва диққат билан қараса, сув сатҳи борган сари кўтарилаётганини кўради. Ҳукмдор топшириғига кўра, тошқинга қарши чоралар кўрилади, мақбара ичидан сувлар чиқариб ташланади.

Вазирнинг сўнгги хотиралари чиндан ҳам жуда таъсирли. Аминманки, вазифаси тугагач, бўлган ишларни оқизмай-томизмай Султон Абдулҳамидхонга айтиб берган: "Ишимизни тугатиб чиқаётганимизда чидаб туrolмадим. Султонимиз Маҳмудхон ҳазратларининг муқаддас қабрлари томон йўл олдим. Кўз қиримни ташлаганимда Султон худди эндигина дафн қилингандек турарди!"



Султон Меҳметхон мақбарасининг
олд кўриниши

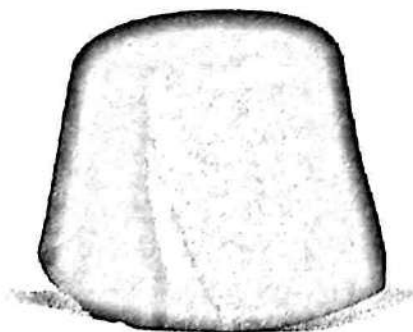


ҲАМИДИЙ “ФЕС”

Ўз услубига
эга одам

Фес дейилганда хаё-
лимизда биринчи
галда Султон Маҳ-
муд II гавдаланади. 1826
йилда “Яничар ўчоғи”нинг
олиб ташланилиши билан
яничар¹ларни эслатувчи
ҳамма нарса йўқ қилинган,
уларга тегишли нимаики
бўлса, барчаси тақиқлан-
ган. “Уларнинг зафарлари

¹ Яничарлар (туркча – янги қўшин)
– Усманийлар турк империясида
давлат хазинасидан маош олиб
турган мунтазам пиёда қўшинлар.
XIV асрда Туркия султони Мурад I
даврида тузилган. Дастлаб асирга
тушган ўспиринлардан, сўнг Усмо-
нийлар турк империясининг хри-
стиан аҳолиси орасидан зўрлик
билан олинган аскарлардан иборат
бўлган. Сипоҳий ва отлик қўшинлар
билан бирга яничарлар турк қўши-
нининг асосини ташкил этган. 1826
йил 15 июнда улар Султон Маҳмуд II
нинг ҳарбий ислоҳотларига қарши
фитна уюштиришган, фитна бости-
рилгач, яничарлар бутунлай туга-
тилган.

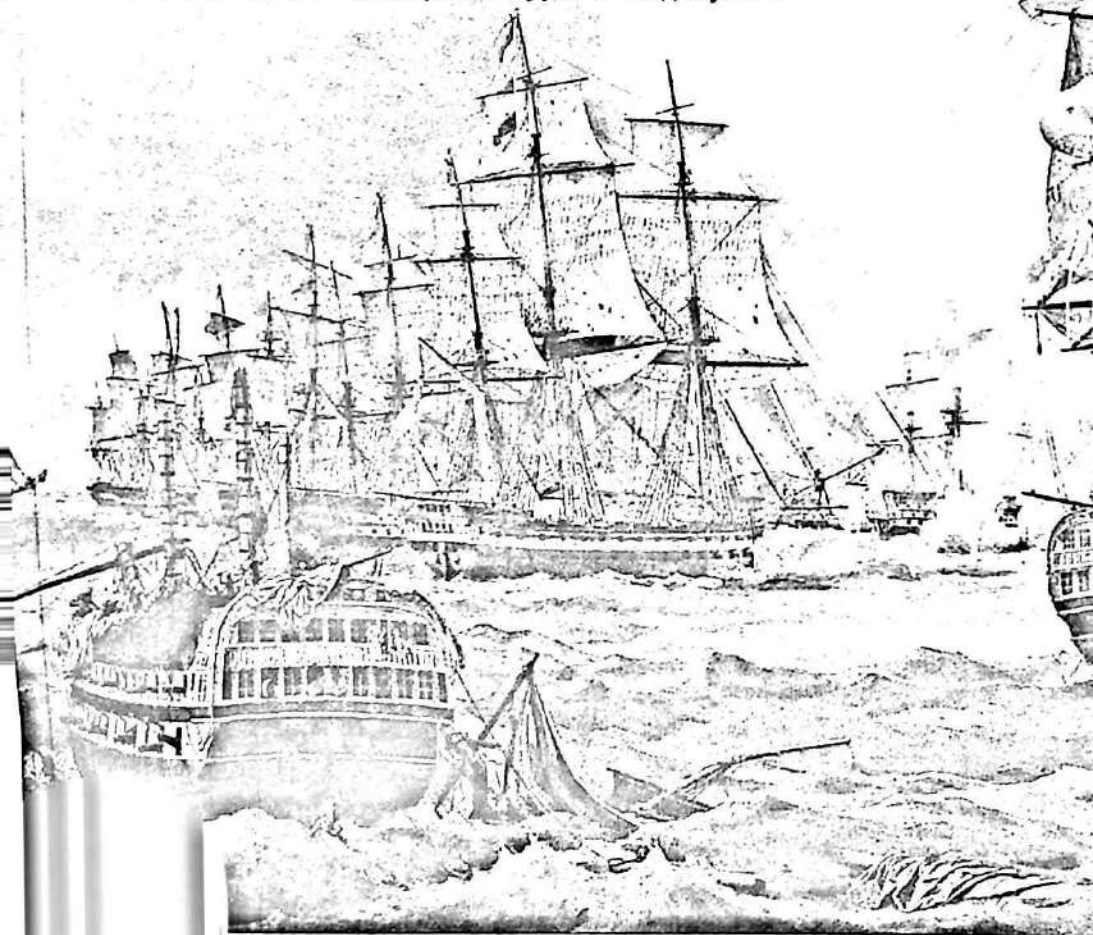


ва ўтмишларини эслатмоқда” деган сабаб билан меҳтар гуруҳлари² тарқатиб юборилади ва ҳатто мадҳиялари ҳам айттирилмай қўйилган. Яничарларнинг кўпчилиги эътимод қилган тариқат бўлгани боис Бешиктоший тариқати эшикларига ҳам қулф урилади. Истанбулнинг улуғ эшикларида юз йиллардир турган яничарларнинг рамзи бекор қилиниб, ҳатто кўзга ташланиб турадиган қанча яничар қабртоши бўлса, бари олиб ташланган.

Истанбулда Яничарлар билан боғлиқ ҳар қандай рамз ва кийимларга қарши уруш олиб борилаётган бир пайтда, Каптани дарё Хусрав Пошо³ денгиз флоти билан Оқ денгизда саёҳат қилаётган эди. Вақойи

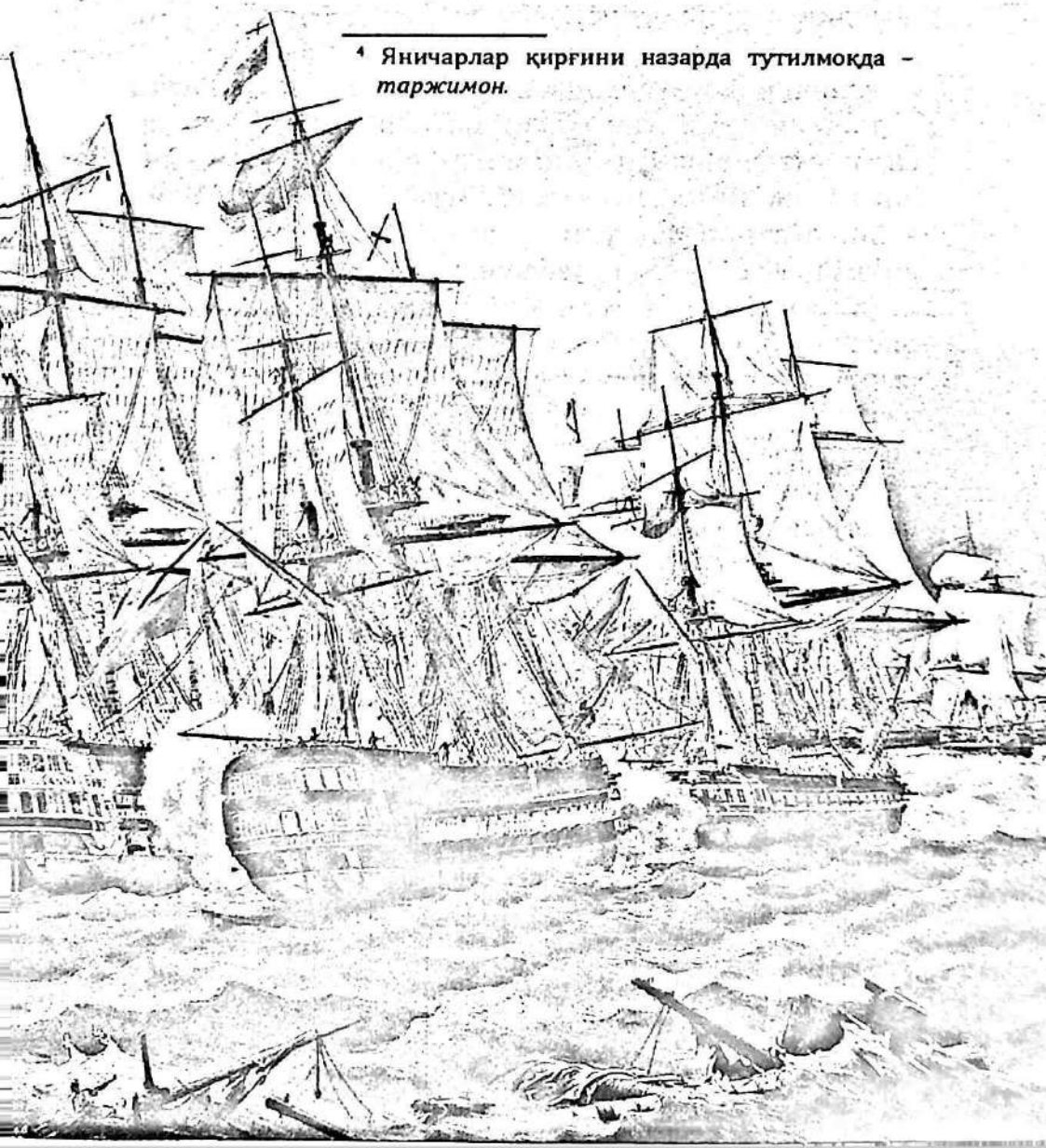
² Ҳарбий мусика гуруҳи.

³ kapitan-ı değya – денгиз флоти қўмондони. Хусрав Пошо 1811–1818 ва 1823–1827 йилларда мазкур лавозимда бўлган.



хайрия⁴ билан боғлиқ воқеалар унга ҳам етиб боради. У Шимолий Африкага қадар давом этган бу сафардан қайтиш тараддудида бўлади. Аммо денгиз кучларидаги аскарларнинг деярли барчаси оддий яничар кийимида эди. Пойтахтда эса ҳатто ушбу кийимлар шаклида бўлган қабр тошларига ҳам тоқат қилмаётган халқ бор эди. Қандай қилиб Истанбулга яничар либосли ҳарбийларни олиб келиш мумкин?

⁴ Яничарлар қирғини назарда тутилмоқда – таржимон.



Хусрав Пошо булар ҳақида чуқур ўйлар экан, яқинлашаётган соҳил томондаги қизил бошкийимли одамлар унинг эътиборини тортади. Улар соҳилга тушиб билишадики, бу ерлар Марокашнинг Фас қишлоғи бўлиб, маҳаллий аҳолининг бошларида ўзларига хос қизил бошкийимлари бор эди. Аскарлари қиёфасини ўзгартириш истагида бўлган Хусрав Пошо дарҳол аскарларига буйруқ беради. Улар анъанавий яничар бошкийимларини ечиб, ҳозирда “фес” деб номланувчи қизил рангли бошкийимларни кийиб олишади.

Усманийлар империяси флотининг Истанбулга келишини кутаётган кўпчилик пойтахтликлар орасида султон Маҳмуд II ҳам бор эди. Аскарларининг янги бошкийимлари султонга маъқул келиб: “Бундан кейин Асакири Мансури Муҳаммадийянинг янги бошкийими “фес” бўлади”, деб буйруқ беради.

Султон Маҳмуд ушбу фес кийиш анъанасига ўзи ҳам риоя қилади: буйруғини ёйиш учун оғир салладан воз кечиб, фес кия бошлайди. Бироқ илк феслар бугунги кундагисидан бироз фарқ қиларди. Одатда, ҳозир кўпчиликка маълум бўлган феснинг юқори қисми тор, пасти эса кенгроқ бўлади. Маҳмуд II даври фесларининг шакли аксинча – тепаси кенг, пасти тор эди.

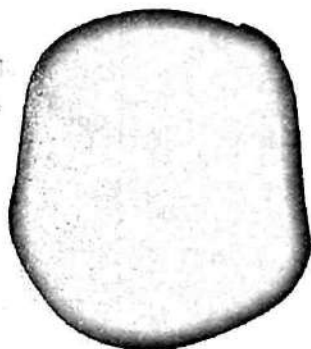
Яничарий қабртош



Бешиктоший қабртоши



Амалдорларнинг унвон даражасига кўра бир нечта кўринишга эга бўлган ушбу феслар, одатда, тўрт томондан попуқлар билан ўралади. Султон Маҳмудхон кийган, атрофи попукли ва тепаси кенг бўлган феслар Султон исми билан аталиб “Маҳмудий фес” деб номланган.



Султон Абдулҳамидхоннинг феси

Ўзидан кейин Маҳмуд II нинг икки ўғли султонлик тахтига келган: биринчиси Султон Абдулмажидхон ва ундан сўнг укаси Султон Абдулазизхон. Абдулмажидхон отаси сингари Маҳмудий фесни кийиб юрарди. Укаси Султон Абдулазизхон эса бошқа кўринишдаги фесдан фойдалана бошлайди. Отаси ва акаси каби тепаси кенг, пасти торайган фес ўрнига тепаси тор, пастга қараб кенгайган жуда калта ва босиқ бошкийим кия бошлайди. Шунингдек, Маҳмудий фесдаги тепасини ўраб турган попуқ кичрайтирилиб, бошкийимнинг бир четида осилиб турадиган кичик безакка айланади. Бу бошкийим Султоннинг исми туфайли “Азизий фес” деб номланган. Бошнинг фақатгина устки қисмини ўраб турадиган бу фес, бугун Султон Абдулазизхон билан боғлиқ расм ва суратларда ўз аксини топган.

Султон Абдулазиздан сўнг тахтга аввал жияни Муродхон V ва кейин Абдулҳамидхон II чиқарилади. Ёш Абдулҳамидхон ўзига хос ва мос услубда ишлашни ёқтирадиган, бошқаларнинг изидан эргашишдан кўра, ўз ҳақиқатларига эга, азму қарорида собит турадиган қатъиятли шахс эди. Бу ҳол кийиниши ва ҳаёт тарзида ҳам акс етганди. Абдулҳамидхон ҳам фес кияр, лекин унинг кийиб юрадигани на бобоси Маҳмуд II ва на отаси Султон Абдулмажидхон кийган фесларга ўхшарди. Абдулҳамидхон амакисининг Азизий фесига ўхшаш, пастга томон кенгайган услубни қўл-



Махмуд II

лайди ва янги кўринишдаги фес бироз узунроқ шаклга ўзгаради.

Бу фес анъанага мувофий, султон исми билан аталиб, "Ҳамидий фес" деб юритила бошлайди. Ҳаттоки, ёш Султоннинг ўзгача услубдаги бошкийими мамлакат бўйлаб барча университет талабаларига таъсир кўрсатган ва дорулфунун ёшлари ҳам султонга тақлид қилароқ Ҳамидий фес кийишни бошлаган.

Фес урфга киргандан сўнг

уни турлича кийиш услублари пайдо бўлган. Фесни бошда текис кийиш ўрнига қошнинг устигача туширганлар, айримлар ҳаддан ташқари орқа томонга қийшайтириб кийишни одат қилган.

Абдулҳамидхон ҳар бир ишда жиддийликни ёқтирадиган инсон эди. Ҳатто ўғлининг фесни қоши устига тушириб кийганини кўрганида қаттиқ танбеҳ берган.

Агар Усмонийлар ҳукмронлиги давридаги қабртош ёзувларини ўқимасангиз ҳам, ташқи томондан дафн етилган кишиларнинг ҳаёти ва ўлими дав-



Султон Абдулазиз



Мурад V



Хамидий фесли қабртоши



Маҳмудий фесли қабртоши



Азизий фесли қабртоши

рини тахмин қила оласиз. Қабрлар устига қўйилган салла, кулоҳ ва турли-туман феслар дафн этилган кишиларнинг касби, мансаб ва жамиятдаги ўрнини кўрсатади, шунингдек, феслар орқали мархумнинг қайси султон замонида яшаганини ҳам билиб олиш мумкин.





ОЛТОН ҚИРОЛИ ВИЛГЕЛМНИНГ ЎРТА ШАРҚҚА САЁҲАТИ

*Қуддус
дарвозаларидан
от билан кираман!*

Дунё бўйлаб уруш шамолли эсиб, мустамлакачилар дўзаро қилинган қелишувлардан бирин-кетин воз кеча бошлашади, улар бир-бирларини қандай мағлуб қилиш иштиёқида эдилар. Дунёдаги мустамлакачи гегемон давлатлар иккига – Тўртлар Иттифоқи ва Антанга деб аталмиш гурuhlарга бўлиниб, бир-бирларига қарши кураш ҳаракатида эдилар. Аслида, барчаларининг мақсади битта бўлган: кўзланган ўлжалардан энг катта улушни қўлга киритиш. Нафсиламрини айтганда, кўзланган улуш хаста одам дея номланган турк (халифалик) тупроқлари эди. Янада аниқроғи, улар Европа йўли бўлмиш Болқон, уч китъа ўртасидаги Онадўли, нефтга бой Яқин Шарқ ва Оқденгизнинг океанга очилувчи эшиги бўлган Сувайш, Арабистон ва Ҳабашистонга кўз тикишарди...

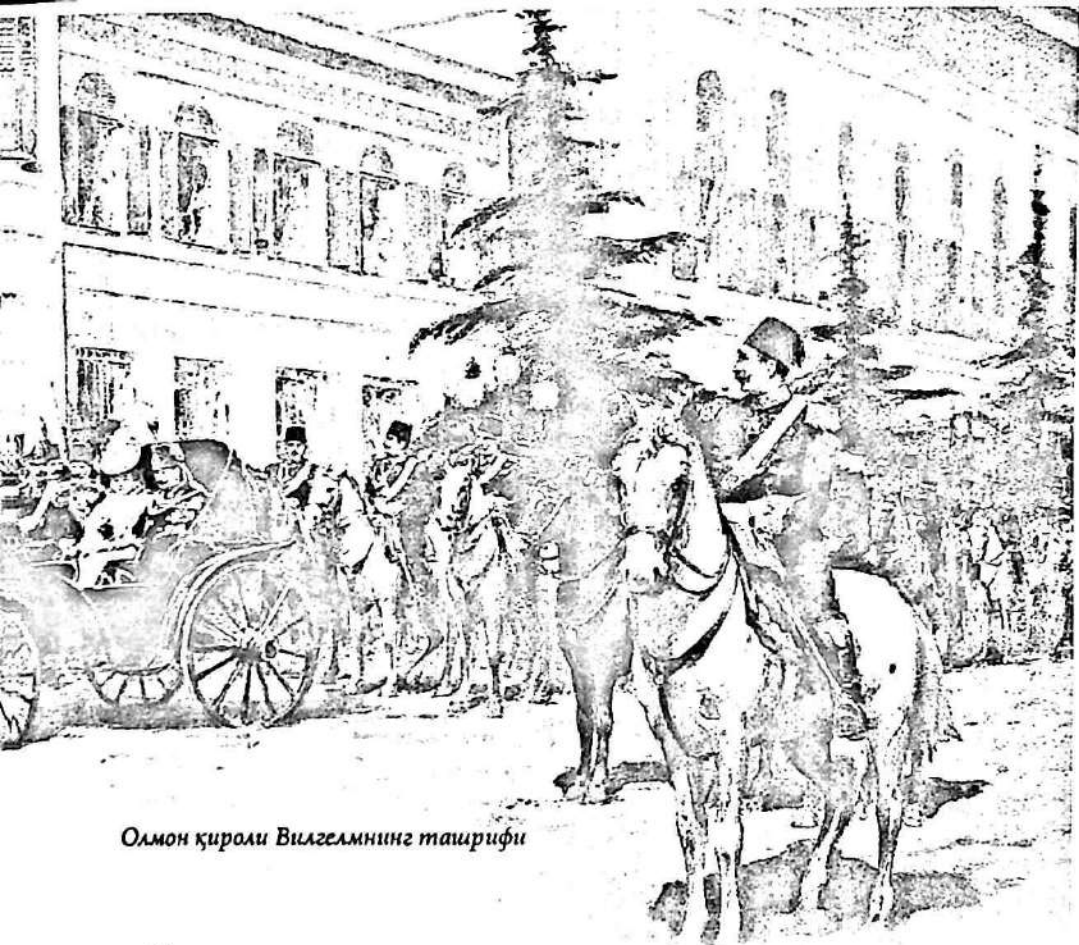
Бир тарафда денгизларга нозир мустамлакачилик ишларини тутган Буюк Британия, ҳамкор сифатида Франция, Италия ва Россия. Иккинчи томонда



эса харбий куч йиғишга улгурмаган, мустамлакачилик
пойгасида кеч қолган, душманларининг ерларига кўз тик-
кан Германия, Австрия-Венгрия...

*Европа давлатларининг Африка ва Ўрта Шарқни
бўлиб олиш режалари акс этган харита*





Олмон қироли Вилгелмнинг таширфи

Ўша пайтларда Усманийлар олмонларга нисбатан муҳлис эмас, шунчаки, душманимнинг душмани – дўстимдир деган маънода яқин эди, холос. Аслида, Абдулҳамидхон барча давлатлар билан бир хил сиёсий муносабатда бўлган. Лекин бир ҳақиқат аёнки, на Британия, на Франция ва на Россия Усманийлар давлатини дўст сифатида қўришмас, балки улар бирор ҳийла-найранг билан мамлакатни бўлиб юбориш орзусида эдилар.

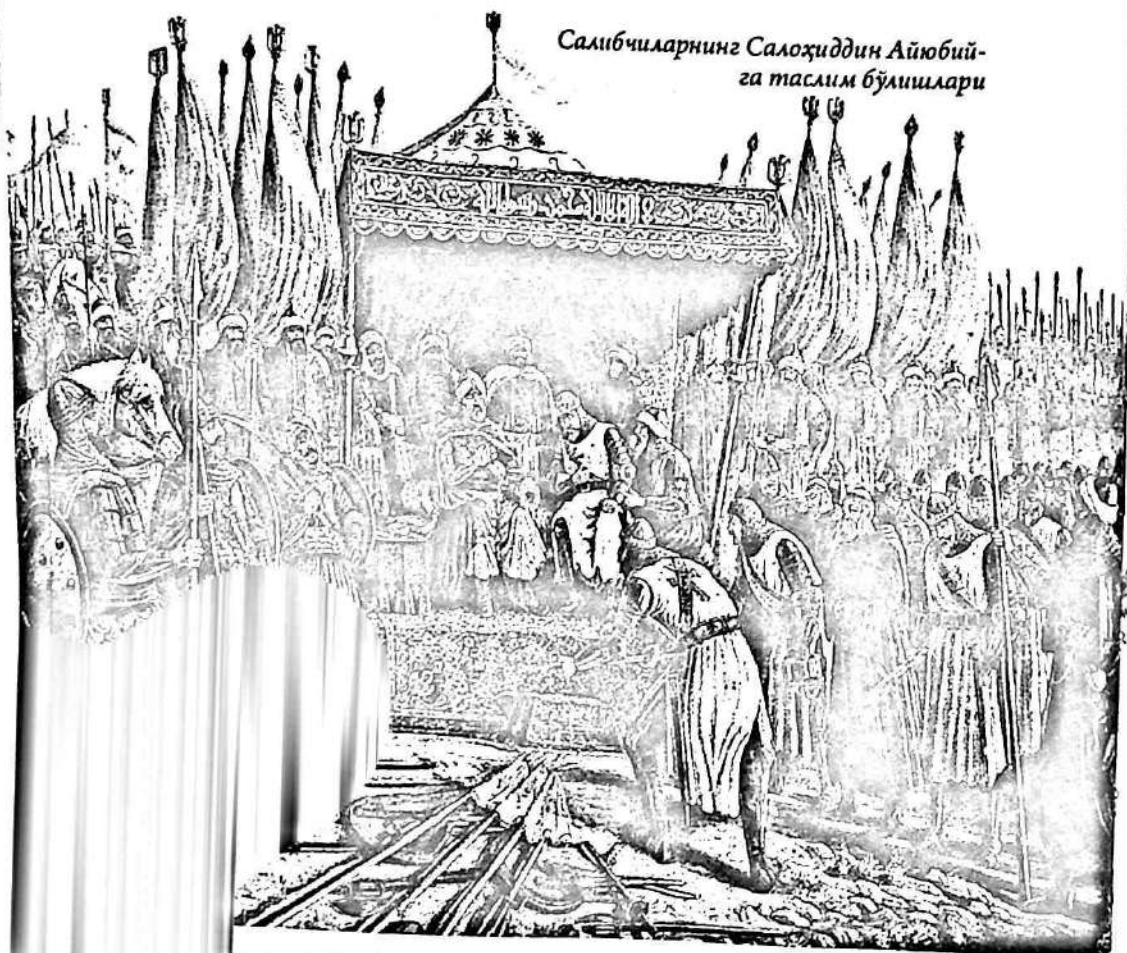
Абдулҳамидхоннинг немисларга хайрихоҳ эмаслигининг энг катта исботи шу эдики, унинг ҳукмронлиги даврида Германия қироли икки бор Истанбулга келган бўлса-да, Абдулҳамидхон бир марта ҳам Олмонияга бормаган. Аммо иккинчи иттифокдаги давлатлар Султоннинг немис қироли Вилгелм билан тушган сураатларини қўриб, “қўрпангизга қараб оёқ узатинг” дегандай писандалар қила бошлашади.



Вилгелм II

Олмония кироли Вилгелмнинг Усмонийларга якинлашишидан кўзлаган мақсади, аслида, бошқа эди. У Усмонийларга хайрихоҳлик кўрсатиш орқали ислом дунёсида обрўга эришиб, Британия ва Франция мустамлакасида бўлган бошқа мусулмон халқларнинг қўллаб-қувватлашига эришмоқчи бўлади. Лекин у мана шу ҳаракатлари билан Европа христиан давлатларининг ҳам меҳрини қозонишни-да кўзлаб қўйганди. Бу икки қарама-кар-

Салибчиларнинг Салоҳиддин Айюбийга таслим бўлишлари



ши мақсадлар қай тарзда бир вақтда амалга ошиши мумкин? Лекин қандай бўлмасин, ўта айёрона ўйланган режа амалга ошмоғи ва бир ўқ билан икки қуён отилиши керак эди.

Кунларнинг бирида Вилгелм II Султон Абдулҳамидхонга Яқин Шарқ узра саёхат қилиш ниятида эканини билдиради, Абдулҳамидхон эса буни мамнуният билан қабул қилади. Олмонлар кироли айёрона режаларини хос доираларда ошкор этади ва бу ёқимсиз суҳбатлар эса Абдулҳамидхон қулоғига етиб боради. Абдулҳамидхон II га маълум бўладики, олмон кироли зоҳиран мусулмонларга яқинлашгандай иш тутмоқ ниятида, аммо Султон Вилгелмнинг асл

мақсади бўлган христианлар меҳрини қозониш режасини-да назардан четда қолдирмаётган эди.

Вилгелм II ташрифи аввалида мусулмонлар севган улуғлар шаънига ҳурмат кўрсатишни мақсад қилади. Қуддусни салибчилардан озод



Салоҳиддин Айюбийнинг
кексалик даври

қилган буюк саркарда Салоҳиддин Айюбийни бутун мусулмон уммати эъзозлашини олмон қироли жуда яхши биларди. Шу маънода, ўз юртида Салоҳиддин Айюбий учун махсус қабр тоши ясаб қилган эди ва ушбу ноёб ёдгорликни ўзи билан олиб келиб, Айюбийнинг Шомдаги макбараси учун тақдим этади.

Исломнинг тараққий этишида буюк хизмати сингган “Қуддус халоскори” Султон Салоҳиддинга кўрсатилган бундай эътибор, табиийки, мусулмонларни тўлқинлатилади, шунингдек, олмонлар ва қирол Вилгелм II га нисбатан ҳурмат-эътиборнинг ошишига сабаб бўлади. Вилгелм II шу йўл билан мусулмонлар эътимодига сазовор бўлади. Аммо у христианларни қай йўл билан ҳушнуд қилмоқчи эди?

Аслида, Қуддус христианларнинг ҳам нозик нуқтасидир. Тарихдан маълумки, Қуддус учун христианлар ўнлаб жанглар ўтказган, минглаб кишилар қурбон бўлган. Ўзларининг муқаддас ватанлари бўлиши керак бўлган мўътабар Қуддус айнаи дамда мусулмонлар қўлида эди. Вилгелмнинг христиан давлати раҳнамоси сифатида Қуддусга кириши бутун европалик христианлар юрагида фахр-ифтихор ҳиссини уйғотар, шу билан бирга, диндошларининг ўзига нисбатан ҳурматининг юксалишига сабаб бўларди.

Қайсидир мамлакат ҳукмдорининг бошқа бир юртга от устида, салобат билан киришида ўзига хос бир рамзийлик бор. Эсланг: Фотих Султон Маҳмуд Истанбулни қайси куни фатҳ этган эди? Сешанба! Аммо у ўша куни шаҳар дарвозасидан кирмаган. Аскарлари билан бирга тонг отгач, шаҳар деворлари ёриқларидан киришади, аммо бу бутун дунёга овоза бўлган буюк кириш эмас эди. Султон Фотих уч кундан кейин, яъни жума куни шаҳарни тарк этади ва Эдирнекапи дарвозасидан дабдаба билан от устида улуғвор кўринишда қайтадан киради. Ўша машҳур мусаввирлар Ҳасан Ризобей ва Зонаро суратларида айнан Эдирнекапидан жума куни кириш саҳналари тасвирланган.

Германиядан Вилгелм чиққан поезд Истанбулга, ундан

сўнг Онадўлидан ўтиб, Яқин Шарққа кириб боради. Ва ниҳоят, Вилгелм ва унинг ҳамроҳлари Дамашк темирйўл бекатида тушишади. Вагонларнинг бирида Салоҳиддин Айюбий учун ясалган қабр тоши ҳам бор эди. Ушбу қабр тоши мусулмонларнинг анъаналарини ҳисобга олган ҳолда тайёрланган бўлиб, унда Европа қабртошлари сингари одам, гулчамбарлар ва бошқа шунга ўхшаш тасвирлар йўқ эди. Аксинча, Қуръони каримда зикр қилинган оятлар ва узум шодалари тасвири ўйиб ишланган эди.

Вилгелм режасига асосан, Салоҳиддин Айюбий мақбрасини зиёрат қилади ва қабр тошини бу ерга ўрнатилишни сўрайди. Султон Салоҳиддиннинг қабр усти ёғочдан ишланган эди. Немислар уни олиш кераклигини айтишганда, у ердагилар бунга йўл қўймай: “Олиб келган қабр тошинингизни ёнига қўйинг, қолганини ўзимиз қиламиз”, дейишади. Улуғ фотиҳ Салоҳиддин Айюбийнинг қаб-

Салибчиларнинг Қуддусга сафари





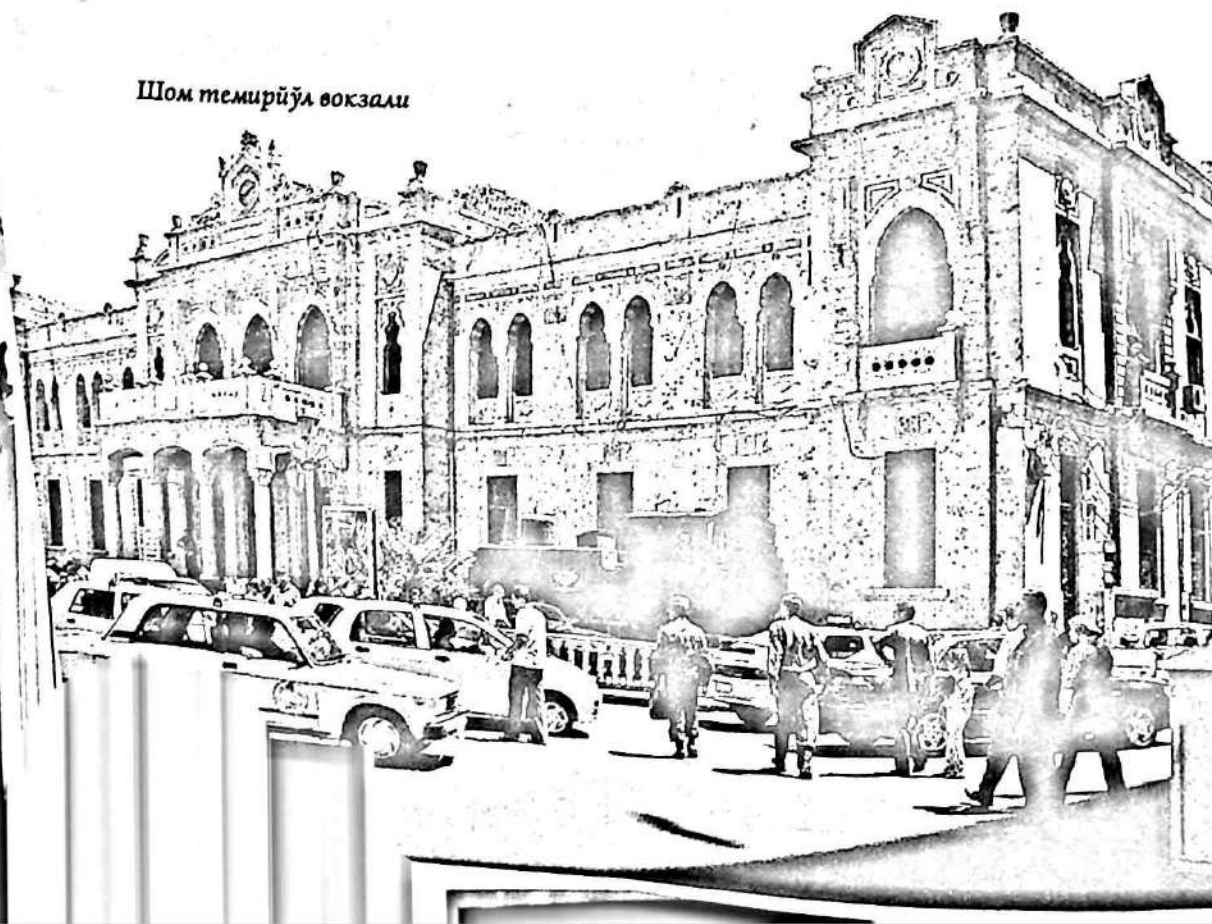
Рассом Ҳасан Ризо Бейнинг "Фотиҳнинг
Истанбулга кириши" номли сурати

ри устида насронийлар ҳа-
ясининг туриши уларнинг
ҳамиятига тегиб, виждон-
ларни безовта қиларди.

Кўп ўтмай, Истанбул-
дан махфий буйруқ кела-
ди: Султон Абдулҳамидхон
Вилгелмнинг кўнглини
қолдирмасдан ушбу муам-
мони ҳал қилишни амр эта-
ди, аммо кирол истагининг
амалга ошишини бироз
чўзиш кераклигини уқти-
ради. Хуллас, Вилгелмнинг

ҳадяси қабул қилинади, аммо кўзланган қабр устига қў-
йилмайди. Агар бир кун Дамашққа йўлингиз тушиб, Шом
Умавия масжиди ёнидаги Салоҳиддин Айюбий макбараси-

Шом темирйўл вокзали



га кирсангиз, ичкарида ик-
кита қабр тошига кўзингиз
тушади. Кириш жойининг
ўнг томонида жойлашган
турба мусулмонлар томони-
дан ўрнатилган ҳақиқий қа-
брдир. Чап тарафдаги ёрқин
мармар қабр тоши эса рам-
зий маънода ўрнатилган
Вилгелмнинг совғаси.

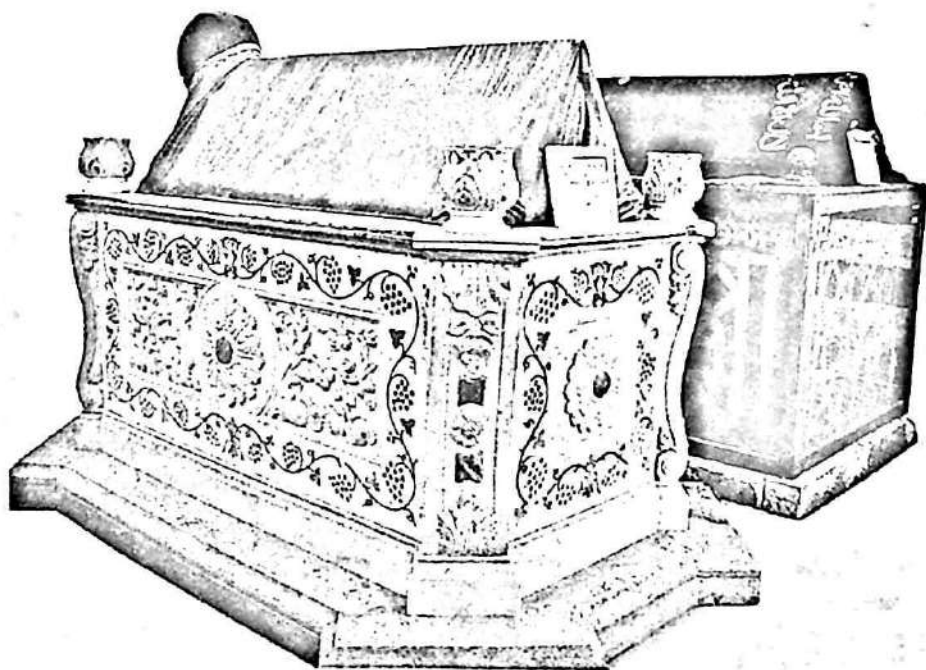
Султон Абдулҳамидхон-
нинг режаси мохирлик би-
лан амалга оширилади ва
Вилгелмнинг истаги бар-
бод бўлади. Бу иш олмон-
лар хафа бўлмасдан, хамирдан

қил суғургандек осон ҳал этилди. Энди олмон қиролининг
иккинчи режасининг масаласи турарди. Вилгелм: “Мен
Қуддусга от билан кираман”, деб қатъий қарор қилган эди.



Салоҳиддин Айюбий мақбараси

*Олмон қироли Вилгелмнинг ҳадя қилган нодир қабртоши ҳозирда ҳам
Салоҳиддин Айюбийнинг асл қабри ёнида рамзий маънода турибди*



Бунга рухсат бериладими? Европалик насроний подшоҳга: “Марҳамат, Қуддусга отда киришингиз мумкин”, дейиладими? Абдулҳамидхон бунга кўз юмадими? Албатта, йўк! Хўш, унда нима қилади?

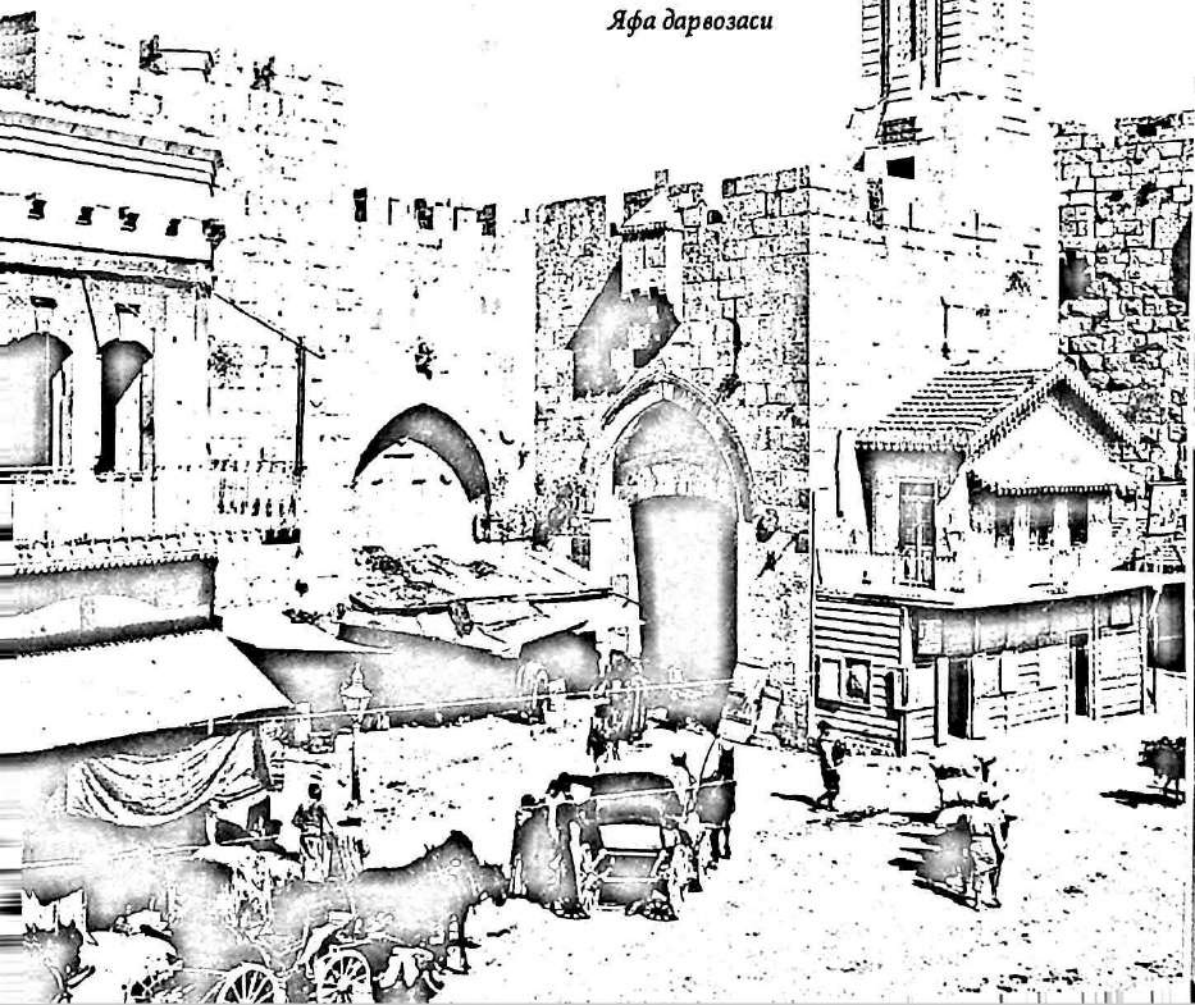
Тасаввур килинг: Вилгелм Қуддусга поездда келади, поезддан тушиб, фойтун аравага чиқади. Ғайримусулмонлар томонидан қурилган Яфа дарвозаси (Бобил Халил) олдида тўхтади. Аввалдан тайёрланган олтин эгар-жабдуклар билан безатилган энг чиройли отлардан бирига яқинлашади. Халифаликнинг Қуддус мутасаррифи (хоким) югуриб бориб, отнинг узангисидан ушлаб, Вилгелмга: “Жаноб, шаҳарга бундай ҳолда, от устида киришингизга султонимиз рухсат бермаган”, деб айтадиган бўлса, сиёсий адоват юзага келадими? Шубҳасизки, ҳа. Бунга сабаб ким деб қаралади? Албатта, Усманийлар империяси. Шу нозик нуктада Абдулҳамидхоннинг ақл-заковати яна бу вазиятдан чиқишда қўл келади...

Қирол Вилгелмнинг Қуддусга кириши учун айёрона йўл тутилиб, Абдулҳамидхоннинг амри билан очилган ягона уловлар кириш дарвозаси



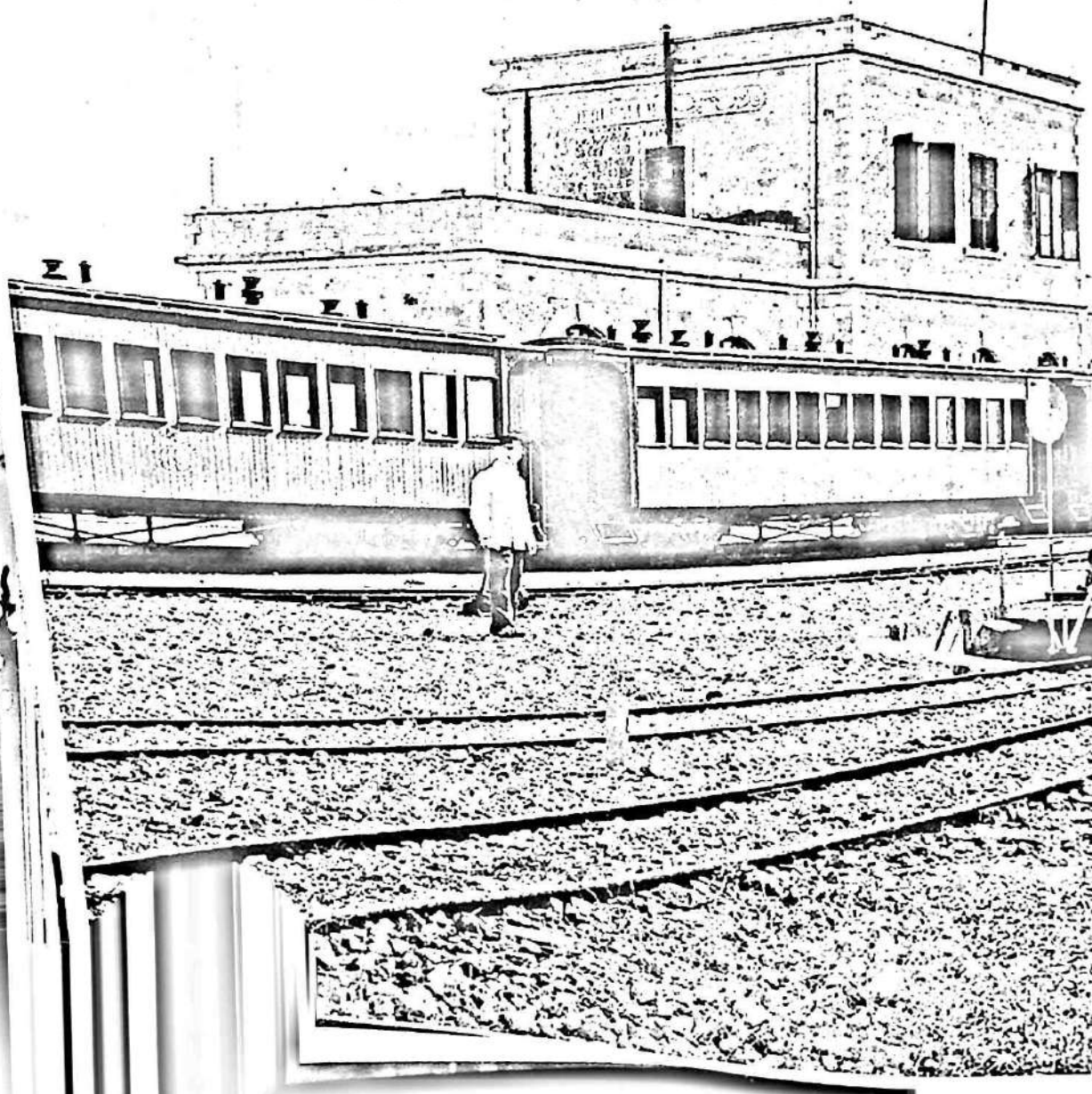
Маълум бўлишича, Абдулҳамидхон Қуддус волийсига Вилгелм II Қуддусга келишидан бир неча ой олдин шундай хабар юборади: “Яфа дарвозаси ёнидаги қалъа билан кейинги қалъа ўртасидаги деворни йикинг, от-уловлар шаҳарга кирадиган бир йўл очинг”. Султоннинг буйруғига биноан, ушбу оралиқ девор бузилиб, Қуддус тарихида биринчи ва ягона уловлар кириш йўли очилади. Қирол Вилгелм шаҳарнинг Яфа дарвозаси олдига келади. Фойтундан тушаётган Вилгелмнинг ёнига Қуддус волийси келиб, ингичка овоз билан: “Жаноб, султонимиз сизнинг толиқиб қолмаслигин-

Яфа дарвозаси



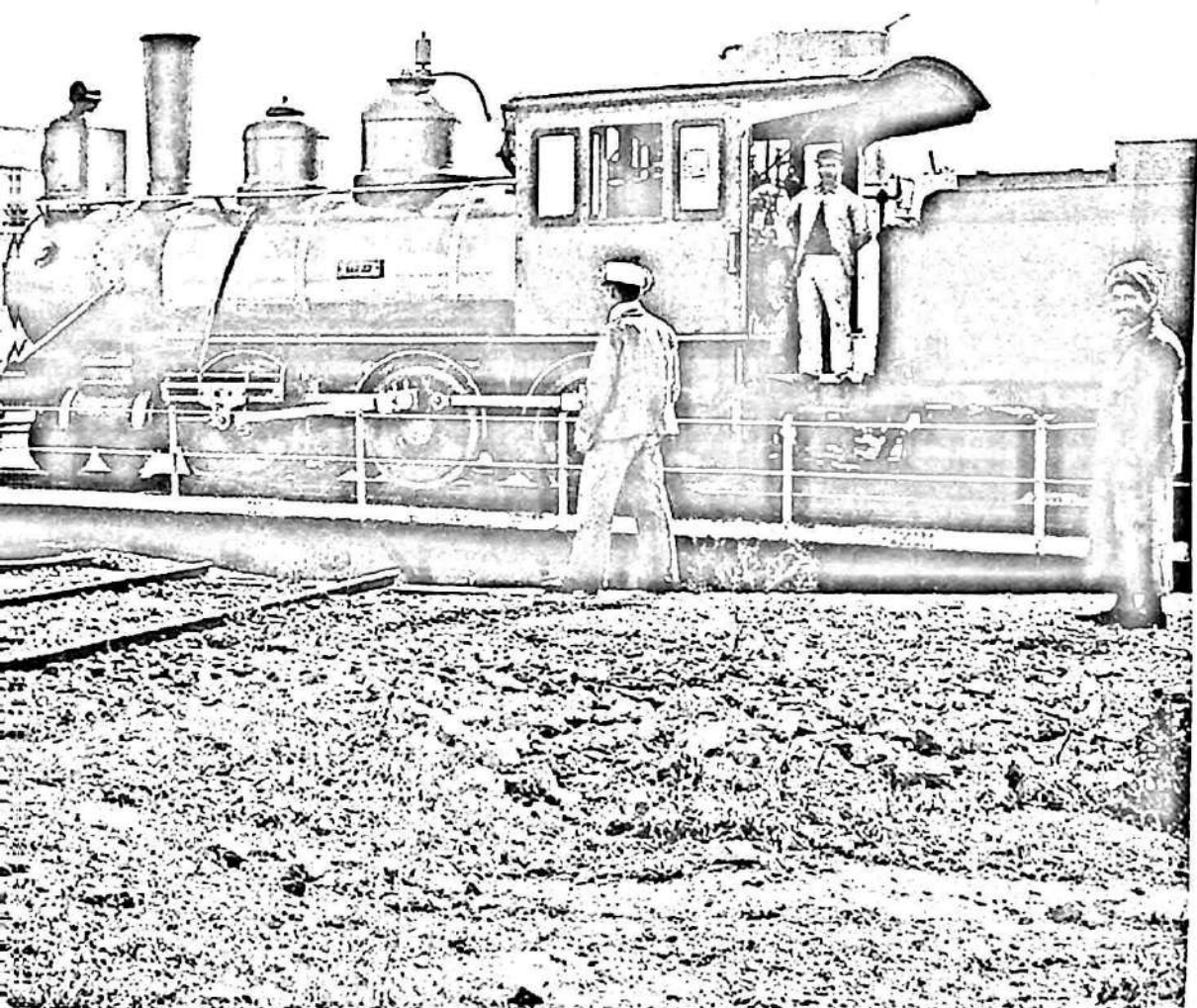
гиз учун шаҳарга кирадиган янги йўл очтирдилар! Марҳамат қилинг”.

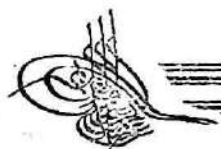
Энди шу ўринда сизга савол билан юзланмоқчиман: агар бу вазиятда Вилгелм Қуддуё волийсига кулоқ солмасдан: “Йўқ, мен шаҳарга от билан кираман”, деб қайсарлик қилса, нима бўларди? Албатта, тушунмовчилик, адоват, гина-кудурат. Хўш, бунинг сабабчиси ким бўлади? Албатта, олмон қироли Вилгелм II нинг ўзи. Боиси, унга султон томонидан ҳурмат, меҳрибонлик кўрсатилган эди, буларни беписандларча рад этиб, от талаб қилиш қиролнинг мавқеига тўғри келмасди. Буни билган Олмония им-



ператори ноилож ноқулай бир аҳволда шаҳарга машинада киришга мажбур бўлади. Бу воқеа билан Султон ислом ва унинг кадрийатларига, муқаддас кадамжоларига кўз тикиб турган душманларга айёрона сабоқ беради. Зеро, Султон Абдулҳамидхон тирик экан Ислом юксалади, унинг ҳар бир қарич ери бутун ислом ва мусулмон умматнинг юкини ўз гарданига олган Буюк Халифанинг ҳимоясида бўлади.

Қуддус темирўл станцияси





ИТТИҲОДЧИЛАР, АКИФ ВА СУЛТОН АБДУЛҲАМИД

*Бўлар-бўлмас
буйруқларни
бажаришга қасам
ичолмайман!*

Биз – Одам болалари ғаройиб хилқатмиз. Инсоний жиҳатларимиз орасида ўзимизни ислоҳ қилиш фазилати йўқ. Бирор бир инсонни зумда кўкларга кўтарамиз ёки аксича – лаҳзада ерга урамиз. Афсуски, бу ҳолат ўтмиш ҳақидаги тасаввур ва қарашларимизда ҳам ўз аксини топган. “Устоз, у гапларни қўяверинг, аслида, шахзода Мустафо хоин эдими-йўқми? Анвар пошони яхшилик билан эслайликми ёки лаънат биланми?” каби савол, баҳс-мунозараларга ўзим иштирок этган йиғинларда кўп бор дуч келганман...

Ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандамиз, умримиз давомида хато қиламиз, адашамиз, қоқиламиз. Кунларимиз бир-бирига ўхшамайди. Шу маънода, ўзимизча ҳаёт ва фаолиятини таҳлилу танқид қиладиганларимиз кишиларда биздай хатокор инсонлар эди. Уларнинг ҳам замоналарига мос тарзда олган таълимлари, ўша давр жамияти ва дунё

ҳолати сабабли дунёқарашлари, тутумлари ва эътиқодлари ўзгариб турган. Шу ўринда сўнгги йилларда қизғин баҳс-мунозаларга сабаб бўлаётган Меҳмет Акиф¹ ва Султон Абдулҳамидхон муносабатлари масаласини таҳлил қилишга уриниб кўрамыз.

Бир нарсани алоҳида таъкидлашни истардикки, Абдулҳамидхонни деб Меҳмет Акифдан ёки Акиф учун Султон Ҳамиддан воз кечмаймиз, худди гуруч билан олмани битта тарозида торта олмаганимиздек. Бири Давлати Олий Усмонийнинг султони, халифа, яна бири эса садоқатли ва фидокор шоир. Қани, келинг, улар яшаган даврлари ва ҳаётӣй позицияларига назар солайлик: ким хоин, ким ватанпарвар?

Ҳодисаларни тўғри англаш учун, аввало, Иттиҳод ва Тараққий ҳаракатларининг нима эканлигини, пайдо бўлиш жараёнлари, кейинчалик қайси жабҳаларда хизмат кўрсатгани ҳамда тарғиб-ташвиқотларидан ким қандай таъсирланганини эътибордан четда қолдирмаслик керак.

¹ Туркия жумҳурияти мадҳияси муаллифи, ўз даврининг машҳур шоири



1889 йилнинг 3 июнида Абдулҳамидхон ташкил этган Тиббиянинг илк синфларида таҳсил кўрган уч талаба Иттиҳоди Усмоний номли бир ташкилот тузادилар. Номидан кўриниб турганидек, ташкилотчилар яхши ният билан бир жойга тўпланиб, Усмоний давлатининг бирлиги ва жипслигини ўз мақсадлари қилиб белгилашади. Уларнинг ушбу ҳаракатлари овозаси қисқа вақт ичида Тиббиядан ташқари Мул-



Ahmed Rıza Bey

кия ҳамда Ҳарбиядаги ёшлар орасида ҳам ёйилади². Абдулҳамидхоннинг ташаббуси ва ҳаракати билан замонавий таълим олган бу толиблар французчадан ҳам хабардор эдилар. Таълим даргоҳларида соғлом ва кенг фикрли, ҳар томонлама юксак савияли мураббийлар етишмаслиги сабабли кўплаб илмга чанқоқ ёшлар Усмонийлар давлатига душман кайфиятида бўлган хориж мамлакатларининг ғоя-мафкураларига эргаша бошлашади.

Бу эзгу ниятли бирлик (Иттиҳоди Усмоний) Парижда Ёш турклар (Jön Türkler) жамияти билан алоқа ўрнатгач, ижтимоий-сиёсий майдонга чиқади. Ташқи кучлар мамлакат ичидаги турли бирлик ва оқимларни қўллаб-қувватларди. Кейинчалик номи “Иттиҳод ва тараққий жамияти” қилиб ўзгартирилган ҳаракатга Солоникдаги учинчи армия зобитларининг қўшилиши натижасида Европанинг ушбу

² Пойтахт Истанбулда шундай номдаги ўқув даргоҳлари бўлган – таржимон изоҳи

жамиятга эътибори ортади. Масон қароргоҳлари ҳам бу иттифоқ таркибида анчадан бери ўз ўринларига эга эдилар.

1902 йилда Парижда бўлиб ўтган конгрессда Ёш туркларнинг ўзаро қарама-қарши фикр-маслақда эканликлари маълум бўлади. Аҳмад Ризо Бей ва Шаҳзода Сабоҳиддин гуруҳлари ўртасида келишмовчилик юзага келади.

Иттифоқдош гуруҳ ёшларининг тажрибасизлиги, калтабинлиги ва бир-бирларига бўлган муносабатлари уларнинг аста-секин Усманийлар салтанатига қарши зимдан курашаётганлар қўлида кўғирчоқ бўлишларига туртки бўлади. Бироз аввал – 1899 йилда Лаҳейда чақирилган Тинчлик конференциясида Иттиҳод ва Тараққийнинг асосчиси Аҳмад Ризо Бей арман диаспорасининг асосчиларидан бўлган Минас Чераз билан учрашади. Ўша куни Минас Чераз ўз маърузасида айрим арман гуруҳлари томонидан Онадўлида шавқатсизларча амалга оширилган даҳшатли босқинларни, ҳаттоки бешикдаги гўдакларга нисбатан қилинган ваҳшийликларни Абдулҳамидхонга тўнкаб, уни қотил сифатида қоралайди.

Асл фожиа бир арманнинг нутқида эмас, балки Иттиҳоди Усманий номи билан эзгу мақсадларни кўзлаган юрт ўғлонларининг бегона мамлакатда ўз ватан-

Лаҳейда бўлиб ўтган йигин



лари ва султонлари тўғрисида бўхтон ва ҳақоратларни мум тишлаганча тинглашларида эди.

○ 1900 йилнинг бошларида Иттиҳодчиларнинг Истанбул декларацияси тузилади. Селаникдан узоқлашиб пойтахтга яқинлашиш, уларни жамият ҳақиқатлари билан юзма-юз қилади. Бот-бот тилга олади-ганлари туркчилик, усмонийчилик, ғарбчилик каби оқимлар ўша кунгача ҳам Усмонийлар давлатига ҳеч қандай фойда келтирмаганди. Иттиҳодчилар бошқарувидаги баъзи одамлар исломдан ўз манфаатлари йўлида шунчаки бир восита сифатида фойдаланиш, ўзлари орзу қилган мақсадга эришгандан кейин эса жамият ҳаётидан уни чиқариб ташлаш фикрда эдилар. Бироқ бу тушунчалар пинҳон тутилар – очикланмас, хурлик ва озодлик мадҳияларигина куйланарди. Иттиҳодчилар шундай ҳаракатлари билан аста-секин уламоларни ўз тарафларига оғдиришга киришадилар.

Эндиликда улар орасида зиёли қатлам пайдо бўлади. Шайхулислом Мусо Козим афанди, кейинчалик Усмонийларнинг охирги шайхулисломи унвонига эга бўлган Мустафо Сабри афанди, Вақф раиси Муҳаммад Ҳамиди афанди (Язир), Аъёнлар раиси Мустафо Асим уста кабилар иттиҳодчилар сафига кўшилишадди. Бундай кишиларнинг Иттиҳодчиларга бўлган рағбати ва улар билан елкадош бўлиши Меҳмет Акифнинг ҳам эътиборини тортади.



Муҳаммад Ҳамди Афанди



Мустафо Сабри Афанди

Меҳмет Акифнинг Иттиҳодчилар сафига кириши масаласига ўтишдан олдин, бир нарсасага тўхталиб ўтайлик. Меҳмет Акиф деганда биз, Миллий мужодала йилларида турли жабҳаларда жидду жаҳд қилган, ҳатто оиласига-да этиборсиз бўлиб, Она ватани учун ўзини қурбон қилган шоирни эслаймиз. Шу ўринда “Шундай одам ўз ватани учун ҳаракат қилаётган Абдулҳамидхонни қандай қилиб ёмон деб ҳисоблайди?” деган ўринли савол пайдо бўлади. Мустақиллик уруши пайтида Меҳмет Акиф эллик ёшга қадам қўйган эди. У Иттиҳодчиларни таниганида атиги йигирма ёшда бўлган.

Бундан ташқари, у намуна олган кишилар, Иттиҳод аъзолари унга умид кўзи билан қарардилар. Улар “Қадимги ҳудудларни душмандан қайтариб олайлик”, деб ҳаракат қилишар, аммо бу ишлар оқибати кейинчалик нима бўлишини ўйламас эдилар. Ягона мақсадлари Абдулҳамидхонни йўқ қилиш бўлиб, ундан кейинги ҳаракатларининг тайини йўқлигини кеч тушуниб етишади, охир-оқибат қилмишларидан пушаймон бўлганларида ғишт қолипдан аллақачон кўчганди...

Иттиҳодчиларнинг эркинлик, адолат ва тенглик ҳақидаги нутқи ва уларнинг ҳар қандай зулмни рад этишлари Меҳмет Акифнинг эътиборини тортганди. Султон тахтдан ағдарилаётганда, Акиф “эски тузум”ни парчалаганлар қаторида эди. Унинг “Истибдод” шеърдан олинган қуйидаги сатрларга эътибор беринг:

*Йиқилдинг-кетдинг, аммо, эй ифлос даври истибдод,
Қолдирдинг миллат қалбида ўчмайдиган чиркин бир ёд.*

Бироқ бу ерда Иккинчи Машрутият³ эълон қилингунга қадар Меҳмет Акиф билан Иттиҳодчилар ўртасидаги муносабат ўзгача эди. Бошқача қилиб айтганда, Акиф ҳаракатга анча кейин (Иккинчи Машрутият

³ Машрутият – парламентарал бошқарув тизими.

эълон қилинган 1908 йилларда – *таржимон*) қўшила-
ди ва бирликнинг олд сафида бўлади. 31 март воқеаси
ва Иккинчи Машрутият эълон қилиниши билан сул-
тоннинг ваколатлари бирмунча қисқаради. Газеталар
сўнгги 30 йил ичида содир этилган “ёвузлик”ларни
ёзиб тугатолмас, Султоннинг шахсияти, оиласи ва
ҳаракатлари юқорида эслаганимиз арман муҳолифи
оҳангида жар солинарди. Айни дамда одамлар Ит-
тиҳод ва Тараққий ҳаракатлари аъзоси бўлиш учун
навбатда туришарди. Хўш, Меҳмет Акиф Иттиҳод аъ-
зоси бўлиш оламшумул воқеа бўлаётган ўша кунлар-
да дарҳол номзодини аъзоликка ёздириб, иттиҳодчи-
ларга сўзсиз итоат этаман, деб қасам ичадимми?

Келинг, Диреклорораси шахрига, Шаҳзодабоши
масжиди олдидан ўтадиган бу йўл ёқасида ўз вақти-
да зиёлилар йиғилган Исмоил Оға исмли кишининг
чойхонасига сафар қиламиз. Айни шу жойда Иттиҳод-
чилар уламоларининг раиси Қандилли расадхонаси

Шаҳзодабоши масжиди



мудир Фатин Гўкмен ва Меҳмет Акиф учрашадилар. Акифнинг иттиҳодчи бўлиши ва уларга қандай муносабатда эканини Ашраф Адиб⁴ хотираларидан ўқиб, билиб оламиз: “Ҳокимиятдан олдин устоз (Меҳмет Акиф назарда тутилмоқда – *таржимон*) Фатин Хўжани танимасди, лекин Фатин Хўжа Али Шавқий Афандидан устознинг шеърларини олиб ўқиш орқали у кишини ғойибона танирди.

Мустақиллик эълон қилингунга қадар ҳамма тарафда Иттиҳод ва Тараққий жамиятига тинимсиз аъзо бўлишлар бошланади. Фатин Хўжа Машрутиятдан илгари Иттиҳод ва Тараққийга аъзо бўлгани жуда катта таъсирга эга эди. Шу билан бирга, Истанбулда зиё аҳли ва уламолар унинг йўл-йўриғи билан жамиятга таъсир кўрсатарди.

Истанбулдаги Исмоил Оғанинг чойхонаси мунавварлар (зиёлилар) йиғиладиган маскандек эди. Кунларнинг бирида Устоз ва беш-ўнта дўсти учрашиб, жамиятга (Иттиҳодга – *таржимон*) қўшилишга қарор қилишади. Шоир Меҳмет Акиф ҳамда унинг дўстлари ватанпарварлик гуруҳи сафига киришади. Фотиҳ Хўжа бундан хабар топиб, улар билан алоқада бўлиб, Иттиҳод жамиятининг мақсади ва ғоялари билан таништиради.

Ниҳоят, гап буйруқларга сўзсиз амал қилиш қасамига келганда, шу вақтгача ҳеч бир сиёсий суҳбатларга аралашмаган Устоз бирданига “буйруқларига бўй-

⁴ 1882–1971 йилларда яшаган журналист ва матбаачи

Қандилии расадхонаси
мудир Фатин Гўкман



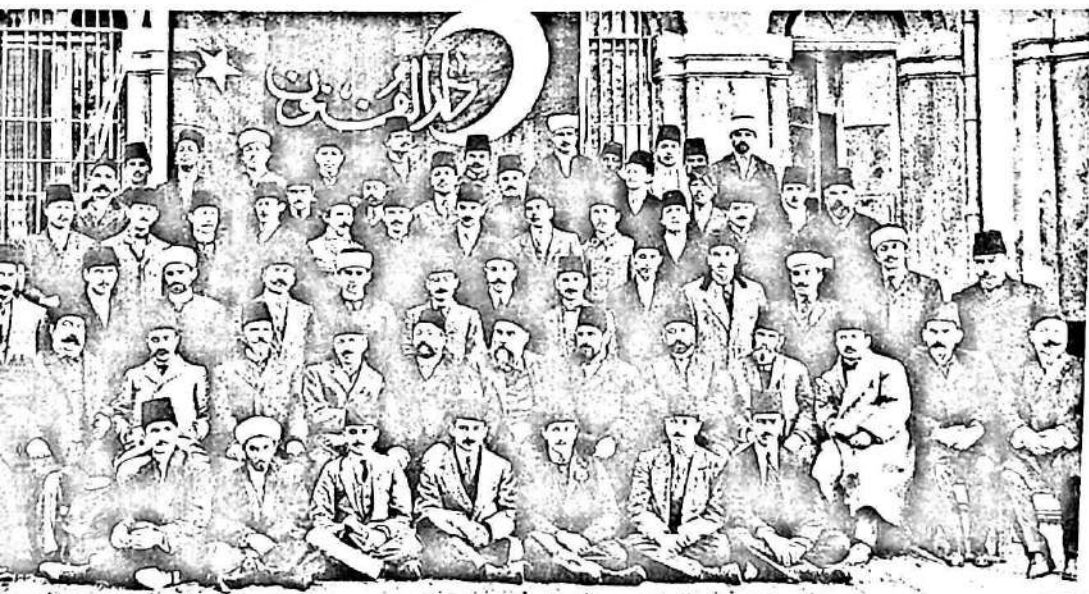
Ашраф Адиб Ферган



суниш" қасамёдини бекор қилишни таклиф қилади. Фатин Хўжа бирдан довдираб қолади. Устоз қатъиян эътироз билдириб: "Мен фақат жамият амри маъруфига содиқман. Лекин мутлақо ваъда бера олмайман, қасам ичолмайман", дейди. Фатин Хўжа илк бор бундай қатъиятли кишига дуч келганди. Устознинг салимийлиги ва ҳар қандай манфаатдан устун юксак ватанпарварлик ҳисси Хўжага қаттиқ таъсир қилади. У устознинг таклифини қабул қилишдан бошқа илож йўқлигини тушуниб етади".

Меҳмет Акиф ҳақ эди. Озодлик учун чиққанлар, "истибдод" ва "қарамлик"ка қарши бош кўтарганлар эндиликда одамларни сўзсиз итоат этишга қасам ичиришарди. Дарҳақиқат, Абдулҳамидхон тахтдан ағдарилгандан сўнг халқ ҳақиқий зулм нима эканлигини Иттиҳодчилар мисолида кўради. Ватанпарварликдан йироқ, узоқни кўра олмайдиган, шуҳратпараст, бутун ишларини куч ва қурол билан бажаришни хуш кўрадиган бу гуруҳ қисқа вақт ичида давлат ерларини тарқатиб юборади.

Меҳмет Акиф Дорулфунундаги мураббийлар билан



**“Мен қуруқ ловия ейишга имконим бор экан,
ҳеч нарсадан қўрқмайман!”**

Акифнинг феъл-атвори ва позициясини яхшироқ тушуниш учун унинг Машрутият йилларидаги ҳаётига назар солиш керак. Иттиҳодчиларнинг бир вакили сифатида Акиф бошқалар сингари бўҳрон ва иддаолар билан ўтмишни қораламади. У юрт ва миллат учун керак инсонларни камол топтириш, чин маънода иттиҳод (яъни бирлик), тараққиётга эришишни истаган ва кўзлаган эди. У Иттиҳод ҳаракатининг Шаҳзодабоши илмий бўлимида араб адабиёти фанидан дарс ўта бошлади. Унинг юрт ривожига ва миллатга хизмат қилиш тушунчаси шундай бўлиб, бошқа баландпарвозликларга эътиборсиз эди. Ниҳоят, ўзи орзу қилган ишга таклиф қилинади: дорилфунунда адабиёт ўқитувчиси этиб тайинланади.

Севимли касбига эришган Акифнинг қувончи узоққа чўзилмайди. У ўзи ишлаётган илм даргоҳи раҳбарининг пора олаётганига гувоҳ бўлади. Бу унинг ғашини келтиради, шу сабаб жиноятни ошкор қилади. Аммо раҳбарнинг одам



лари унга тазйиқ ўтказишади, агар жим турмаса, уни сеvimли иши – кўп йиллардан буён орзу қилган университет муаллимлигидан ҳайдалишини айтиб таҳдид қилишади. Акиф эса мардонавор ҳайқиради: “Мен қуруқ ловия ейишга имконим бор экан, ҳеч нарсадан кўркмайман”.

Кўп ўтмай, у ростдан ҳам университетдан ҳайдалади. Лекин у ўзи ҳақ деб билган йўлдан ҳеч қачон қайтмасди, шу сабабдан ҳам уни ҳеч ким ёқтирмасди. У на Абдулҳамидхон даврасида, на Иттиҳодчилар орасида ва на Туркия республикасида ўзига қулай муҳит топа олади. Ҳар доим ҳақиқат томонида бўлиши, кишиларга уларнинг мақом-лавозимига қараб муносабатда бўлмаслиги уни жамиятдан узиб қўяди. Акиф Эрсой ўз даврида маълум тоифанинг чекловлари остида яшган бўлса-да, юрт ва миллат қалбида абадий қолишга арзигулик ишлар қилган эди.





ABDUL HAMID II

ХУНАРМАНД СУЛТОН

*Фақат менинг
иш қуроғларимни
унутманг!*



Саҳоба Абу Айюб Ансорий ҳазратларининг мақбара-сига кириш эшиклари олдида доим икки кишини эсга оламан. Масжид ҳовлисидан кирганда биринчи эшик улуғ саҳобий қабри эмас, балки Аҳмад Хон I томонидан барпо этилган ташқи девордир. Асл мақбара эса Фотиҳ Султон Маҳмуд томонидан қурдирилган, ичкаридаги саккизқирра гумбазли бинодир.

Ушбу ички мақбаранинг иккита эшиги бўлиб, бири меҳробсимон кириш жойини ёпиб турган бронзадан ишланган катта ешик Абдулҳамидхон I томонидан ясатилган. Унинг шундоққина олдида марварид билан безатилган яна бир эшик бўлиб, бунинг бунёдкори эса Абдулҳамидхон II дир.

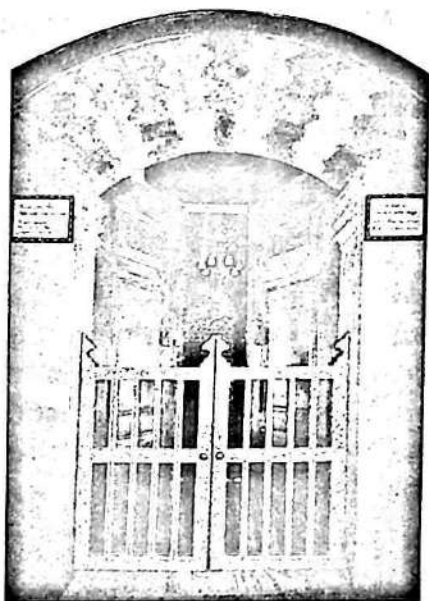
Усманийлар оиласида бир анъана бўлиб унга кўра, оиладаги ҳар бир фарзанд камида битта ҳунарни ўрганиши керак эди. Бошқача қилиб айтганда, султонликка номзод бўладиган шахзодалар фақат сиёсий билимдон бўлибгина қолмасдан,



меҳнаткашликка ўргатилган. Давлат бошқарувида муҳим бўлган бошқа юмушлар бисёр эса-да, Султон Сулаймон заргарлик билан шуғулланган, Челеби Маҳмуд ип йигириб, арқон қилишда жуда моҳир бўлган. Фотиҳ Султон Меҳметнинг боғбонлиги ёки Боязид II нинг хаттотлик ва китобларга безак бериш ишларини мукаммал эгаллаганлиги ҳозиргача биз авлодларни ҳайратга солади.

Усманийлар хонадонида йиллар давомида шаклланган анъанага кўра, юксалтириш, касб-хунар ўрганишдан узоқ бўлиш шахс камолотига салбий таъсир кўрсатади. Дарҳақиқат, энг аввал, қалбни руҳиятни поклаш, инсонни камолга етказиш воситасидир. Келажакда давлатни бошқарадиган шахзодалар руҳий тарбия йўлини босиб ўтишлари керак эди. Тасаввуфдаги шунга ўхшаш тарбия усули шахзодалар мактабида жорий қилинганди. Таълим даргоҳларида ҳеч бир султон фарзандига алоҳида эътибор берилмас, аксинча бошқа талабалар билан тенг кўриларди.

Шаҳзода Абдулҳамид Афандининг ҳам таълим-тарбиясига алоҳида эътибор қаратишар, кичиклигидан ҳунарманд уста бўлишини исташарди. Унинг отаси Султон Абдулмажидхон вақт топилди дегунча ёғоч ўймакорлиги билан банд бўлар, ҳатто бу соҳада алоҳида дарс оларди. Отасининг ёнида ҳунармандчилик ишларида кўмаклашиб, бора-бора шаҳзода ҳам ота касбига меҳр қўяди ва бу севимли ишига айлана бошлайди.

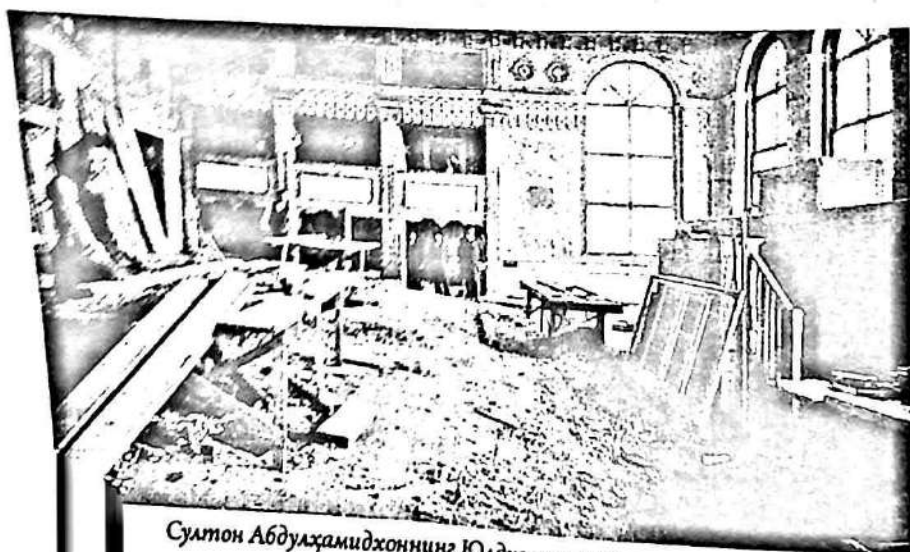


Абдулҳамидхоннинг Абу Айюб Ансорий мақбарасига ясаган эшик

Абдулҳамидхоннинг қизи Оиша Султон бобоси ва отасининг биргаликда дурадгорлик билан шуғулланганини шундай хотирлайди: “Отам дурадгорликка падари бузрукворлари ҳукмдорлиги даврида меҳр қўйган. Бобом Абдулмажидхон дурадгорлик билан шуғулланар, ҳатто Халил Афандидан сабоқ ҳам оларди. Бобомнинг дурадгорлик асбобларида Халил Афандининг имзоси ўйиб ёзилган эди. Ушбу асбоблар Юлдуз саройида, отамнинг устахонасида турар, у киши ҳам улардан фойдаланиб ўз юмушларини бажарарди”.

Юлдуз саройининг боғчаларида Абдулҳамидхон томонидан қурдирилган Хумоюн устахонасида ўнлаб киши меҳнат қиларди. Султон вақти-вақти билан устахоналарга борар, бажарилаётган ишлардан хабар олар ва ўзи ҳам нималардир яшаш билан машғул бўларди. Бироқ Султон ўзининг асосий юмушларини хобгоҳи ёнидаги шахсий дурадгорлик устахонасида бажарар эди. Афсуски, сарой боғчаларидаги Хумоюн устахонаси ва султоннинг шахсий дурадгорлик хонаси бизнинг давримизгача сақланиб қолмаган.

Бу устахоналар жуда қулай ва дид билан қурилиб, таъмирлаш хонаси, қулфхона, эритиш ва қуйиш хо-

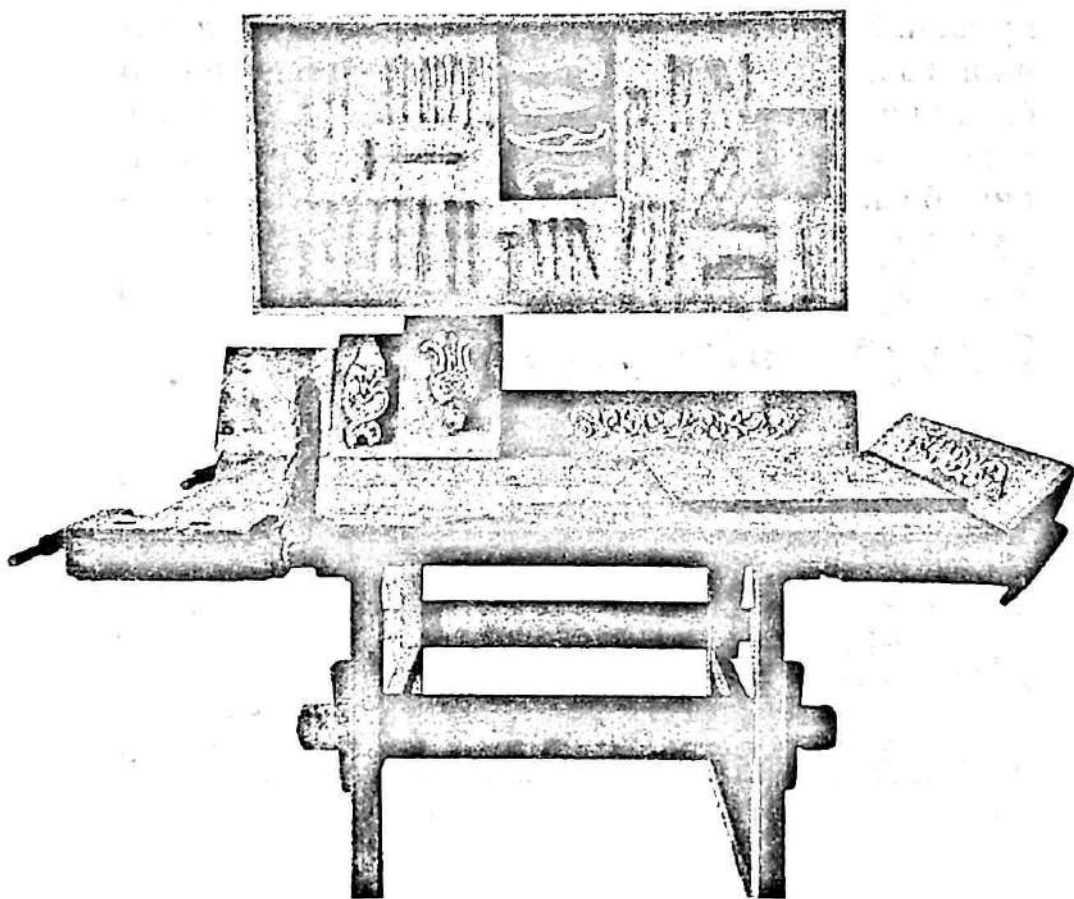


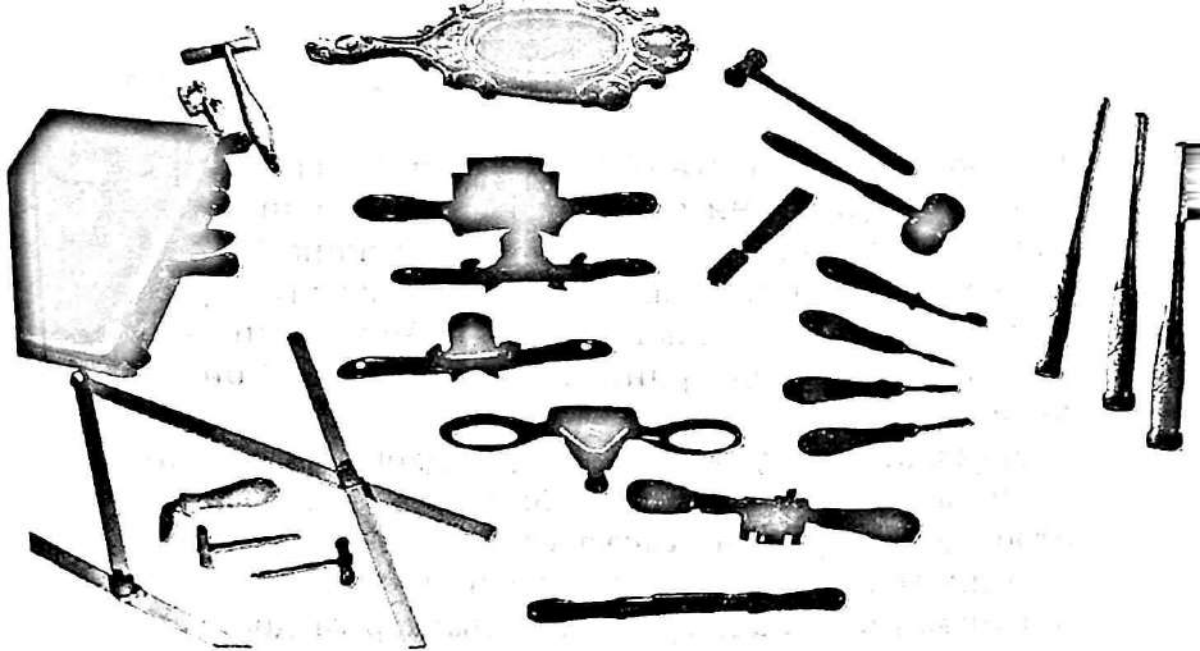
Султон Абдулҳамидхоннинг Юлдуз саройидаги устахонаси

наси каби бўлимларга бўлинган эди. Бугунга қадар фақат Юлдуз чинни фабрикасигина сақланиб қолган. Ҳозирда Юлдуз саройи ичида Кичик Мабейн йўлагининг охирида рамзий бир ёғоч дастгоҳ ўрнатилган бўлиб, ушбу дастгоҳ устида Абдулҳамидхоннинг шахсий дурадгорлик асбоблари тартиб билан тизиб қўйилган.

Дарҳақиқат, Султон Абдулҳамидхон яратувчанликни яхши кўрарди, санъат билан машғул бўлар ва атрофидагиларни ҳам санъатга йўналтирарди. Ҳатто у ўз иқрорларида келажак авлоднинг нафақат давлат хизматчиси, балки рассом, санъаткор, савдогар ва илм бобида ҳам салоҳиятли бўлишларини орзу қилишини айтган.

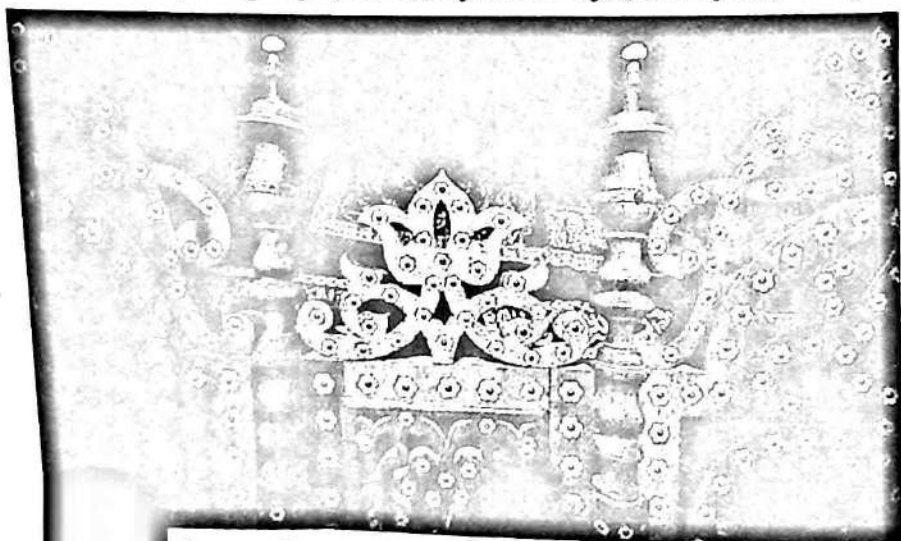
*Султон Абдулҳамидхоннинг Юлдуз саройидаги Кичик Мабейн ичидаги
иш столи ва қўл асбоблари*





Султон Абдулҳамидхоннинг Бейларбеги саройида ҳозирда ҳам намоишида турган дурадгорлик асбоблари

Саёҳат чоғида Истанбулни диққат билан кўздан кечирсангиз, шахсан Султон Абдулҳамидхон меҳнати сингган кўплаб нодир ёдгорликларни учратишингиз мумкин. Юқорида айтиб ўтилганидек, Айюб Султоннинг қабр эшиги, Пересту хотуннинг марваридлар билан ишланган қабр сандуқаси шулар жумласидан. Пересту сандуқаси ноёб, ёдгорлик, аммо Истанбулнинг бошқа бир нуқтасида унинг худди шундай нус-



дхоннинг Пересту Хотин учун ясаган садаф қомламали сандуқаси

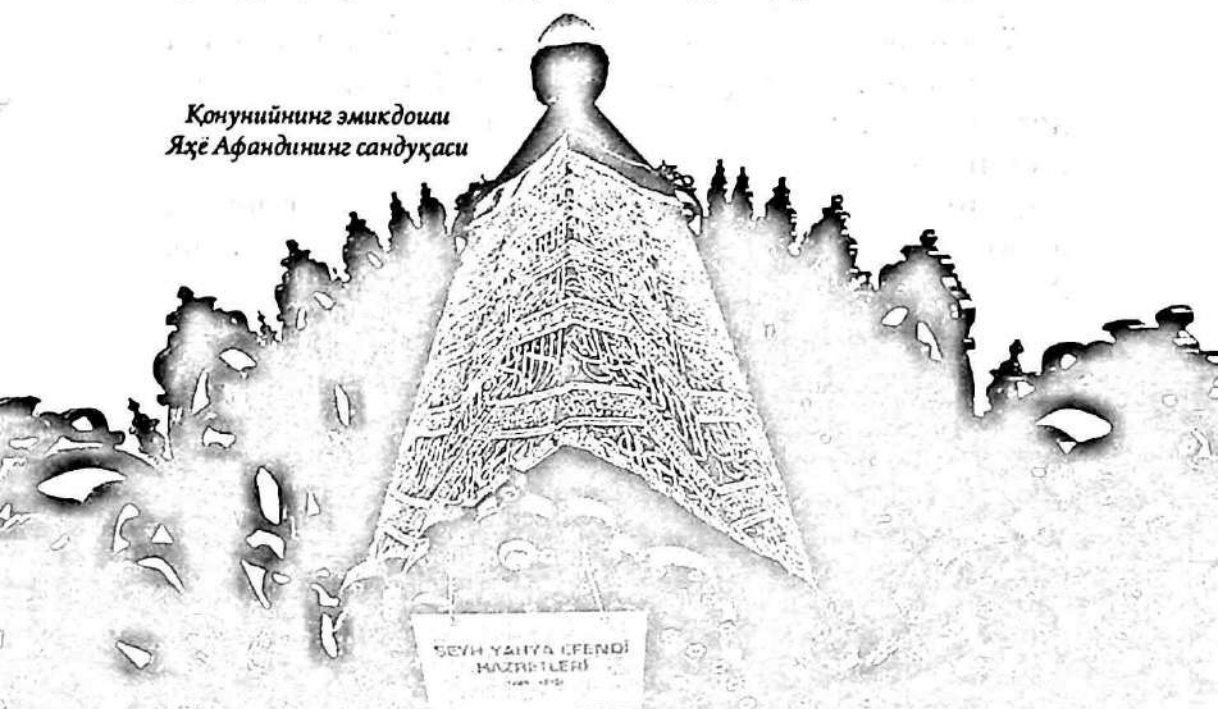


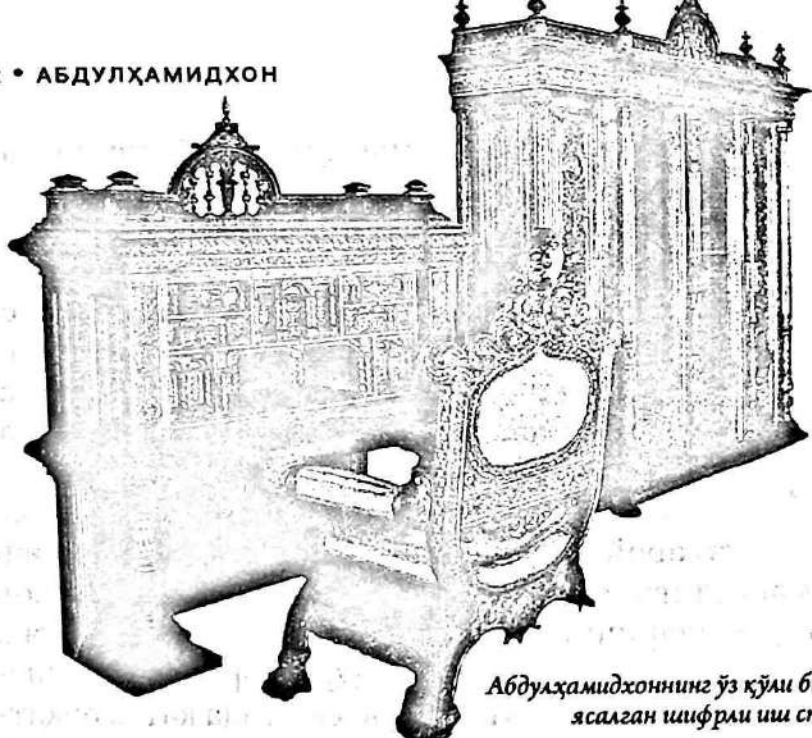
хаси ҳам мавжуд: у Қонунийнинг эмикдош укаси, буюк мутасаввиф Яҳё Афандининг қабрига қўйилган сандуқадир. Ўн олтинчи асрларда яшаган Яҳё Афандининг бу ноёб сандуқасини ясаган инсоннинг кимлиги қизиқ бўлса керак-а?

Шубҳасиз, унинг ижодкори ҳам Султон Абдулҳамидхондир!

Бейларбейидаги ҳукмдор қароргоҳи Юлдуз саройи каби талон-тарож ва барбод қилинмаганлиги боис дурадгор султон Абдулҳамидхон иш курулларининг маълум қисми сақлаб қолинган. Бейларбейида Юлдуз саройи дурадгорлик устахонасида ясалган шкаф, ёзув машинаси ҳамда катта овқатланиш мажмуаси (шоҳона хонтахта, стуллар, шамдон ва идишлар) мавжуд. Ушбу тўпламнинг баъзи ўриндиқлари шахсан Абдулҳамидхон қўли билан ясалган. Ўриндиқларнинг юқори қисмида куфий хатида “Аб-

Қонунийнинг эмикдоши
Яҳё Афандининг сандуқаси



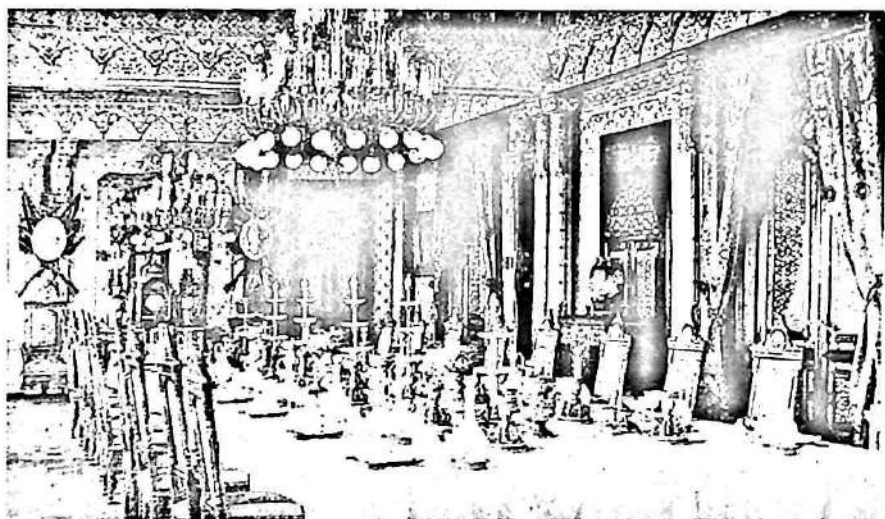


*Абдулҳамидхоннинг ўз қўли билан
ясалган шифрли иш столи*

дулҳамид” деб ёзиб қўйилган. Бундан ташқари, Бейларбейи саройида султон томонидан ясалган иш стол ва шкафлар ҳам сақланиб қолган.

Султон Абдулҳамидхон Юнонистон урушида ҳатто ўз оиласини ҳам сафарбар қилади. “Халқ урушда бўлган маҳал, биз қўл қовуштириб ўтирмаслигимиз лозим”, деб оила аъзоларига беморлар кийимини тикишни буюради. Оиша хонимнинг хотирлашича, сафарбарлик даврида сарой аёллари кўйлак тикишган, жажжи Оиша Султон эса уларга тугма қадаб чиққан. Абдулҳамидхон бу ҳолатни кўриб, ниҳоятда қувонган ва қизини ўпиб эркалаган. Қизалоқ эса бундан илҳомланиб, шижоат билан тугмачаларнинг барини қадаб тугатади.

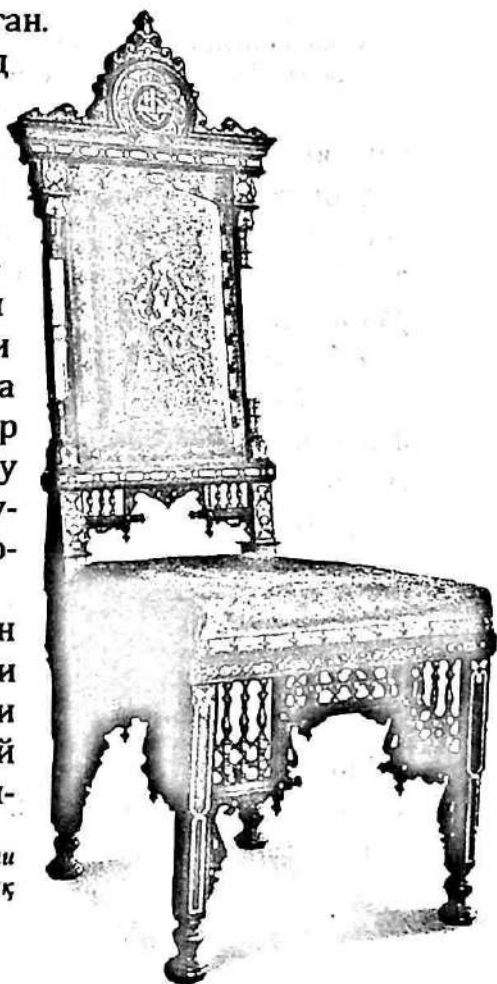
Оиласини хайрли ишга сафарбар қилган Султоннинг ўзи ҳам бўш ўтирмайди, соғайиб оёққа турган аскарлар учун ҳассалар ясаган. Абдулҳамидхон ана шундай бағрикенг, миллатпарвар ва саховатпеша инсон эди. Сулаймония масжидининг орқасида, Ҳалич томон қараган қоялар устидаги бинонинг бугунга қадар қолган кириш эшиги пештоқида “Истан-



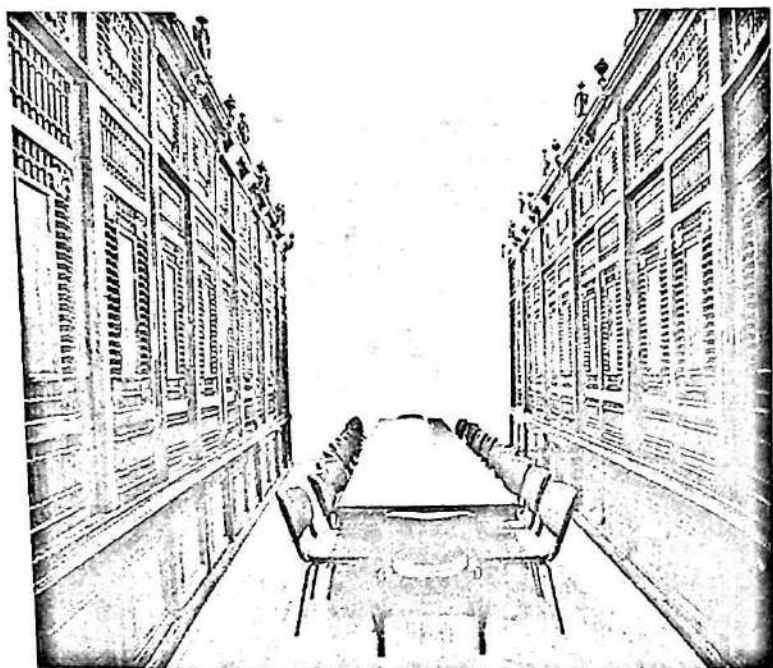
Шале қасридаги овқатланиш мажмуаси

бул муфтийлиги” деб ёзилган. Бу бинолар Султон Маҳмуд II давригача Аскарлар оғаси истиқомат қиладиган маскан ва Истанбулдаги энг катта яничар аскарлар ётоқхонаси бўлган. Яничарлар тарқатиб юборилгандан кейин Султоннинг буйруғи билан у Фатво дарвозасига айланган ва шайхулисломлар шу ерга жойлаштирилган. Шу вақтдан бошлаб унда шайхулисломлар чиқарган фатволар сақлана бошланади.

Султон Абдулҳамидхон даврида ушбу фатволарни архивлаш учун Қайдномаи шария архив тизими жорий этилади. Истанбул муфтийли-



Уст қисмида Абдулҳамидхоннинг исми ёзилган ўриндиқ



Ҳозирда ҳам Истанбул Муфтийлигидаги Шариат қайдномлари архиви сақланадиган Султон Абдулҳамидхон қўлмеҳнати бўлган шкафлар

гига киришда ўнг томонда жойлашган архив биноси Султон томонидан қурилган бўлиб, унда учта катта зал бор. Залларда ҳужжатлар сақланадиган шкафлар устида Абдулҳамидхоннинг туғроси (муҳри) мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси Султоннинг ўз қўли билан ясалган.

Абдулҳамидхон ўзи ясаган буюмларни вақти-вақти билан тухфа ҳам қиларди. Аъёнларнинг вазифада эришган ютуқларини жавобсиз қолдирмас, ўз меҳнати маҳсули бўлган бирор санъат асари билан уларни мукофотларди. Абдулҳамиднинг қизи Оиша Султон буларни шундай хотирлайди:

Усманийларнинг охириги Буюк Вазири Тавфиқ пошога тақдим этган ҳунармандчиликнинг бежирим намунаси бўлган тумбочкани отам ясаган бўлиб, у ҳозирда Тавфиқ пошонинг тўнғич ўғли Исмоил Ҳаққи Бейнинг қўлида. Бундан ташқари, отам ясаган яна бир усти марварид билан ишланган, қишлоқ манзараси туширилган тўрт қисмли катта шкафни Истанбулдан

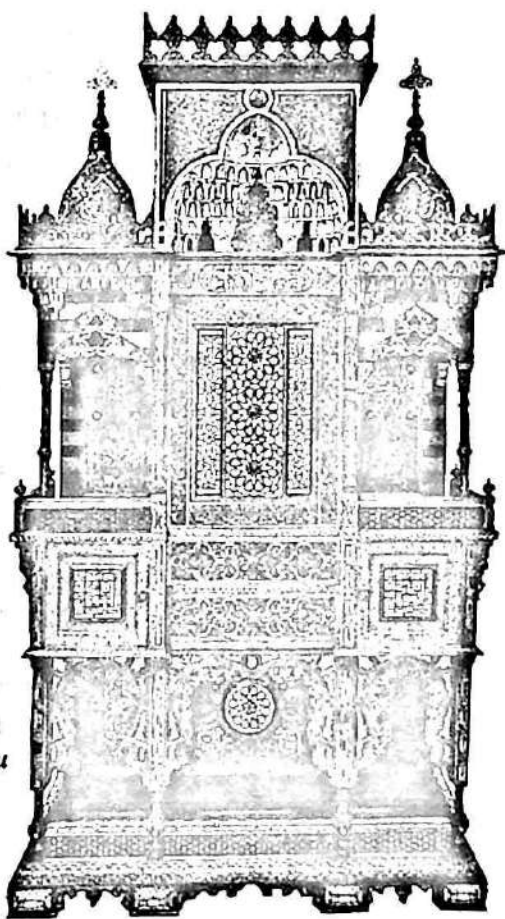
олиб бориб, мархум синглим Рафия султонга тухфа қилгандим. Мархум укам Абдурахмон Афанди, отам шахзодалик вақтларида Маслакдалигида ясаган ёзув столини ўғлим Умарга ҳадя қилганди. Бу ҳам ҳозирда бизникида турибди”.

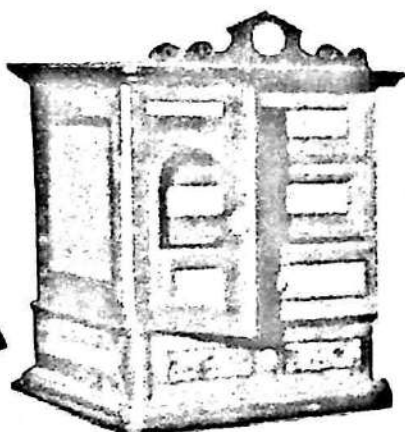
Мабейн Бош котиби Таҳсин Пошо ҳам Абдулҳамидхоннинг истеъдоди ҳақида қизиқарли хотирани келтиради: “Бейўғлида Шавен номли машҳур дўкон бор эди. Ушбу дўкон эгаси Европадан ажойиб нафис безакли мебеллар келтирарди. Дўконда энг замонавий ёзув столи борлиги ҳақида ҳукмдорга хабар беришди. Ҳукмдор уни саройга олиб келишни буюрди. Ёзув столи бир муддатдан сўнг дўконга қайтариб берилади. Вақт ўтиб, зоти шоҳона дўкон эгасини саройга таклиф қилиш ва ўзи ясаган ёзув столини кўрсатилишига буйруқ берди. Саройга келиб, Султон Абдулҳамидхон томонидан ясалган ёзув столини кўрган савдогар дўқонидаги европа буюми ва султон ясаган нусха орасидаги фарқни тополмай, ҳайратдан лол қолди”.

*Абдулҳамидхоннинг Юлдуз саройидаги
устахонасида ясалган шкаф*



Оиша Султон





*Султон Абдулҳамидхон ясаган
ўриндик ва тортмали шкаф*

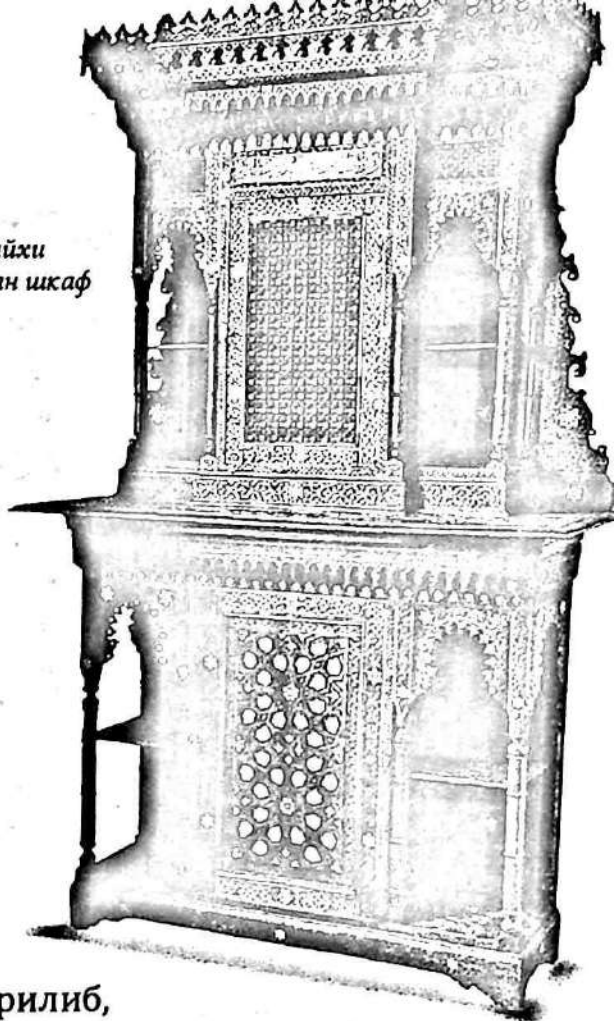
Турғут Этингу “Ҳаёт – тарих мажмуаси” китобида нафақага чиққан офицер Адҳам Ўзарслоннинг бошидан ўтказган ғаройиб бир воқеасини келтириб ўтади: “1943 йиллар эди, Адҳамбей Бейўғли кимошди савдосида бир мебел сотиб олади. Уйига олиб келинаётганда мебелга бироз зарар етади. Адҳамбей уни таъмирлатишни истайди, лекин ҳеч уддасидан чиқолмайди. Бу нодир санъат асарини кўрган усталар уни таъмирлашга негадир кўнишмасди. Ва ниҳоят, бир таниши орқали 80 ёшли кекса ёғоч устаси дарагини эшитиб қолади. Уста дурадгорни минг бир илтимос билан уйига олиб келтиради. Нуроний уста мебелни кўриши биланоқ худди йўқотган нарсасини топган одамдек хурсанд бўлади. Кейин Адҳам Ўзарслонга юзланиб шундай дейди:

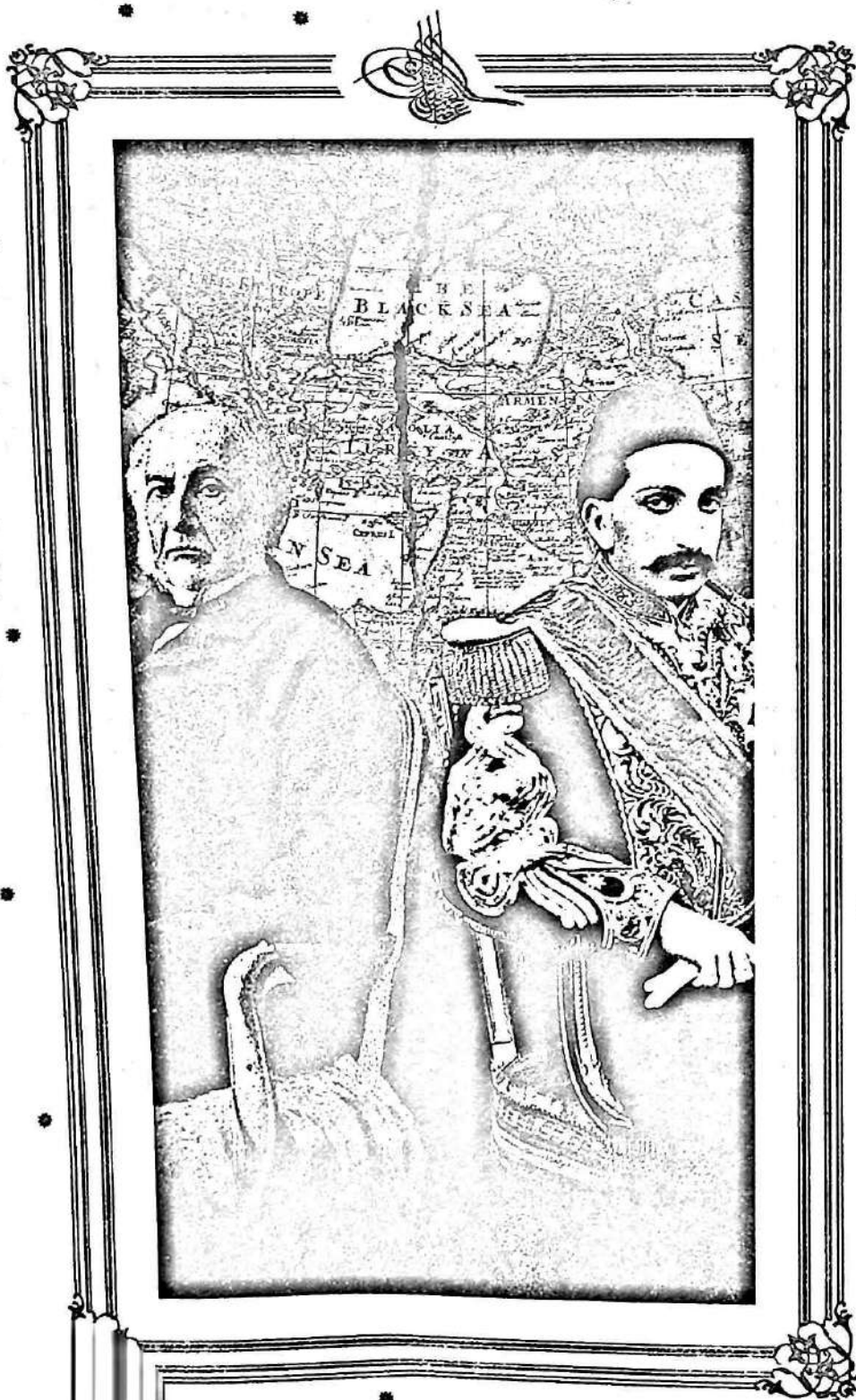
– Бей, буларни биз ясагандик. Ҳаммаси марҳум Султон Абдулҳамидхоннинг Юлдуз саройи устахонасида тайёрланган. Бу ясалаётган пайтларда мен ўн беш-ўн олти ёшлардаги шогирд эдим. Қайсерилик Солиҳ Бей исми бош уста бор эди. Бу мебелни яшаш Германия императори Вилгелм II нинг Истанбулга ташрифидан сўнг бизга шахсан подшоҳ тарафидан буюрилган эди. Абдулҳамид II нинг дурадгорлик маҳоратини, балки,

*Абдулҳамидхоннинг шайхи
Зафир Афандига ҳадя қилган шкаф*

эшитгандирсиз. Мен эса бунинг гувоҳи бўлганман. Баъзи кунларда султонимизнинг ўзлари ҳам хабар олар ва уни яшаш ишларида иштирок этардилар. Булар жами 18 дона эди". Шундай қилиб, кекса уста мебельни таъмирлашга тушади ва бунга уч ой вақт сарфлайди". Абдулҳамидхон II бекор ўтиришни суймайдиган кишилардан бўлган.

1909 йилда тахтдан ағдарилиб, Селаникка сургун бўлганида Истанбулдан олиб келишларини сўраган нарсалари ичида дурадгорлик асбоблари ҳам бор эди. Истанбул билан боғланиб турадиган нозирга қатъият билан "Тағин менинг иш қуролларимни унутманг!" деб талаб қўйган. Ва бахтсиз якун... Султон тахтдан ағдарилганидан сўнг бундай нодир буюмларнинг бир қисми Туркияда қолган бўлса, бошқалари чет элга чиқарилиб, кимошди савдосида сотиб юборилган.





СУЛТОННИНГ ИНГЛИЗ ИЛА СИЁСАТИ

Салому
Шоҳона бирла

Сўнгги бир асрдан буён қайси сиёсий хабарларни эшитмайлик, ҳаммасида бир хил номлар кулоқларимизга чалинаверди: Афғонистон, Ироқ, Эрон, Миср, Сурия ва ҳеч ниҳоя билмас тартибсизликларга тўла Фаластин... Хўш, бу давлатлар нега бундай нотинч, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан бетартиб аҳволда? Шубҳасиз, бундай фожиали манзаралар турли кимсаларнинг юз йиллар аввал режалаштирган айёрона ўйинларининг асаридир. Ҳолбуки, бу юртларни буюк бир давлат арбоби фитналарга тинимсиз қарши курашиб, барча қийинчиликларга дош берган ва инсонларни ҳиммату адолат билан бошқарган эди...

**Миср биздан қандай
тортиб олинган?**

Ўн тўққизинчи асрнинг охирларида Англияда ўтказилган сайловларда Усмонийлар давлатининг ҳудудий яхлитлигининг қўриқланиши

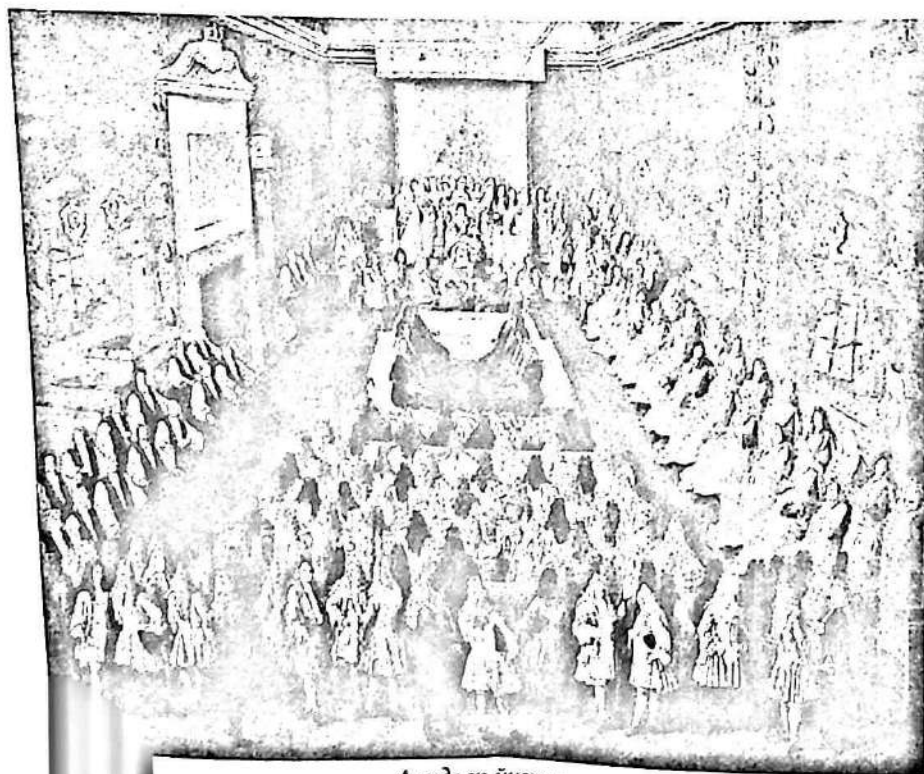
◀ Гладстон ва Абдулҳамидхон



Либерал партия лидери Гладстон

тарафдори бўлган Консерваторлар партияси кучдан қолиб, Усмонийларнинг парчаланиб кетишини орзуқиб кутган Гладстон бошчилигидаги Либерал партия бошқарувни қўлга олганди. Ҳиндистон йўлларини қўриқлаш орқали бутун Ўрта Шарқ бошқарувини қўлга олишни истаган Гладстон: “Турклар Европани барча қурол-яроқлари ва юклаган

оғирликлари билан тарк етмагунларича Шарқ масаласини ҳал қилиб бўлмайди”, деган эди.



Лордлар йиғини

Арманларни Усманийларга қарши тез-тез гиж-гижлаб келаётган Инглиз мустамлакаси нозири Гладстон Лордлар палатасида сўзлаган нутқи инглизларнинг мустамлакачилик борасидаги яширин ҳисоб-ҳаракатларини очиқчасига намоён этаётган эди. Ўша куни Гладстон Қуръони каримни боши узра кўтариб, йиғин иштирокчиларига кўрсатганча: “Агар бу китобни туркларнинг қўлидан ололмасак, уларни асло енга олмаймиз!” деганди.

1809 йилда Мисрни бўйсундириш борасидаги ҳаракатлари пучга чиққан Буюк Британия ҳукумати у ерда Маҳмуд Али Пошонинг 1830 йилларда янги давлат ташкил етишига тўсқинлик қилади. Чунки Мисрда навқирон ва кучли Кавалали салтанати ўрнида заиф Усманийлар давлатининг бўлиши манфатлироқ эди. Ҳидивларнинг Сувайш каналини очиш борасидаги ҳаракатлари Ҳиндистон йўлларининг хавфсизлиги нуқтаи назаридан Британияни яхшигина ташвишга солиб қўяди.

Америкларик тарихчи Эдуард Эарле шундай ёзади: “Инглиз капиталистлари аввалига қарз бериб, Мисрни буткул молиявий инқирозга олиб келишади. Шунинг учун кейинчалик инглиз ишбилармонлари ва капиталистлари бир қанча имтиёзга эга бўлишади ва бирин-кетин мамлакатга ўрнаша бошлашади. Оқибатда Миср молия вазирлиги Ҳидивларнинг буйруқларидан кўра инглиз ва французларнинг сўзларига кулоқ тутишга мажбур бўлиб қолади. Бундан ташқари, ҳарбий истило, босиб олиш учун баҳона бўладиган чалкашлик ва қўзғолонлар еҳтимоли ҳам бор эди”.

1875 йилда Ҳидив Исмоил Пошонинг Сувайш канали облигацияларини Британияга 100 миллионга сотади, аммо бу маблағ 1876 йилда муддати ўтган давлат қарзларини тўлашга зўрға етади. Бир йил ўтиб қолган қарзларнинг уч ой кечиктириб тўланишини эшитган кредитор давлатлар фоиизларни тўлаш учун



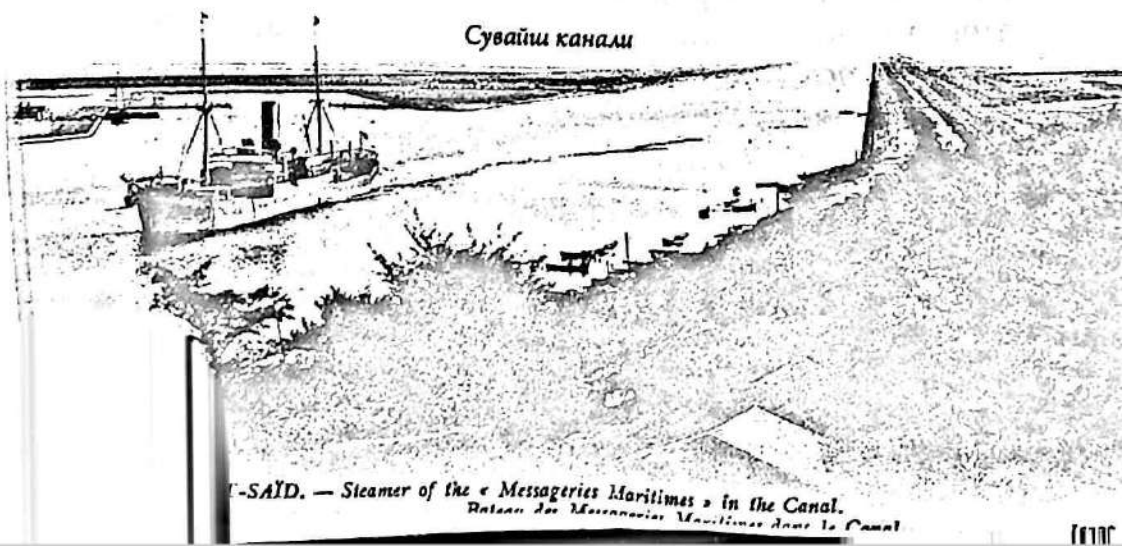
Ҳидив Исмоил Пошо

банкротлик фондини тузадилар. Тежамкорликка ҳаракат қилаётган Ҳидив армиядаги икки минг беш юз мисрлик офицерни ишдан бўшатади. Шу воқеадан сўнг кўзғолонлар кўтарилади. Араби Пошонинг "Миср Мисрликларга тегишлидир!" шиори билан бошланган чет елликларга қарши кураш натижасида европалик давлат хиз-

матчиларини ишдан бўшатиш бошланади. Бу вазиятдан фойдаланган инглиз ва француз денгиз кучлари Искандарияга келадилар. Истанбул ҳукумати масалани музокара орқали ҳал қилишни истаса-да, Франциянинг Тунисни, Италиянинг эса Траблусгарбни бўйсундирганидан "руҳланган" Буюк Британия 1882 йилнинг 11 июлида Мисрни ишғол этади. Бу воқеа инглиз-усмонийлар алоқаларининг кескинлашувига сабаб бўлади.

Шуни унутмаслик керакки, ҳидивлар Мисрнинг автоном ҳокими бўлишган. Ушбу ҳуқуқлар уларга Кавалали ва Усмоний ўртасидаги ярашиш жараёнида берилган. Ўзларининг ички ишларида ҳомий бўлган Усмоний давлатидан озод ҳолда ҳаракатлана олишарди. Мана шу вазият Мисрдаги Британия мустамлакичларига қўл келади. Ҳидивлар иқтисодий-сиёсий

Сувайш канали



T-SAYD. — Steamer of the « Messageries Maritimes » in the Canal.
Bateau des Messageries Maritimes dans le Canal

бошқарувдаги пухта ўйланмаган ислохотлари ва калтабинликлари туфайли қадам-бақадам европаликлар тузоғига туша бошлайдилар.

Абдулҳамидхон II инглиз жосуси Вамберига шундай деган эди: “Миср билан боғлиқ вазиятда муносабатларимиз яхши бўлишни истасам-у, бу ҳукумат бутун Ислом олами ва халқим олдида менинг ғуруримни ер қилган бўлса, нима қиламан? Бундай ҳақоратни қабул қила олмайман. Қабул қилмайман ҳам! Маълумки, биз келишувга эришиш учун жуда кўп ҳаракат қилдик, лекин инглизларнинг шартлари менинг мамлакатим келажаги учун хавfli эди. Мен ислом халифаси ва Усманийларлар императори сифатида мавқеимга пурта етказган ушбу шартларни ҳеч қачон маъқулламайман. Иккала томон ҳам бир қатор хатоларга йўл қўйганлигини тан оламан. Буюк Британия Сувайш канали орқали эркин ўтишни талаб қилишини биламан. Аммо токи ҳукмрон эканман, ҳукумдорлик ҳақ-ҳуқуқларим измимда экан, халқим манфаати борасида гап борар экан, қонунан ҳукмим остида бўлган мулкни ёвлар ишғол қилишига қўйиб бермайман”.

Мисрдан чиқиб кетишини талаб қилиб Усманийлар ҳукумати томонидан Британияга юборилган ноталар инглизларнинг ҳийла-найранглари туфайли пайсалга солинди. Бироқ, Абдулҳамиднинг зукколиги ва узоқни кўра олиши Англияга тинчлик бермасди. Инглизларнинг фаолиятини тўхтатишни истаган Султон Миср ва Суданда мустамлакачиларга қарши тарғибот ишларини олиб бориш учун катта маблағ сарфлайди, шунингдек, у Синай яриморли ва Форс кўрфази-



*Мусулмон қиёфасидаги
инглиз жосуси Вамбери*

даги Усмоний гарнизонларини мустаҳкамлайди. Британиялик тарихчи Жоан Ҳаслип айтганидек: "Абдулҳамид бирда таҳлика билан бирда бўлса ҳийла билан ҳар қандай имкониятдан Буюк Британияга қарши фойдаланишдан чекинмасди". Ғарб дунёси, хусусан, халқаро ташкилотлар халифа Абдулҳамидни ислом олами подшоҳи деб ҳисобларди. Унинг шу мавқеи салобатидан ўзларини биров тийишар, ҳатто қўрқишарди ҳам.

Султоннинг нозик ўйини

Султон Абдулҳамид II фақат ўз халқи ўртасида эмас, балки барча мусулмон жамоалари орасида Исломни қувватлантирмоқ учун бор кучи билан ҳаракат қилар эди. Франциялик тарихчи Антонен Дебидур бу хусусда шундай деган: "Афғонистондаги қўзғолонлар ва тартибсизликларни қўя турайлик, 1881 йил август ва сентябр ойларида Тунисда юз берган инқилоб, худди шу санада Жанубий Жазоирда бошланган исён, Мисрдаги миллий қўзғолон кабиларнинг ҳаммаси унинг иши" (Абдулҳамидхон назарда тутилмоқда).

Жараёнларни жуда дақиқлик билан кузатиб борадиган сезгир ва зукко Султон душманларнинг ўйинларни бирин-кетин бузаётган эди. Бу минтақаларда Усмонийлар нуфузини ошириш ва чет елликлар таъсирини синдириш мақсадида Ширвонзода Аҳмад Хулусини Афғонистонга, Фарух Пошони эса Хитойга юборганди. Абдулҳамидхон II нинг одамлари ҳажга кетаётганларга қўшилиб, мустамла-

ка асоратига тушиб қолган ислом давлатларига кириб боради, у ердаги мусулмонларни мустамлакачиликка қарши ислом бирлиги остида қурашишга тарғиб қилишарди.



Шайх Аҳмад Шариф Сунуси

Инглиз жосуси Вамбери Будапештдан Сир Томосга мактуб ёзиб, шундай огоҳлантиради: “Ҳиндистон ҳукумати Маккадан Осиёга қайтиб келган ҳинд, афғон ва марказий осиелик зиёратчилар орасига қўшилиб келган Султоннинг жосусларига эътибор қаратишлари керак. Улар халифа томонидан топширилган ва барча кўрсатмаларни султондан олган кишилар эди. Мен Абдулҳамидхоннинг Пан-исломий сиёсати бутун Ислом дунёсининг энг чекка қишлоғига қандай кириб борганини кўриб ҳайрон бўлганимни тан оламан. Шимолий Африкада шайх Сунуси, Афғонистонда Кобул бошмуллеси, Марказий Осиёда Бухоро қориси ва Ҳиндистон, Ява, Хитой диний раҳбарлари султон қўмондонлигида эди. Ислом иттифоқи ғояси ҳеч қачон Абдулҳамид давридаги каби кучли бўлмаган десам муболаға бўлмайди. Исломий Иттифоқи ҳали шаклланиш босқичида. Бироқ, агар подшоҳнинг Маккадаги марказий ҳокимият билан тузган режаларини амалга оширишга рухсат берилса, оламшумул натижаларга еришиш мумкин эди”.

1924 йил 16 мартда *Le Petit Journal* халифаликнинг ағдарилгани ҳақидаги сохта ганни шу карикатура орқали овоза қилади





“Усманийлар билан яхши тил топишинг”

Усманийлар империясига “хаста одам” сифатида қараладиган бу даврда сиёсатда мурса йўлини тутган Абдулҳамидхон халифаликдан қандай фойдаланганлигини қуйидагича изоҳлайди: “Инглизлар Осиёдаги юз еллик миллион мусулмонни бошқарувда ушлаб турардилар. Буларни яхши билганим учун инглизларда шубҳа уйғотмасдан саййидлар, шайхлар, ва дарвешларни юбориб, Осиёдаги мусулмонларни халифалик билан алоқа боғлашларига алоҳида эътибор берардим. Бухоролик шайх Сулаймон Афандининг Россиядаги мусулмонлар орасида қилган хизматларини алоҳида еҳтиром билан ёд етаман. Унинг хизматлари бизнинг инглизлар билан муносабатларимизда анчайин фойдали бўлди. Инглизларнинг Ҳиндистондаги вакиллари мусулмонларнинг Усманий давлати билан яқиндан қизиқаётганликларини кўриб, ўз ҳукуматларига Усманийлар билан тил топишишлари кераклигини ёзишган. Бу эса бизнинг ишimizни анчайин осонлаштирганди”.

Абдулҳамид II нинг ушбу сиёсатини бузмоқчи бўлган инглизлар халифанинг таъсирини камайтириш учун Ислом оламида янги халифа сайлашга ҳаракат қилишди. Шу мақсадда улар ўзларининг мусулмон

диндор қиёфали жосуслари воситасида янги халифа ҳақидаги миш-мишларини одамлар орасида тарқатишга ҳаракат қилишарди. Шунингдек, улар арабларнинг ирқчиликка майиллигидан фойдаланиб, халифаликнинг бўлинишини тезлаштиришга тиришардилар. Инглизларнинг бу айёрона фаолиятини сезган султон, араб вилоятларига махсус мақомлар берар ва араб раҳбарларини рағбатлантириб турарди. Шу ўринда султоннинг энг яхши сиёсий билимдонлиги, шубҳасиз, Ҳижоз темир йўллари лойиҳасида ўз аксини топган.

Ушбу лойиҳа тўлалигича Усманийлар ташаббуси бўлиб, усмоний муҳандислари ва техниклари томонидан амалга оширилади, ҳатто бор сарф-харажатлар ҳам Ислом дунёсидан тўпланган маблағлар эвазига қопланади. Ҳиндистон, Эрон, Тунис, Жазоир, Марокаш, Туркистон, Суматра, Ява ва Малайзия мусулмонлари кўмак ташкилотларига келиб аъзо бўлишади. Айниқса, Афғонистон султони Амир Хон энг катта моддий кўмак берган кишилардан эди.

Ҳижоз темир йўл лойиҳаси билан бутун мусулмон оламида Усманийларнинг таъсири кучайиб кетишидан хавотирланиб, Англия бу ишнинг олдини олишга

Ҳижоз темирйўли



ҳаракат қилди. Рушту Пошо¹ англизларнинг бундай ғайрли ҳаракатларини шундай хотирлайди: “Бу лойиҳа бошланганда, англизлар биз туркларда бундай қурилиш қилиш салоҳияти борлигига ишонмадилар. Ҳиндистон ва Мисрда чоп этиладиган ўз газеталарида туркларнинг мусулмонларни талон-торож қилиш мақсадида турли баҳоналар ўйлаб топгани ва одамларга ҳукуматнинг алдовларига учиб, беҳудага пул бермасликларини айтиб, мурожаатлар қилишдан ҳам тап тортмасдилар”.

Усманийлар давлатини бўлиб олиш иштиёқида бўлган давлатлар Абдулҳамид II нинг ўзига хос сиёсати туфайли кўп йиллар давомида мақсадларига эриша олмадилар. Садразам Ферид Пошо² шундай деган эди: “Маданиятли одам дўсти ва душманини камситмаслиги, иккаласига ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Чунки душманларга очикча хусуматли муносабатда бўлиш оқилнинг иши бўлмаганидек, дўстга ҳам ҳаддан ортиқ ишониш аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Биз доимо Британиянинг дўстидек кўринсак-да, лекин унинг истаклари, ғоялари ва сиёсатини ҳам пухта ўрганамиз”.

Четэлликлар ҳам султоннинг сиёсатидан хабардор эдилар. Вамберининг куйидаги сўзлари Абдулҳамидхонни немис тарафдори ёки мухлиси деб атаганларга яхши жавоб бўлиб, унинг юқорида таъкидланган ушбу сиёсатни қандай олиб борганлигини кўрсатади: “Султон ҳали ҳам мутлақ бетарафлик тамойилини сақлаб келмоқда. Бироқ европа давлатига яқинлашиб, бошқаларининг душманлигидан ўзини сақламоқда. Ушбу сиёсатга мувофиқ, у барча элчихоналарга кўк мунчоқлар тарқатиш билан бирга уларга таҳдид қилишни ҳам эътиборидан четда қолдирмайди”.

¹ 1872–1926 йилларда яшаган турк ҳарбийси ва сиёсатчиси.

² 1853–1923 йилларда яшаган. Сунгги халифа 36-султони ва халифаликнинг 115-халифаси Меҳмет IV ҳукиронлиги даврида садри аъзамлик қилган.

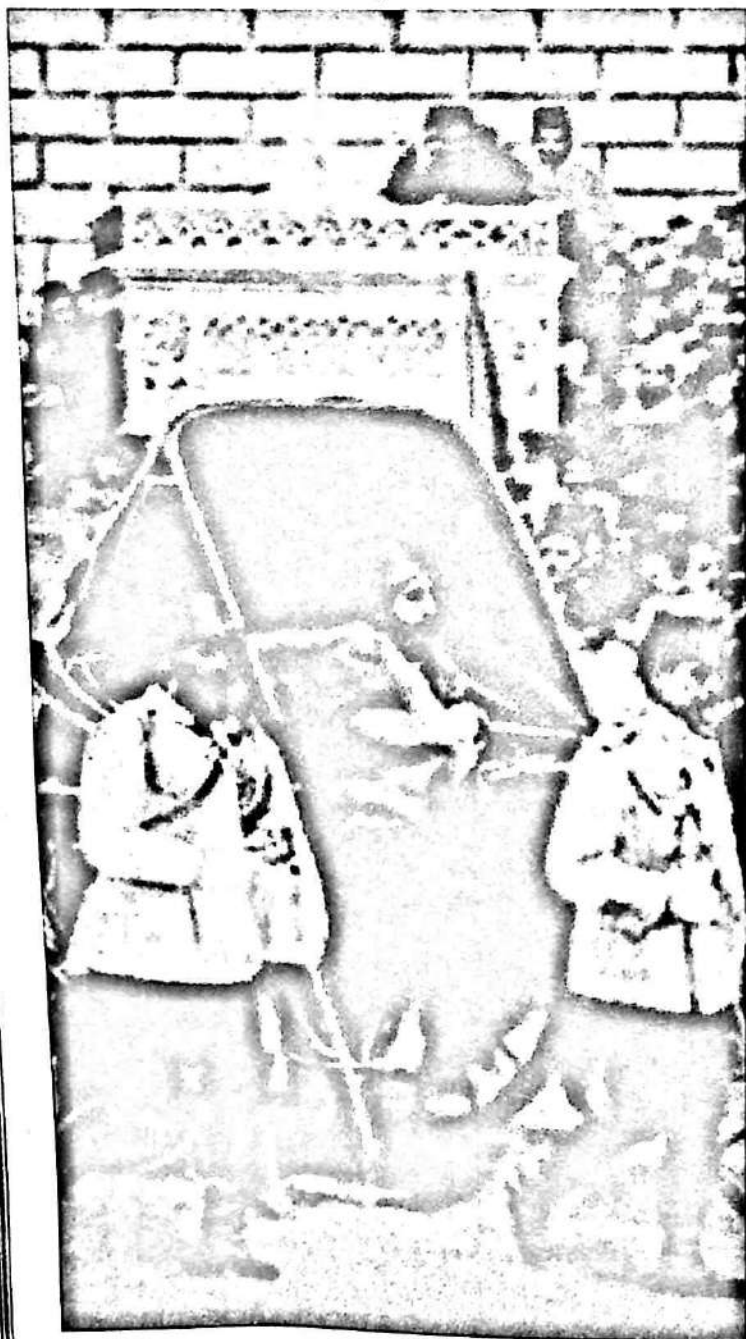
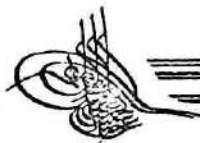


Le Petit Journal газетасидаги бу карикату-
 рада Болгария ва Австрия вакиллари
 харитадан Босния ва Болгария қисмларини
 бўлиб олмоқда, Абдулҳамидхон эса оёғи
 билан Туркия қисмини сақлаб қолмоқда

Агар Абдулҳамидхон бўлмаганида эди...

Султон Абдулҳамидхон 33 йиллик ҳукмронлиги, охирида ҳокимиятдан четлаштирилади, натижада, буюк бир мамлакат парчаланишининг олдини олиш-га бўлган ҳаракат маҳв қилинади ва салтанат ишонч-сиз қўлларда қолади. Давлатнинг ўзига хос позици-ясини ва қутқариш чораларини кўрмаган калтабин масъуллар мамлакатнинг аста-секинлик билан қула-шига имкон яратиб беришарди.

Бугунги кунда чет елликлар орасида Абдулҳамид-хоннинг буюк хизматларини ўқиб-ўрганиб, унга хай-рихоҳ бўлганлар ҳам кам эмас. Айрим кишилар ҳатто унинг саъй-ҳаракатлари Янги Туркия давлатининг шаклланишида бевосита хизмати борлигини таъкид-лашади. Сўзимизни британиялик адмирал Генри Ф. Вудснинг хотираларидан бир парча билан якунлай-лик: "Агар Абдулҳамидхон бўлмаганида, улкан ва мус-тақил Усманий давлати ҳам, келажақда тарихчилар ва бошқа давлатлар томонидан тан олинадиган Анқа-ра ҳукумати ҳам бўлмаган бўлар эди".



ЮЛДУЗ СУИҚАСДИ

Шошилманг!

Европа давлатлари ўтган асрлардан фарқли ўлароқ Усманийлар давлатининг оз бўлса-да яшашини эмас, аксинча, тезроқ парчаланишини исташарди. Англия, Россия ва Франция бошқа бир давлатни ўзига ҳаммаслак деб ҳисобларди, шу боисдан ҳам улар бир мақсад йўлида иттифоқ тузган эдилар. Уларнинг муддаоси: “хаста одам” деб аталган Усманийлар давлатини йўқ қилиб, унинг меросини бўлиб олиш эди. Бунинг учун эса бошқарилиши осон бўлган кўғирчоқ давлатчалар тузилиши керак эди.

Бугунда Ўрта Шарқда чегаралари аниқ белгилар билан чизилган қайси Араб мамлакати ҳаловатга эришди? Мажбурий тарзда барпо этилган Арманистонда яшаётган арманлар қанчалик бахтли? Ислом оламининг қоқ ўртасига сунъий равишда жойлаштирилган Исроил ва Яхудий жамоалари бу ҳолатдан мамнунми? Узил-кесил айтиш мумкин-ки, ЙЎҚ! Чунки бу ишлар-



нинг бари кимларнингдир манфаатига хизмат қилиш, валинеъматлари бўлган Усманийлар давлатига қарши чиқиш мақсадида қилинган эди.

1896 йили яҳудийлар Ционист гуруҳидаги муҳим шахс – газета муҳбири Теодор Ҳарзл Ўрта Шарқдаги яҳудийлар учун ер олиш орзусида

Истанбулга келади. Бу масаладаги таклифини билдириб, подшоҳга ҳеч бир давлат раҳбари “Йўқ” дея олмайдиган даражадаги маблағ ваъда қилади. Аммо Абдулҳамидхон ционист гуруҳини узоқ вақт чалғитишга урунади. Чунки Европа давлатларига таъсир ўтказа оладиган бу гуруҳнинг “А” режаси Усманий давлатидан ер олиш бўлса, “Б” режаси унга ер бермаганларни йўқ қилиш ва Усманийлар номини эскилик сарқити сифатида омма онгига сингдириш эди.

Арманлар турклашган христианлардир

Ана энди арманларнинг Усманийлар давлатидаги истиқоматлари хусусида сўз юритамиз. Улар халифалик худудида асрлар давомида бошқа элатлар билан ўзаро кўшилиб-қоришиб кетишган эди. Гелмут вон Молтке бу ҳақда шундай дейди: “Арманларни, ҳақиқатан ҳам, христиан турклар дея оламиз. Румликлар одатини ҳар қанча ҳимоя қилишмасин турк анъана-урфларини, ҳатто тилини ҳам ўзлаштирганлар. Бир арман аёлини турк аёлидан ажратиб олиш қийин”.

Усманий давлати “Миллати содиқа” (вафодор, содиқ миллат) дея номлаган бу жамиятнинг айрим ёшлари, таассуфки, ташқи кучларнинг гиж-гижлаши натижасида айирмачилик ҳаракатларига кўшиладилар. Ҳақиқий курашдек бошланган ҳужумлар, қишлоқларга ўт кўйишлар, бегуноҳ инсонларни қатл этишлар ўзларини мазлум кўрсатувчи страте-

гияларининг натижасидир. Роберт коллежи асосчиси Сирус Ҳамлин, Ҳинчак етакчиси билан уюштирган суҳбатида ундан эшитганларини Америка мактубларида ёзаркан, "Тўё қоним музлади" дейди. Ҳинчак етакчиси ғоят совуққонлик билан Шарқдаги мусулмон қишлоқларига ҳужум қилиш, аёл, бола демасдан бари-ни қатл этиш кераклигини таъкидлаб, асл мақсадини ошкор қилади:

"Буни амалга оширишимиз билан улар бизнинг арман қишлоқларимизга ҳужум қиладилар. Ана шунда биз Европа давлатлари наздида мазлум бўлиб кўриниб, болгарлар каби мустақилликка эришамиз".

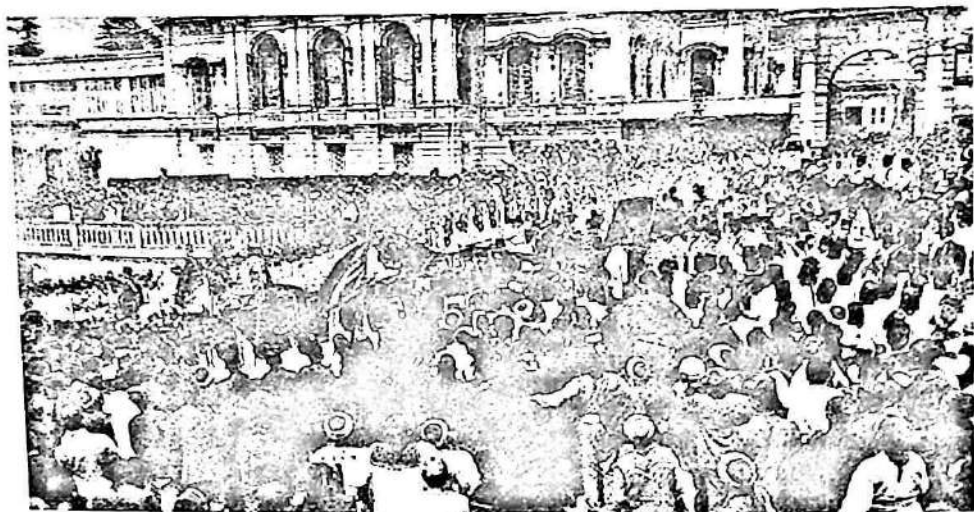
Усманийлар ҳудудида Арман давлатининг барпо этилишини орзу қилганлардан бири, шубҳасиз, руслардир. Улар Сан-Стефано шартномаси билан мақсадларига эришишни истагандилар, аммо Абдулҳамидхоннинг стратегияси билан бу шартнома бекор



Сирус Ҳамлин

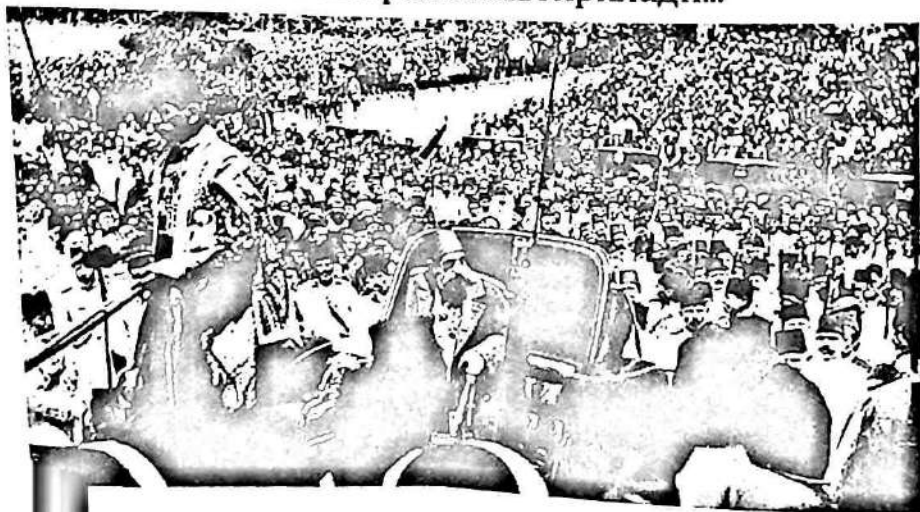


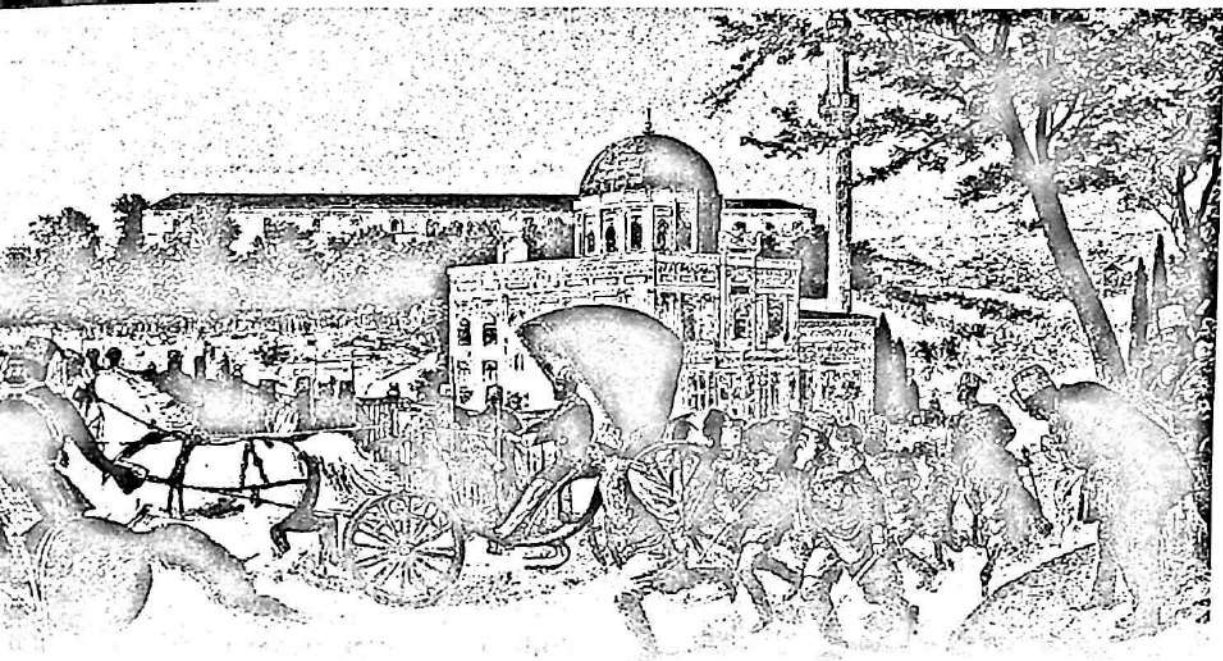
Армани қўзғолончилар



Султон Абдулҳамид Ҳамидия масжидидан чиқаётган палла

Суиқасдчилар подшоҳ жума намози учун қайси дақиқада масжидга кириши, ичкарида қанча вақт қолиши ва қачон чиқишини пухталиқ билан ўрганиб чиқадилар. Ҳозирги Болгария ҳудудларида тайёрланиб келтирилган бомбани жойлаштириш учун махсус от-арава керак эди, шу мақсадда, арава буюртма асосида Виянада ясалади. Шундай қилиб, чўпонлар маҳалласида ичига 120 кг бомба жойлаштириш мумкин бўлган "сирли сандиқ" тайёрланади. Бу арава бўлакларга бўлиниб, Истанбулга олиб кирилиши, ва яширин омборда қайта йиғилиши режалаштирилади...





*Юлдуз саройидаги бомбанинг портлатилиши воқеаси акс этган
четэл газеталарининг бирида чоп этилган*

Келишув бўйича ҳамма нарса тайёр эди. Уларнинг фикрича Подшоҳ жума намозидан чиққач, бир дақиқаю қирқ икки сонияда арава ёнига боради. Ана шу паллада бомба портлайдию шу билан султон жа-сади тилка-пора бўлиб, ҳаётига нуқта қўйилади. Шу билан, арманларнинг мақсадларига ғов бўлган тўсиқ йўлдан олиб ташланар эди...

1905 йилнинг 21 июлида Абдулҳамидхон фойтунда жума намозига келади ва Юлдуз саройидаги Ҳамидия масжидига киради. У кириши билан бомба жойлаштирилган арава ҳам келтирилиб, подшоҳнинг аравасига яқин жойда жойлаштирилади. Суиқасд гуруҳининг барча аъзолари ғайримусулмонлар учун ажратилган махсус жойга ўрнашиб, мақсадлари рўёбга чиқадиган машъум онни ҳаяжон билан кутишарди. Аммо улар кутгани бўлмай, ҳар жума ўта аниқлик билан ҳаракат қиладиган Султон бугун одатига хилоф тарзда атрофдаги аъёнлари билан саломлашади. Ҳатто шайху-лислом Жамолиддин Афанди билан тик оёқда бироз суҳбатлашади ҳам. Абдулҳамидхон масжид эшигидан кўриниш бериб, ташқарига қадам босар-босмай арава портлайди.

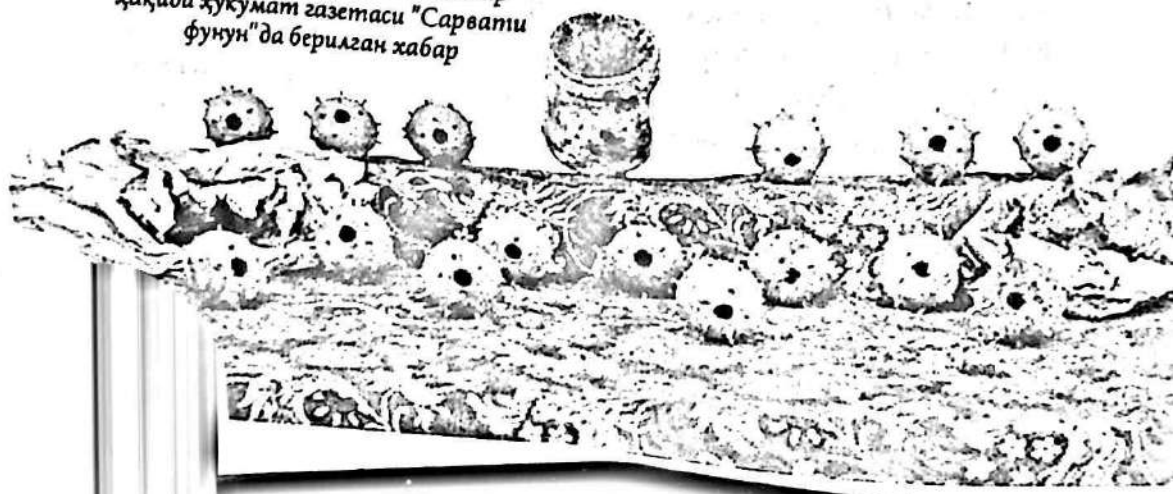
Бундай машъум суиқасд гувоҳларининг кўплаб хотиралари тарихий манбаларда келтирилади. Аммо воқеани энг яқиндан кузатиб, унга шоҳид бўлган кишилардан бири Абдулҳамидхоннинг қизи Оиша Султондир. Ўша пайтда 17 ёшда бўлган Оиша Султон жума саломлигига бориш учун йўлга чиқади. Маросим бўлиб ўтади. Подшоҳ масжидга киради. Аммо айти чикар чоғда қиёмат кўпади гўё... Қолганини Оиша Султондан

тинглайлик:

“Отларимиз аралардан чиқарилиб сафга тизилганди. “Тайёрланинг” дея занг чалинди. Ереванлик Кенан Пошо йўловчи аравада ўтирганди. Айти шу вақтда соатли минора тарафдан тўп отилганга ўхшаш шиддатли портлаш садоси эшитилди. Бу овоз тўпдан ҳам кучли ва даҳшатли эди. Аравамиз шиддат билан титраб кетди. Ёнимда ўтирган опам, қаршимдаги Невинур Халфа ва мен кўркүв билан бақира бошладик. Ҳамма саросима-



Портлаш воқеасидан сўнг қўлга хиритилган портловчи моддалар ҳақида ҳукумат газетаси "Сервати фунун"да берилган хабар





Портлаш воқеасидан сўнг гумонланган уч шахс

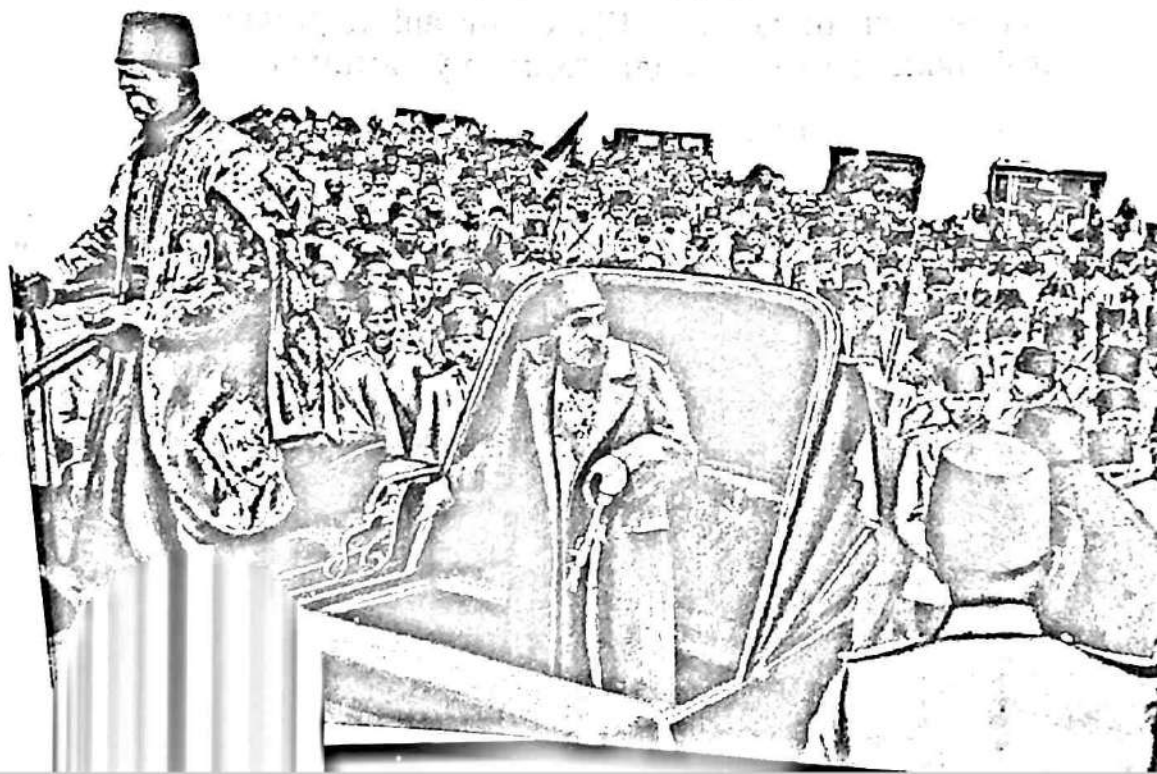
да, “Аллоҳ, Аллоҳ!” дердик, аммо нима бўлганини англай олмасдик. Масжиднинг ҳовлиси бир зумда алғовдалғов бўлиб кетди, чанг ва тутун кўтарилди. Атрофга бир нарсалар ёғар, соатли миноранинг тошлари кўчиб тушарди. Шу пайт Кенан Пошонинг устига ёғочлар қулади. Довдираб қолдим. Бирданига отам эсимга тушди. “Отам! Отам!” деб қичқириб, йиғлай бошладим. Ёнимдаги ташрифатчи Ҳалим Афанди: “Арслоним! Шаҳодат айтинг. Кўкдан бир нарса тушди”, дер эди. Шу пайт тахминан зинанинг учинчи поғонасида турган отамни кўрдим. Отам йўғон овози билан қўларини очган ҳолда: “Кўрқманглар! Кўрқманглар!” деб икки марта бақирди. “Ҳамма ўз жойида турсин”

Юлдуз саройи олдида Жума саломлиги учун йиғилган асаркарлар ва халқ



деб оғир қадамлар билан пастга туша бошлади. Уни бу ҳолда кўрганлар, тарқалиб кетган махсус кузатувчилар бўлими, аскарлар, зобитлар дарҳол ўз жойларига қайта бошладилар. Отам “Шошилманглар”, деб аравасига ўтирди. Дўсти Бурҳониддин Афанди ҳам югуриб аравага чиқди. Отам: тизгинларни қўлига олиб, аравасини ҳар доимгидан кўра оғирроқ бошқариб нишабликка чиқа бошлади”.

Оиша Султон манзаранинг ваҳимаси қаршисида кўзларини юмиб олганларини, бадани бўлакланиб кетган отларни, инсонларнинг паришонликларини англатмоқ учун тил ожизлик қилишини айтади. Отасининг ортидан Юлдуз саройига борган Оиша Султонни ҳарам эшиги олдида онаси кутиб олади. Табиийки, кўпчилик саросимада, машъум ҳодисадан эсанкираган ҳолда йиғлаётган эди. Ҳамманинг хаёлида Абдулҳамидхон ва унинг саломатлиги эди. Оиша Султон отасининг аҳволи яхши эканлигини айтиб ҳаммани тинчлантиради. Бироздан сўнг Абдулҳамидхон яқинларининг олдида доимгидек ўзига хос салобат билан пешвоз чиқади.





Оиша Султон хотираларида яна шуларни ўқиймиз: “Отам келгунга қадар ҳаммамиз ўша ерда кутиб турдик. Келганида навбат билан қўлларини ўпиб: “Ортда қолгани рост бўлсин, Афандимиз”, дедик. Раҳмат айтганидан сўнг: “Ҳамд бўлсин, бундан ҳам ўтиб, Ҳақнинг лутфи билан омон қолдик”, деди мамнун оҳангда. Кейин менга юзланиб сўради: “Қизим, Султонлардан

Тавфиқ Фикрат сиздан бошқа ҳеч ким бугун саломликка чиқмабди. Қани, нималарга гувоҳ бўлдингиз, айтиб беринг”.

Кўрганларимни сўзлаб бердим: “Афандимиз! Сизни кўргандан кейин ақлим жойига келди. Матонатингизга қойил қолдим”, дедим. Кейин отам шундай деди: “Мен таваккалчиман. Қалбимда фақатгина Аллоҳдан кўрқув бор. Бошқа ҳеч нарсадан кўрқув туймайман. Бирор воқеа юз бермасидан аввал монелик қилишга шошаман. Аммо таҳлика ичида қолганимни ҳис қилсам, лозим бўлса, оловга отилмоқдан ҳам қайтмайман. Аллоҳ бизни асради. Аскар ўғилларимдан, аҳолидан йўқотишлар бор йўқлигини аниқлаштиряпман”.

Кейин қўлини палтосининг чўнтагига солиб, бир қанча темир ва тош парчаларини чиқариб кўрсатди: “Қаранглар, булар чўнтақларимга кирди”. Биз тикилиб кўрганимиздан сўнг эса: “Буларни эсдалик сифатида музейимда сақлайман”, деб яна чўнтагига солди. Биз дуолар қилиб хоналаримизга қайтдик”.

Юлдуз суиқасди бир зумда дунё жамоатчилиги фикирини Усманийлар фойдасига ўзгартирди. Дунёнинг тўрт тарафидан подшоҳга ҳамдардлик мактублари келаркан, Европа давлатларининг раҳбарлари бу кўрқитиш ҳаракатларини лаънатлардилар.

“Эй шонли овчи”

Европа давлатларининг қанча вакиллари Абдулҳамидхонга ҳамдардлик хатларини юбораётган бир пайтда, афсуски, ўз ичимизда, мусулмон ва бу ватан фарзанди деб билганимиз баъзи шахслар подшоҳга эмас, суиқасдчиларга мадҳия ёзар, суиқасд муваффақиятсиз бўлгани учун надомат чекмоқда эдилар. Булардан бири Тавфиқ Фикрат¹дир. У суиқасдчиларга шундай мурожаат қилганди:

*Эй шонли овчи, тузоғинг беҳуда қурмадинг,
Оттинг, аммо нишонга, афсусларки, урмадинг.*

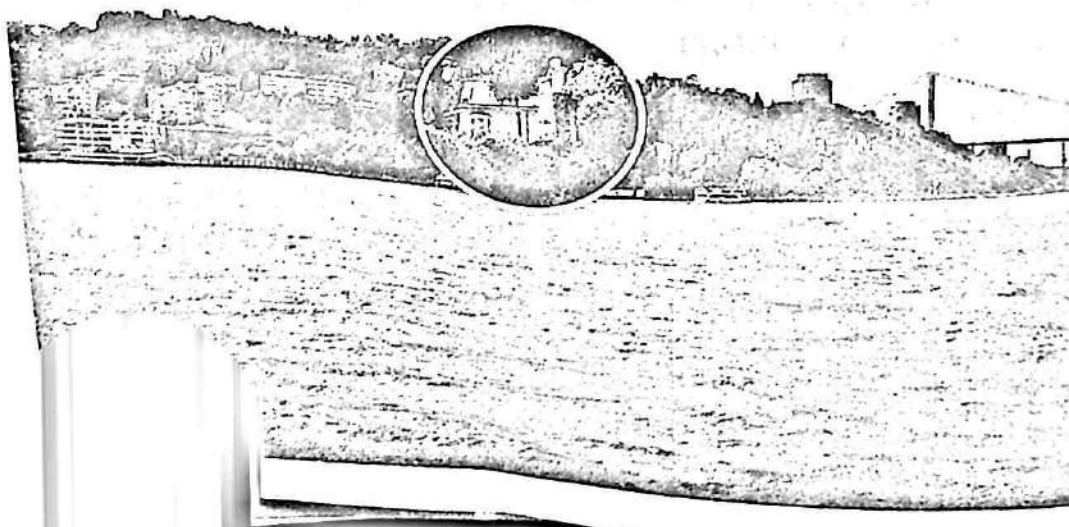
Авваллари дину диёнатли бўлган Тавфиқ Фикрат кейинчалик ўзгариб қолади. Румели қалъаси ташқарисидаги уйига кўчиб, жуда яқин бўлган Роберт коллежидаги адабиёт дарсларига қатнай бошлагач, ўзгариб боради. Унинг ўғли Холиқни билсангиз керак... Шу ўғлининг номи билан аталган “Холиқнинг дафтари” асари эсингиздадир.

Сўрадилар:

“Ўғлингни бизга оид қадриятлар билан тарбия қилмайсанми?”

¹ 1867–1915 йилларда яшаб ижод қилган шоир ва журналист.

Бўғоз соҳилида Роберт Коллежи ва Тавфиқ Фикратнинг уйи жойлашган



Жавоб муз каби совуқ:

"У ўзи учун тўғри бўлган нарсани ўзи топади".

Шундай бўлди ҳам. Ўғли Холиқ аввал отасини, кейин Ватанини, ортидан динини тарк этади. Америкага кетади ва у ерда руҳоний бўлади. Ҳеч эсимдан чиқмайди, АБДга биринчи боришимда, Нью-Жерсида узоқдан бир черковни кўрсатиб: "Холиқ шу черковнинг боғида ётади", дейишган эди.

Ашиён музейига борганмисиз? Румели қалъаси ёнида, Ашиён қабристонини устидаги бу ер аслида Тавфиқ Фикретнинг уйи бўлиб, у Жаннатмонанд бир макандир. Орқаси ўрмон, олди Истанбул бўғозидир. Истанбулда булбулларнинг энг чиройли сайрайдиганлари шу ердадир. Тавфиқ Фикрет бу жойда "Холиқим, Холиқим", дея-дея ярим аср ҳам умр кўрмай вафот этади.

Аслида, Тавфиқ Фикрет ўлимидан олдин бу уйнинг боғчасига дафн этишларини васият қилган эди. Аммо қариндошлари бунга рози бўлмадилар. Уйни ундан кейин сотиб олган одам жасадни кўчириши мумкинлиги эҳтимоли билан уни Аюбдаги уйининг ёнида жойлашган қабристонга дафн этадилар. Аммо жуда ибратли бир шаклда, орадан йиллар ўтиб, ўша даврнинг амалдорлари Тавфиқ Фикретнинг Аюбдаги қабрини очиб, жасадини Ашиёндаги уйининг боғига кўчирадилар. Кўнгли Аюбда бўлмагани каби жасади ҳам у ерда қолмайди.



“Менга беш юз олтин келтиринг!”

Юлдуз суиқасдида йигирма ол-
тита одам ҳалок бўлиб, эллик олти
киши яраланади. Абдулҳамидхон
дарҳол тергов комиссияси туз-
дирди. Нажиб Малҳаме Пошо раҳ-

Таҳсин Пошо барлигидаги бу гуруҳ бир томондан
далиллар тўпласа, бошқа тарафдан шубҳали шахслар-
ни тадқиқ қилар эди. Портлаш содир бўлган жойдан
топилган арава ғилдираги парчаси суиқасдчиларни
ошкор қилган эди. Чунки у пайтда Истанбулдаги фой-
тунларнинг ғилдираги резинали эмасди. Шунингдек,
бомба ўрнатилган араванинг рақами аниқланганда, бу
фойтун Виянада тайёрлангани аниқ бўлади.

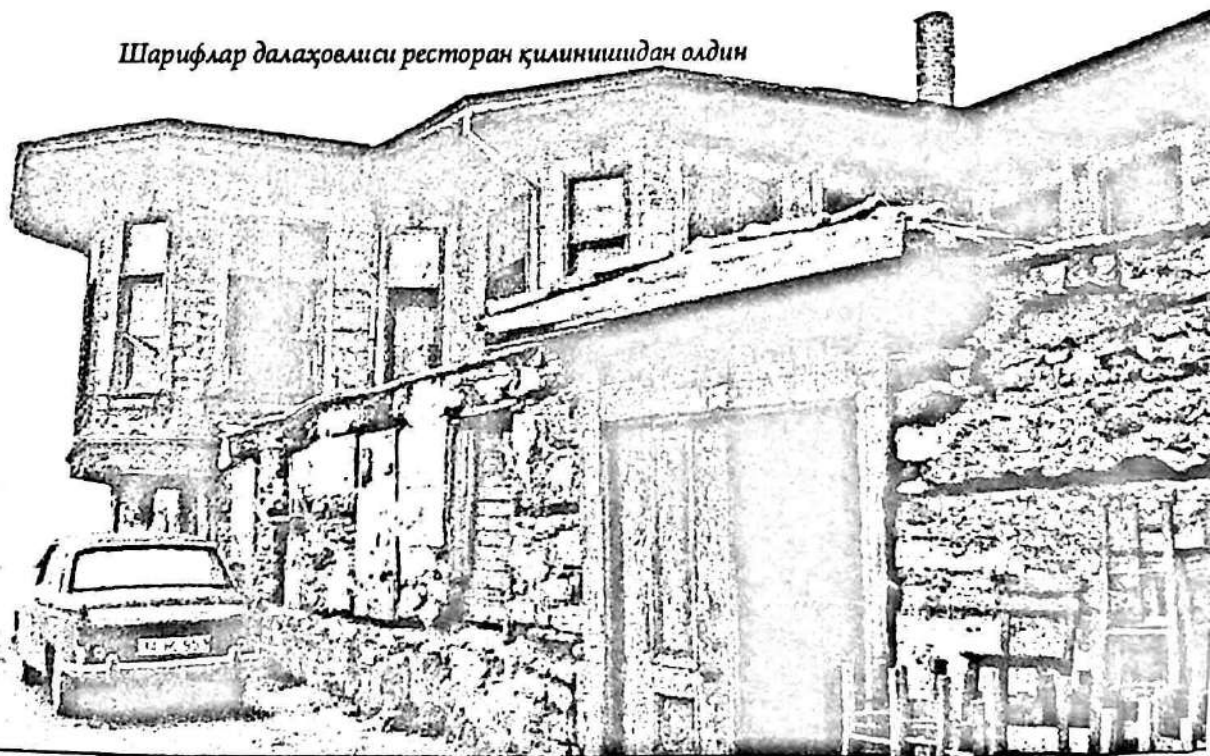
Йиғилган одамлар айбдорларни аниқ кўрсатиб
қўйди. Портлашдан сўнг кўп вақт ўтмай жиноятчи-
ларнинг энг муҳими – Эдуард Жоррис ва жамоасининг
бир қисми тезкорлик билан қўлга олинади. Абдулҳа-
мидхоннинг жосуслари яна бир бор ҳаммани ҳайрон
қолдирди. Балгиякалик суиқасдчининг тилга кири-
ши билан воқеа тўлиғича аён бўлди. Суиқасдчилар
орасида фақатгина Россиядан келган арманлар йўқ
эди. Чунки улар портлашдан сўнг дарҳол мамлакатни
тарк этган эдилар. Маълум бўлишича, арава яшаш ва
бошқа харажатлар учун 300 минг франк сарфланиб,
бундай жиноятни уч давлат: Америка, Россия ва Бол-
гария молиялаштирган эди.

Кўп ўтмай, қўлга олинган айбдорларнинг суд жа-
раёни бошланади. Жоррис зулмга асосланган режим-
ларга қарши эканлигини, шу сабабли бу ишга қўшил-
ганини айтиб, айбига иқроп бўлгач, маҳкама қарори
билан ўлим жазосига ҳукм этилади. Сўнг ҳамма кўзи
тўрт бўлиб ҳукм ижросини кута бошлайди. Ўлим қа-
роридан нафақат Усмонийлар давлати, балки Европа

хам, хусусан, Жорриснинг юрти бўлган Белгия жуда безовта бўлади. Улар бир неча бор айбдорнинг қайтарилишини сўрасалар-да, ҳукумат изн бермайди. Шу пайт Абдулҳамидхон дунёни лол қолдирадиган бир қарор чиқаради: Жоррис озод этилади.

Мабейн бош котиби Таҳсин Пошо ўз хотираларида бу воқеага тўхталиб, мавзуга алоқадор барча тафсилотларни келтириб ўтади: бир кеча Юлдуз саройидан ҳукмдорнинг Жоррис билан кўришишни истаётгани баён қилинган тезкор хабар келади. Унга кўра ўлимга маҳкум этилган Чарлз Жоррис ҳибсхонадан Юлдуз саройига олиб келинади. Абдулҳамидхон ҳаётига қасд этган ва ўлим жазосига лойиқ кўрилган маҳкум билан шахсан учрашади. Саройнинг хос хонасида қабул қилинган Жоррис ҳукмдор билан соатларча юзма-юз қолади. Нималар гаплашиб, нималарни сўраганини – ҳеч ким билмайди. Таҳсин Пошо: “Европада айирмачи арманларга қарши курашмоқ топшириғини олди”, дейди. Қизиқ, унга берилган вазифа фақатгина арманлар билан чегараланиб қолганмиди ёки Европадаги бошқа давлатлар ва уларнинг разведка тўрлари

Шарифлар далаҳовмиси ресторан қилинишидан олдин





билан алоқадор нималардир режалаштирилган эмасмикин? Абдулҳамидхон узоқ давом этган бу учрашув якунида амалдорларидан бирига беш юз олтин келтиришини буюради. Келтирилган пулни Абдулҳамидхон ўзини ўлдириш ниятида бўлган бу одамга тақдим этади. Подшоҳ ўлим жазосига ҳукм қилинган маҳкумни озоб қилиб, орқа эшикдан чиқариб юборишни буюради. Ҳамма ҳайрат ичида қолади. Кейинчалик маълум бўлишича, Жоррис йиллар давомида Усмонийлар давлати фойдасига Европада фаолият олиб борган ва мамлакат учун катта манфаатлар келтирган.

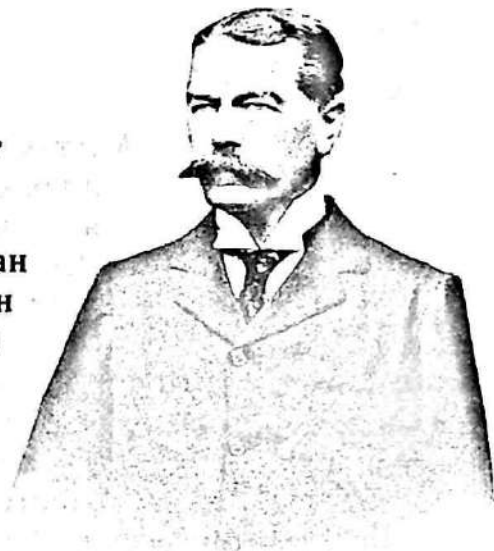
Шариф Хусайн

Султондаги дохийлик белгилари мана шу ҳодисларда ўз аксини кўрсатади.

*Ҳозирда ресторон бўлган Шариф Хусайнга
ҳадя қилинган далаҳовли*



Инсон эҳсоннинг қулидир



Лорд Китченер

Абдулҳамидхонни яқиндан таниганлар юқорида айтган воқеамизга кўп ҳам ҳайрон бўлмайдилар. Чунки у фаолияти давомида узил-кесил ўлим жазосига муносиб юзларча инсонларни ё афв этган, ёки қамаш билан кифояланган. Хориж матбуотида бўхтон қилинган каби у қўли қонга бўялган ҳукмдор эмасди. Бошқалар бошини олиши, сургун қилиши мумкин бўлган қанча инсонларни Бўғоз соҳиларидан ер ҳадя қилиб итоатда тутишга уринарди. Бу борада ўнларча мисоллар келтириш мумкин бўлса-да, биз фақат иккитаси билан кифоялланамиз ва биргаликда Истанбул бўғозининг Эмирган соҳилига борамиз. Ҳамиди аввалнинг муҳташам ёғоч ажойиботи Эмирган Жоме масжидининг ёнгинасидаги Шарифлар далаҳовлисига бир кўз ташлайлик.

Назаримда, Бўғознинг энг кўркам беш далаҳовлисидан бири Шарифлар уйидир. Бундай ном Султон Абдулҳамидхоннинг мазкур хонадонни Макка Шарифи² Ҳусайнга ҳадя қилгани сабабли берилган. Бу инсон Абдулҳамидхоннинг саррофи³ эди. Отасидан сўнг бу масъулиятли вазифани Шариф Ҳусайнга беришга мажбур бўлганди, аммо аслида бу одамга ишониб бўлмаслигини тушунарди. Шариф Ҳусайн вақти келса, мақом ва мансаб учун ҳеч иккиланмасдан хиёнат қилишга тайёр инсон эди. У вақтларда Усмонийлар давлатининг олис ҳудудлари хавф остида эди.

² Шариф – Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг набиралари ҳазрати Ҳасан ва ҳазрати Ҳусайн наслидан бўлган кишиларга бериладиган ном.

³ Сарроф - заргар.



Урдун қироли Абдуллоҳ

Мустамлакачи Европа кучлари турли баҳоналар билан бу олис вилоятларни эгаллашга уринардилар. Нефт конлари топилган Арабистон ҳудудлари ҳамманинг иштаҳасини очиб юборган эди. Аммо ғайримуслим Европа мамлакатлари бу ҳудудларга тўғридан-тўғри ҳужум қилишдан ўзларини тиярдилар. Чунки бу масканда исломнинг Буюк

Пайғамбари Ҳазрати Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак қабрлари ва Каъбаи муаззама бордир. Христианларнинг бу ўлкаларга нисбатан тўғридан-тўғри бирор ҳаракат қилиши дунёдаги қанчадан-қанча мусулмонларнинг ғазабланиши ва оёққа туришига олиб келарди, айниқса, бундай вазият мустамлакасида юз мингларча мусулмон яшайдиган инглизларни қийин аҳволга солиб қўярди. Бундай вақтда нима қилиш мумкин? Жавоб аниқ: мол-дунёга ўч бўлган мусулмонларни йўлдан уриш, бир қанча важ-қарсонлар билан Усманийлар давлатига қарши бош кўтаришини таъминлаш керак эди ва бу жуғрофий ҳудуд уларнинг қўли билан назорат остига олинар эди. Мусулмонни мусулмон қўли билан йўқ қилиш ғафлатда қолган бошқа Ислом жамоаларини безовта қилмас эди...



Кавалаш Меҳмет Али Пошо

Сургун қилиниши лозим бўлган одамларга ҳадя

Инглизлар излаган одам Шариф Ҳусайн эди. Аммо Абдулҳамидхон уларнинг имкониятларини йўққа чиқаришга бел боғлайди. Шариф Ҳусайнни бир баҳона билан Истанбулга чақиртиради ва Бўғоздан бир далаҳовли ҳадя қилиб шу ерда яшаш учун шароит яратиб беради. Шариф Ҳусайн Эмирган номли далаҳовлида узоқ вақт яшаб Маккага қайтиш учун Султон Абдулҳамидхон II дан рухсат сўрайди. Аммо Абдулҳамидхон усталик билан бундай талабни рад этади ва: “Биз пойтахтда сизнинг фикр ва маслаҳатларингизга муҳтожмиз. Бизни борлигингиздан маҳрум этманг”, дейди.



Аббос Қасби Пошо

Кимсан улуғ султон, ислом халифаси шундай деб турганда инсон ортга ўгирилиб кетиши мумкинми? Дарҳақиқат, Шариф Ҳусайн узоқ йиллар шу ерда қолади. Ортга қайтиш ҳақидаги талаблари ҳар сафар турли баҳоналар билан кечиктирилади. Шундай қилиб у бир неча йил она юртига қайтолмайди. Унга бир далаҳовли ҳадя этган подшоҳ расман уни Истанбулда кузатув остига олган эди.

У вақтларда Абдулҳамидхоннинг нега бу стратегияни қўллаганини тушунмаган инсонлар, яқунда унинг даҳо инсон эканига амин бўладилар. Абдулҳамидхон тахтдан туширилиб, бошқарув Иттиҳодчиларнинг қўлига ўтгач Шариф Ҳусайн Маккага қайтишини айтади, Иттиҳодчилар эса султон саррофининг пойтахтдан чиқиб кетишига монелик қилишмайди. Шундай



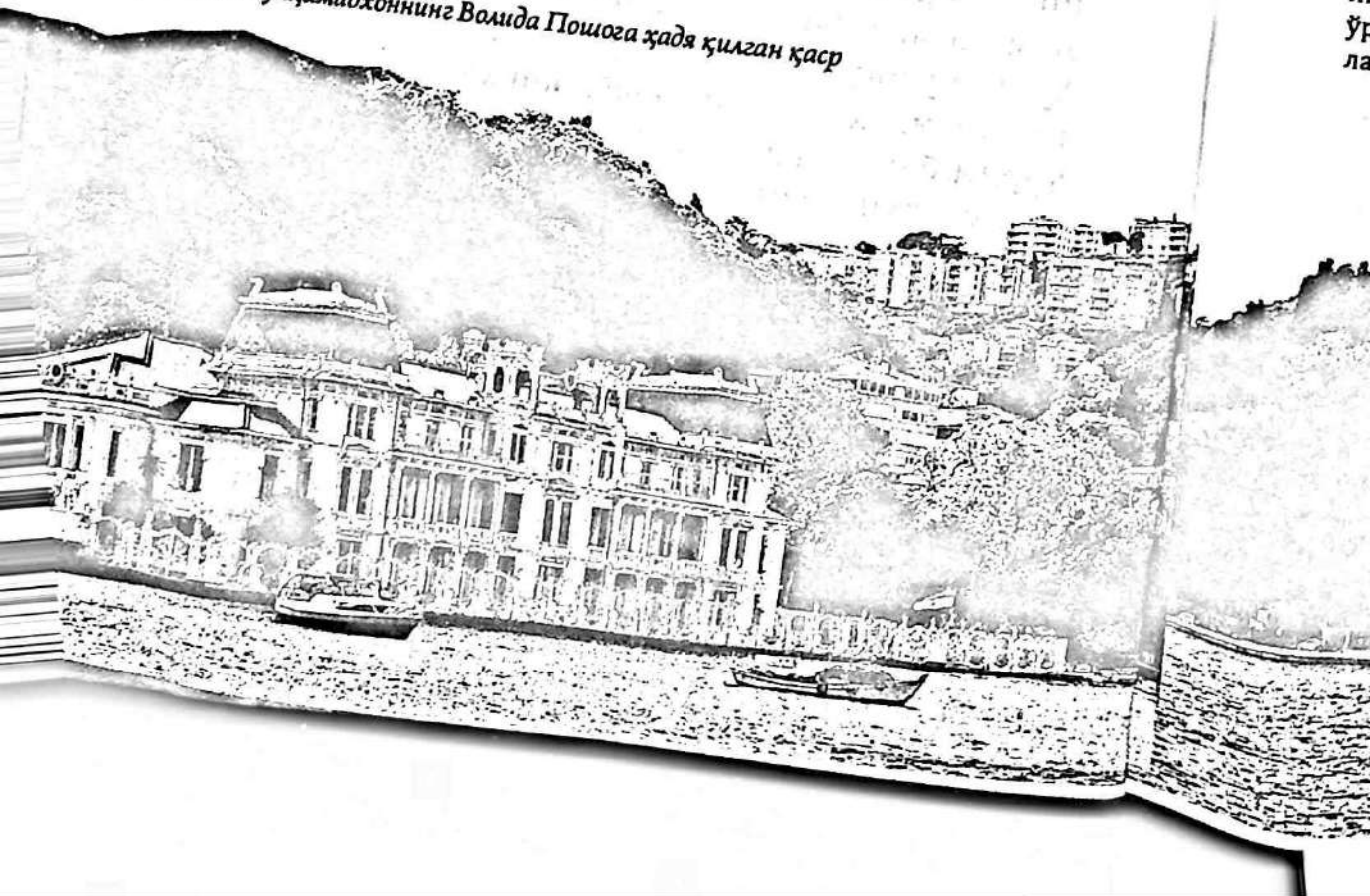
*İstanbul'un Valide Paşası
Emine Necibe Hanım*

қилиб, Шариф Хусайн Арабистонга қадам босиши билан унинг ортидан инглиз Лорди Китченер ҳам етиб келади ва савдолашиш учун икковлари бир столга ўтирадилар.

Лорд Китченер бошқаларга тегишли бўлган ерларни Шариф Хусайн ва унинг фарзандларига ваъда қилиб, инглизларнинг қай даражада олижаноб эканини кўрсатади. Ўшангунда Шариф Хусайнга шундай ваъда берилар эди: "Сени Арабистон қиролига айлантирамиз, ўғлинг Файсал учун Ироқ, бошқа ўғлинг Абдуллоҳга Урдун номли давлат тузиб берамиз".

Дарҳақиқат, чегаралари аниқлик билан чизилган бу ҳудудлар ҳеч қачон фароғат кўрмайди. Абдулҳамидхоннинг Шариф Хусайн масаласида нима учун бунчалик талабчан бўлгани машҳур араб мақолида айтилганидек, "Баъда ҳарабал Басра", яъни "Басра ҳароб бўлганидан сўнг!" яқунда ошкор бўлади.

Султон Абдулҳамидхоннинг Волида Пошого ҳадя қилган қаср



Ҳидивларнинг⁴ энг яхши бошқарувчиси

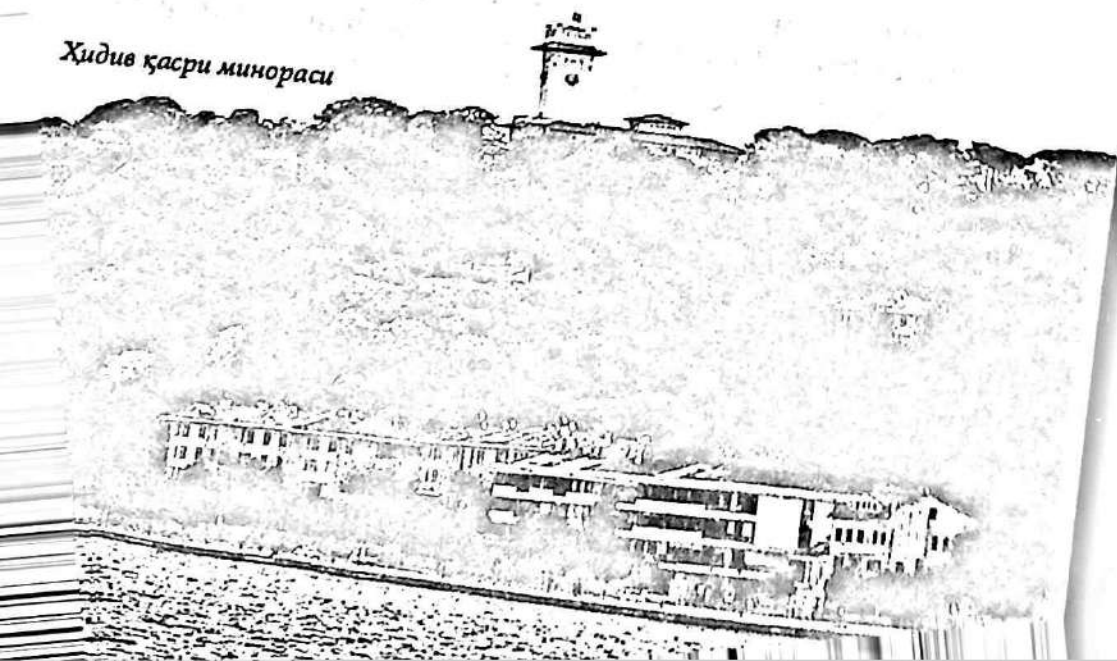
Маҳмуд II даврида 1805–1848 йилларда Миср волийси Кавалали⁵ Меҳмет Али Пошо исён кўтариб, Усманийлар давлати қўшинини Низиб ва Кутаҳяда мағлубиятга учратади. У Европа давлатларининг хайрихоҳлиги билан ҳатто Истанбулга ҳам таҳдид қила оладиган қудратга эришган эди. Меҳмет Али Пошо: “Усмон оиласи ўрнида нима учун Меҳмет оиласи бўлмасин?” деган даъвода эди. Усманийлар давлати Мисрни ўзидан бутунлай ажратиб қўйиш учун Кавалали оиласига автоном мух-



Хидив қасри

ндив – 1805–1953 йилларда Мисрда ҳукмронлик қилган Кавалилар хонадони подшоҳлари шундай аталган. Салкам бир ярим аср Мисрда ҳукмронлик қилган сулола асл ватанлари Кониёдан айлани шу шаҳарга келиб муқим бўлади ва хонадон аъзолари султонликнинг турли жабҳаларида юқори вазифаларда фаолият юрита бошлашади.

Хидив қасри минораси



торият беришга мажбур бўлади. Ҳидивлик деб аталган бошқарув тизимига эга бу сулола энди ярим мустақил бўлса-да, бироқ бир қадар Усмонийлар давлатига боғлиқлиги ҳам бор эди. Ёш султон Абдулмажидхондан узр сўраган Иброҳим, Саид, Исмоил Пошолар даврида илиқ муносабатлар ҳукм суради. Абдулҳамидхон ҳукмронлиги пайтида алоқалар яна-да мўътадиллашади, муносабатларни бундан-да мустаҳкамлаш учун никоҳ ришталари боғланиб, Абдулмажидхоннинг қизи Мунира Султон Аббос I Ҳилми Пошонинг ўғли Иброҳим Пошога турмушга берилади. Толесиз Мунира Султон 18 ёшида турмушга чиқади ва бир фарзанд дунёга келтириб, вафот этади. Эминне Нажибе Хоним исмли бу чақалоқ вақти келиб Миср ҳидиви Меҳмет Тавфиқ Пошога узатилади ва бу никоҳдан Аббос II Ҳилми Пошо дунёга келди.

Тавфиқ Пошо узоқ умр кўрмай, 1892 йилнинг 7 январида 39 ёшида вафот этиши сабаб Аббос II Ҳилми Пошо Абдулҳамидхоннинг фармони билан Миср ҳидиви дея эълон қилинади. У ўша пайтда 18 га тўлган эди. Бу ёш ҳидивнинг Миср бошқарувига келиши Европа давлатлари учун айнаи муддао эди. Етакчиси инглизлар бўлган бир қанча Европа давлатлари бу тажрибасиз ҳукмдордан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилишга киришадилар.

Абдулҳамидхон Аббос II Ҳилми Пошони оиласи билан Истанбулга таклиф этади, ҳатто Истанбулда узоқ вақт қолишлари учун уларга ер ҳам ажратиб беради. Ҳар нарсанинг тадбирини оладиган султон ишни аввало бу ёш волийнинг меҳрини қозонишдан бошлайди. Онаси Эминне Нажибе Хонимга Пошо унвонини беради, бу – Пошо унвони аёл кишига берилиши билан боғлиқ ҳолат Усмонийлар давлати тарихидаги илк ва ягона ҳодисадир. Эминне Нежибе Хоним эндиликда Миср ва Истанбулнинг Волида Пошоси сифатида эъзозланарди. Шунингдек, Султон Абдулҳамидхон



шахсий мулки бўлган Бебек соҳилидаги ерларни Эми-не Волида Пошога ҳадя этади. Бу масканда муаззам соҳил саройи барпо эттирилади.

Шу орада Аббос Ҳилми Пошо ва онаси орасидан ола мушук ўтади, она ўғлини соҳил саройига киришига рухсат бермай қўяди. Абдулҳамидхон Ҳидив Мисрга қайтмасин деб унга Бейкўз томондан қароргоҳ қуриш ишида шахсан ўзи бош-қош бўлади. Мазкур ҳаракат-ларнинг меваси бўлган Ҳидив Қасри бугунгача Истан-булда қад ростлаб турибди. Аббос Ҳилми Пошо Ҳидив қасрини Бейкўз устида барпо этиш билан бирга узун минора ҳам қурдиришни бошлаган эди. Истанбул бағрида Миср ҳидивига тегишли бундай миноранинг бўй чўзиши Усманийлар салтанатини анъаналарига хилоф эди. Чунки у даврга қадар масжид қурдирган ҳеч бир инсон иккинчи минора қурдирмаган. Битта-

дан ортиқ минорали масжидлар фақатгина султонларга хос бўлиб, Абдулҳамидхон ҳам бу миноранинг қурилишини маъқулламаса-да, лекин ҳидивларни норози қилишни-да истамасди. Султон Аббос Ҳилми Пошога бир мактуб юбориб: “Менинг кўнглим Истанбул кучоғида масжид минораларидан ҳам юксакроқ бир нарса кўринишидан безовта бўлади!” дейди.

Шундан кейин минора қурилиши тўхтатилади. Бугунги Ҳидив қасрининг мўлжалланганидан уч баробар кичикроқ бўлган минораси ўша кунларнинг хотирасидир.

Сургунми ёки тайинлов?

Ёмон бир хислатимиз бор: кимдир Истанбулда садри аъзам бўлсаю Диёрбакир волийси Ҳабашистон бекларбегиси этиб тайинланса, дарҳол “сургун қилинди” деймиз. Ўша одам бироз вақт ўтиб қайтадан Истанбулга тайин этилса, бу сафар “Пора берган”, деб ҳисоблаймиз. Ҳўш, Усманийлар давлатининг ҳеч бир хайрли иши йўқми? Бу одамларнинг ҳаммаси қочоқларми?



Намиқ Камол

Ҳолбуки, давлат ўз одамини лавозимидан озод этади ёки муҳим мавқега тайинлайди, ё эса эҳтиёж туғилганда эътибордан маҳрум ҳудудларга вазифа билан юборади. Тайинланган киши вазифасини шикоятсиз, сидқидилдан бажариши керак. Абдулҳамидхон давридаги бир қанча тайинлов ва мансабга кўтарилишлар, афсуски, шундай мазмунда баҳоланган.

Китобнинг Меҳмет Акиф ҳақидаги бўлимида таъкид-

лаганимиздек, Иттиҳод ва Тараққийнинг вужудга келиши Абдулҳамидхон даврининг сўнгги йилларига тўғри келади ва давлатнинг қулашига сабаб бўлади. Аслида Иттиҳод ва Тараққийга ўхшаш ташкилотларнинг вужудга келиши Абдулҳамидхон салтанатининг дастлабки йилларида ҳам юз берганди. Иттиҳодчилик университет талабалари орасида тарқалган



Зиё Пошо

пайт Абдулазизхоннинг сўнгги, Абдулҳамидхоннинг илк йилларига тўғри келган эди. Лондонда асос солинган “Янги Усмонийлар”нинг таркибида Зиё Пошо, Намиқ Камол ва Али Суави каби машҳур кишилар ҳам бор эди.

Намиқ Камол ва Зиё Пошоларнинг ҳаёт йўлларига назар солсак, уларнинг давлат идораларида ишлаган, турмушлари фаровон бўлган инсонлар эканини кўрамиз. Аммо Усмонийлар давлатини заифлаштиришни кўзлаган ажнабийларнинг улар билан алоқадор режалари бор эди. 1867 йилда Лондонга қочган вақтларида Зиё Пошо Кибрисни бошқарар, Намиқ Камол эса Эрзурум волийси ёрдамчиси эди. Яъни сургун ёки зиндонда эмас эдилар.

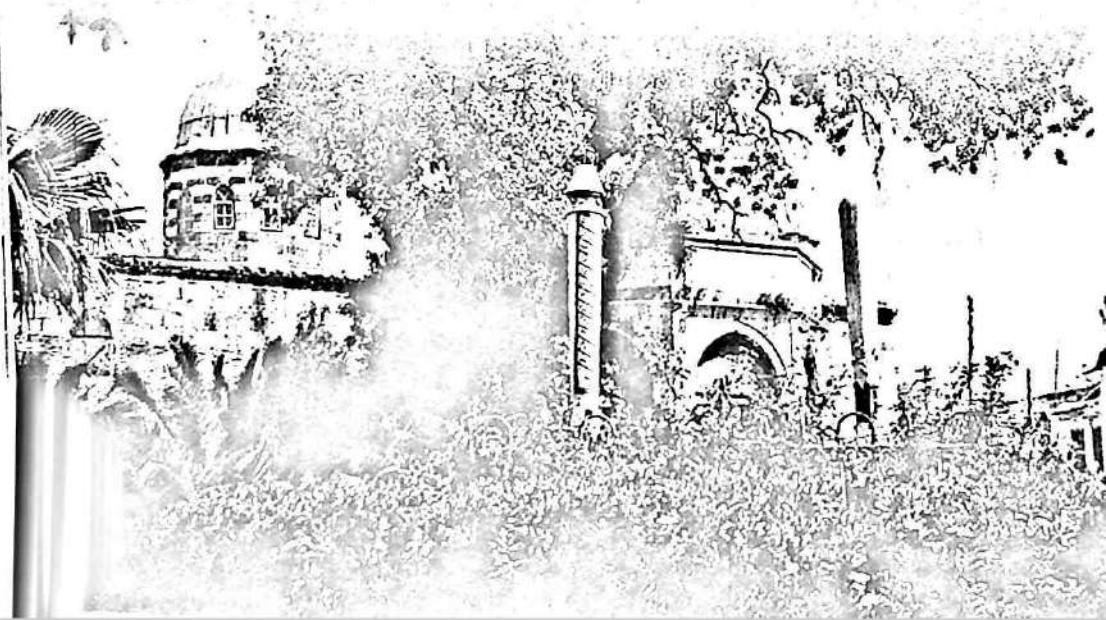
Улар Лондонда Мустафо Фозил Пошонинг моддий ёрдами билан аввал “Мухбир”, кейинроқ “Хуррият” газеталарини чоп эттирадилар. Султон Абдулазиз уларнинг бу қилмишларидан ранжийди ва орага одам қўйиб, уларни чақиртириб олади. Улар пуллари ҳам тугагани сабаб ноилож ортга қайтадилар. Шунда ҳам мамлакат улар учун эшикларни ёпиб қўймайди. Айирмачилик ҳаракатига қўшилганлари, матбуот орқа-

ли қилинган танқидий чиқишларига қарамасдан ҳеч бирларининг йўлига тўсқинлик қилинмайди.

Султон Абдулазиз бу одамларнинг қайтиши учун кўп ҳаракат қилади, 1871 йилда Али Пошонинг вафоти сабаб Зиё Пошо яна ватанига таклиф этилади. 1876 йилда тахтга чиққан Абдулҳамидхон уни Маориф назорати ўринбосарлигига тайинлайди. У каби ватанига қайтган Намиқ Камол ҳам Қонуни асосий (конституция) тузиш комиссиясида фаолият юрита бошлайди. 1877 йилда Сурия волийси бўлган Зиё Пошонинг охириги вазифаси Адана волийлиги бўлади.

Қачон Аданага ташриф этсам, Рамазонўғуллари даврининг Мамлукий асари Адана Улужоме масжидига боришга ҳаракат қиламан. Масжид қибласининг олд томонида гўзал бир боғ бор. Аслида бу хиёбон Адананинг энг нуфузли қабристонидир. Афсуски, тарихимизнинг шоҳиди бўлган бу жойдаги қабртошлар суғуриб олинди ва Адананинг бу муҳим қабристони хиёбонга айлантирилади. Аммо бу хиёбон ичида тегилмаган биргина қабр бор. Фес – Усманийларга хос бош кийимли

Зиё Пошонинг Адана Улужоме масжиди қибла девори олдидаги қабринининг эски кўриниши



қабртош бу ернинг асл тарихини сўзлаб тургандек гўё. Мазкур қабр Зиё Пошоникидир. Зиё Пошо 1880 йил 17 майда вафот этади ва шу ерга дафн этилади. Бу макон ҳам "Қизил Султон"нинг "сургун"ларига раддия ўлароқ жавоб бўла оладиган манзарадир. Газеталарда Усманий давлати ва бошқарувига қарши чиқишлар қилган Зиё Пошо агар Европада вафот этганида бир ғайримуслим мазорига кирар, балки ўрни ҳам унутилиб кетарди. Аммо турли найранглариға қарамасдан алоҳида эътибор билан ватаниға чақирилиши, унинг ҳам бунга рози бўлиши натижасида Адана волийси бўлиб, вафотидан сўнг ўлканинг энг кўзга кўринарли масжиди қаршисида дафн этилиши Усманийларнинг нақадар олийжаноб эканидан дарак беради.

Зиё Пошо бошқа миллатчилар каби бўлмаган. Чунки унинг юраги вафо ва садоқатдан ёнарди:

*Инсонға садоқат зебдир нафрат кўрса-да гоҳ,
Тўғриларға ёрдамчидир ягона Аллоҳ!*

Зиё Пошонинг қабри ҳозирда хийбон ичида



Абдулазиз ва Абдулҳамидларнинг "душман" лиги билан ватанни тарк этганларнинг асл ниятларини кўрган ва шу туфайли ортга қайтишга қарор қилган эди:

*Туринг, эй фалаҳи ватан⁶ дедилар, турдик,
Ҳамма ўтирди биз оёқда қолдик.*

Биринчи Машрутиятга қадар юрт ташқарисида бўлган Намиқ Камол шундан сўнг ватанига қайтди ва Конституция тайёрлаш гуруҳида фаолият юритди. Баъзи манбаларда унинг Усмоний-Рус уруши даврида Мидилли⁷ оролига сургун қилингани айтилса ҳам, аслида бу сургун эмас, балки вазифа билан юбориш эди, у Мидилли оролида мутасаррифлик (ҳокимлик) қилади. Кейинроқ Родос⁸ бошқарувига келтирилади. Родосга борсангиз, Намиқ Камол оролда бошқарувчилик қилганда фойдаланган мақом курсиси ва стол-стул жамланмасининг Аҳмад Фетҳи Пошонинг отаси курдирган кутубхонада сақланаётганини кўрасиз.

Намиқ Камолнинг охирги вазифа Сакиз ороли бошқарувчилиги эди. Шу ерда вафот этиб, васиятига кўра Ғолибоғлу Болайирда, Ўрхон Ғозийнинг ўғли Сулаймон Пошо мақбарасида дафн этилаган.

Ютқазганлар клуби

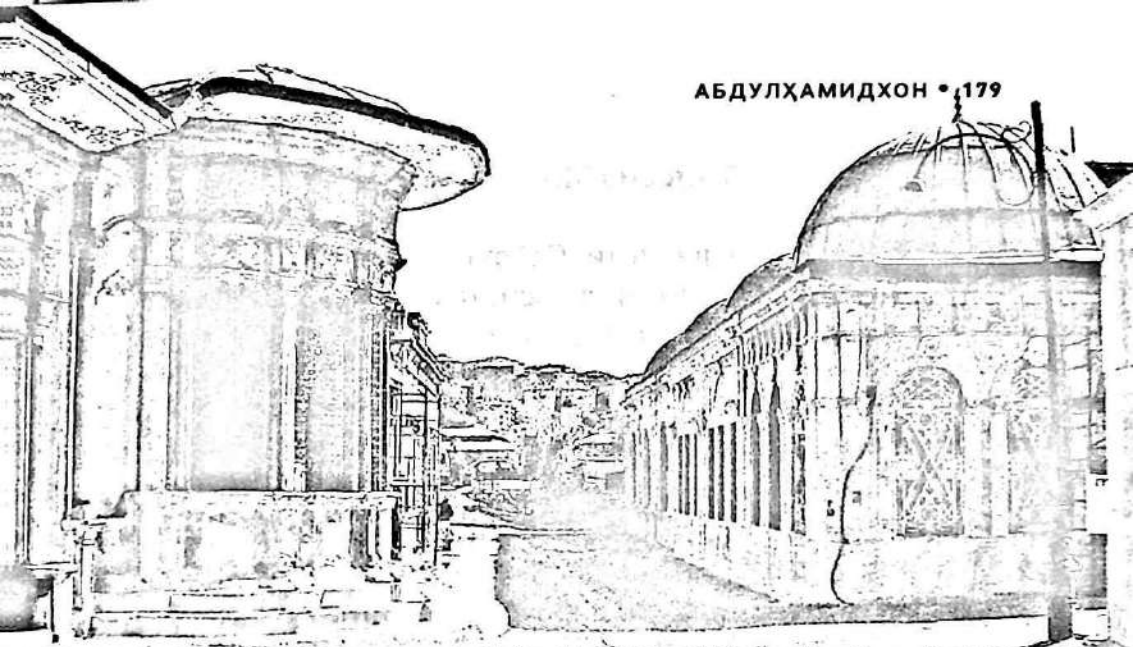
Ҳамма ҳам Зиё Пошо ва Намиқ Камол каби омадли бўлмай, баъзилари саройда улғайган, ҳукмдор улар учун ҳар қандай имкониятни яратиб берган, ҳатто уларга ўз жигарбандлари бўлмиш қизларини берганди. Аммо улар баъзи бир кўрнамак меросхўрлар каби валинеъматларига хиёнат қиладилар. Ана шулардан бири Маҳмуд Жалолиддин Пошо эди.

Айюб Султондаги Меҳришоҳ Султон биносининг

⁶ Ватан қутқарувчилари.

⁷ Ҳозирги Грециядаги орол.

⁸ Ҳозирги Грециядаги орол.



Ўнгдан чапга шаҳзода Сабоҳиддин, Маҳмуд Жалолиддин Пошо, Ҳалил Рифат Пошо ва Хусрав Пошо турбалари

қарши томонида ёнма-ён гумбазларни кўрасиз. Денгиз тарафдан чапдаги илк кўрғошин гумбаз остида Усманий давлатига фесни келтирган инсон, Султон Абдулмажиднинг биринчи садри аъзами Хусрав Пошо дафн этилган. Етим-есирларни тарбиялаш билан машхур бу пошомизнинг этагидан тутган кишилардан бири унинг ёнидаги мақбарада дафн этилган капитани дарё Ҳалил Рифат Пошодир.

Ҳалил Рифат Пошо ва Исмат Хонимларнинг никоҳидан дунёга келган Маҳмуд Жалолиддин Пошо Юлдуз саройи дўст деб билган ва ҳамиша дўст бўлиб қолишини истаган салтанат душманидир. Рифат Пошонинг ўнг томонидаги учинчи мақбарада Маҳмуд Жалолиддин Пошо, охиргисида унинг ўғли Шаҳзода Сабоҳиддин дафн этилган. Аслида бу охирги икки кишининг жасади, афсуски, ажнабий тупроқларга: Маҳмуд Жалолиддин Пошо Францияга, ўғли Сабоҳиддин эса Швейцарияга дафн этилади. Орадан йиллар ўтиб икковининг ҳам қабри очилиб, жасадлари Туркияга келтирилади ва бу ерда қайта дафн этилади.

Толесиз Маҳмуд Пошо

Маҳмуд Пошо ва ўғли Сабоҳиддин “Пойтахт: Абдулҳамид” сериалининг таъсири билан энг кўп қизиқишларга сабаб бўлган шахсларга айланишди. Маҳмуд Пошо Халил Рифат Пошонинг ўғли бўлиши билан бир қаторда Султон Абдулмажиднинг тўнғич қизи Сениҳа Султонга (яъни Абдулҳамидхоннинг синглига) уйланган эди. Абдулҳамидхон султонлик тахтига ўтиргач, Маҳмуд Пошони ўз сафига олиб, унинг иқболи учун кўп хизматлар қилади. Аммо унинг номи Чароғон давлат тўнтариши ташаббускорларининг сафидан жой олганлиги султон билан ораларидан оламушук ўтишига сабаб бўллади.

Абдулҳамидхон душман орттиришни ёқтирмайдиган характерга эга инсон эди. Давлат тўнтаришидан олдин Адлия нозири бўлган Маҳмуд Пошони бу стратегик вазифадан олиб, Эвқаф нозирлигига (Вақф вазирлиги) тайинламоқчи бўлган. Аммо Маҳмуд Пошо буни қабул қилмайди. Бироз вақт ўтиб, асл нияти ошкор бўлгач, ўғиллари билан Франциёга қочади. У ерда Ёш турклар сафига қўшилиб, қайсидир маънода уларга етакчилик қилади.

Абдулҳамидхон Ёш туркларга бир неча бор чақирув мактуби юборади, одамларини жўнатиб, ватанга қайтишларини қатъий талаб қилади. Юқорида айтганимиздек, бир қисми қайтиб, ҳаётининг сўнггигача юртига хизмат қилади. Аммо Маҳмуд



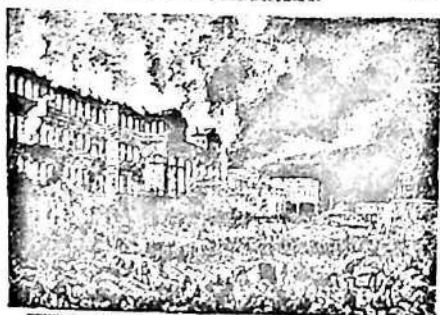
Сениҳа Султон

Жалолиддин Пошо етакчилигидаги бир гуруҳ бегона юртларда, бегона тупроқларда қолиб кетади. Маҳмуд Пошонинг Абдулҳамидхон шаънига ёзилган ҳақоратли мақолалари Париждаги “Машварат”, Женевада нашр этиладиган “Усманийлар” газеталарида пешма-пеш эълон қилинади. Бу борада ўғиллари Шаҳзода Сабоҳиддин ва Лутфуллоҳбейлар ҳам оталаридан қолишмас, улар бор кучларини султон ва унинг ҳукмронлигига қарши қўйишар эди.

Маҳмуд Жалолиддин Пошо ўзи молиявий таъминотчиси бўлган “Усманийлар” газетасини Лондонда чоп этиш учун ўғиллари билан 1900 йилда Англияга кетади. Ҳукумат унинг Истанбулга қайтишини қатъий талаб қилар, аммо пошо оғир айбловлар ва бажарилиши қийин бўлган шартлар билан буни рад этар эди. Кейин Мисрга бориб, Аббос Ҳилми Пошонинг меҳмони бўлади ва у ерда бир муддат яшайди. Абдулҳамидхон Аббос Ҳилми Пошо воситачилигида Маҳмуд Жалолиддин Пошони қўлга туширишга ҳаракат қилади. Аммо пошо султон таклифларига ишонмай Парижга қайтади.

Охир-оқибат Брусселга бориб ўрнашади. Маҳмуд Пошо кутилмаганда хасталаниб қолади. Абдулҳамидхон унга одам юбориб, Истанбулда даволатишга ўзи бош-қош бўлишини билдиради. Маҳмуд Пошонинг “Энг яхши куним – сен ўлган кунни кўриш бўлади” деганига қарамасдан, унга нисбатан бу қадар кечиримли бўлиши

Франциянинг *Le Monde* газетасида чоп этилган Чирогон босқини хабари



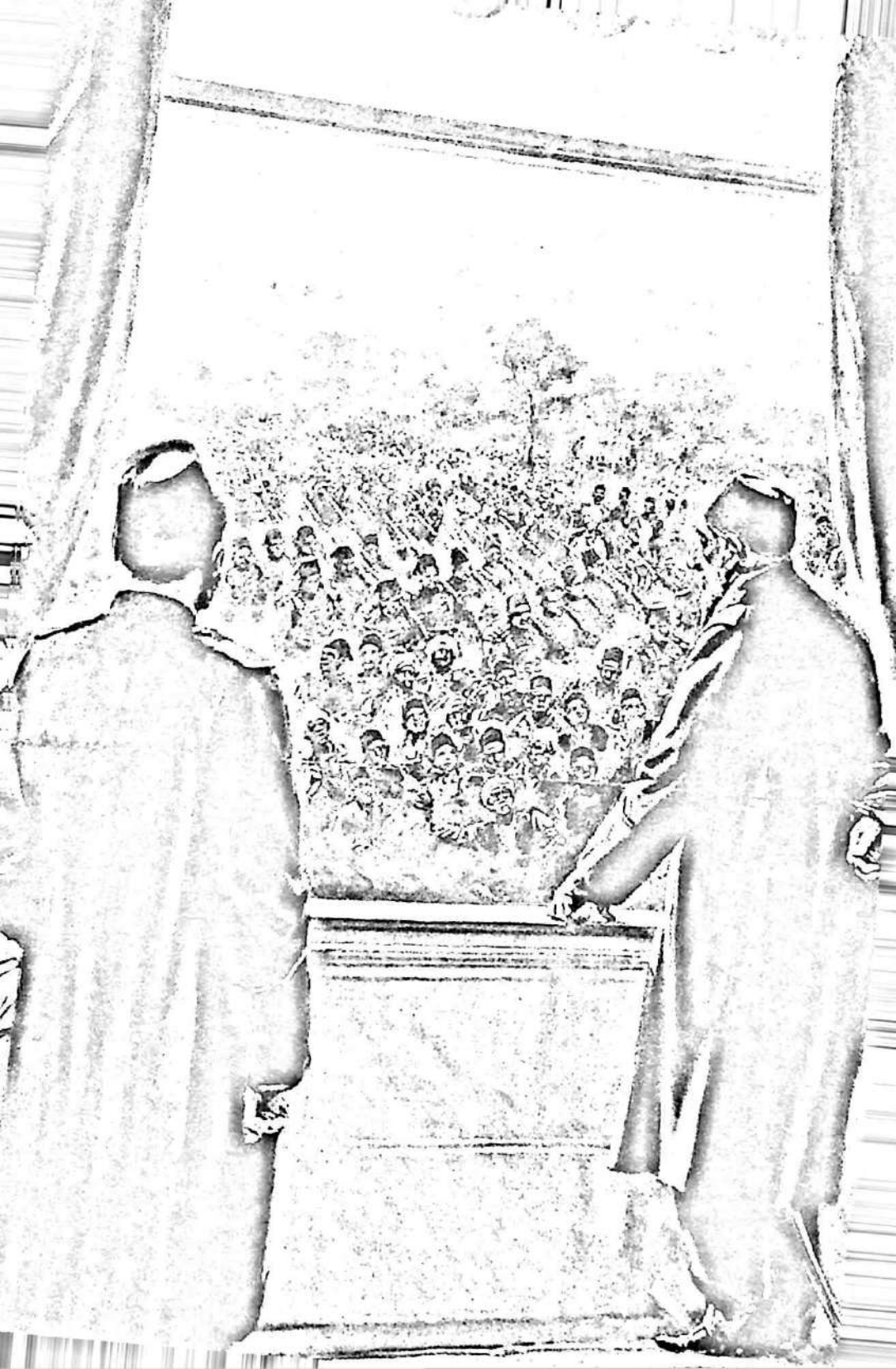
Султон Абдулҳамидхонинг нақадар буюк қалб соҳиби, раҳмдил ва кенгфеъл эканидан дарак беради.

Маҳмуд Жалолиддин Пошо 1903 йилнинг 17 декабрида Брусселда вафот этади. Абдулҳамидхон Маҳмуд Пошонинг жасадини юртга келтирилиши учун астойдил ҳаракат қилади, аммо Маҳмуд Пошонинг ўғиллари бунга рози бўлишмайди. “Машрутият бўлмасидан отамизнинг жасади ватанига олиб борилмайди” дейдилар. Францияда Усманийлар давлатига кўз-кўз қилинган дабдабали жаноза билан тупроққа берилган Маҳмуд Жалолиддин Пошонинг жасади 1908 йилда иккинчи Машрутият эълон қилингандан сўнг она юртига олиб келинади.

Зиё Пошо ва Маҳмуд Жалолиддин Пошо... Уларнинг ҳар иккиси ҳам бир хил тушунча ва қараш эгалари бўлишган, аммо бири тўхташ лозим бўлган нуқта ни билса, бошқа бири эса ғафлат уйқусидан сўнгги нафасигача уйғона олмаган... Бизнинг вазифамиз эса бу икки шахсдан ибрат олмоқдир.

Шаҳзода Сабоҳиддин







ДЎСТГА ИШОН, ДУШТАНГА ҒАЗАБНОК БЎЛ

*Маросимлар оддий
маросим эмасди*



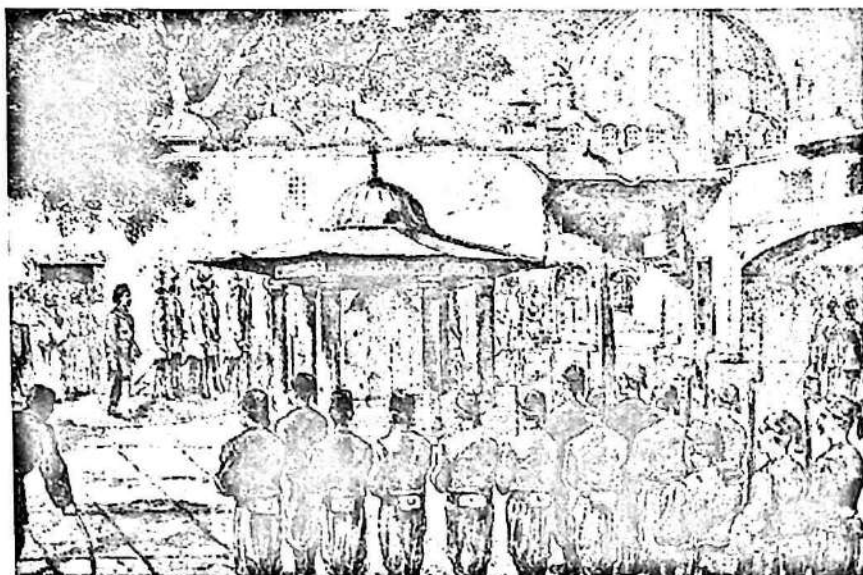
Усмонийли давлати ўзининг куч-қудрати, дабдабали маросимлари ҳақида кўп-кўп ёзилган ва чиройли тасвирланган. Булар ҳақида нафақат маҳаллий тарихчилар, балки мамлакатга ташриф буюрган хорижлик ўтмишшунос олимлар, сажҳатчилар ҳам батафсил баён қилганлар.

Усмонийларнинг суннат ва қандил кечалари¹, Рамазон кечалари, баклава², ақида маросимлари, тўйу тантана йиғинлари, жаноза маросимлари, тақлиди сайф, жума табриклари ва бошқа кўплаб байрам ва дастурлари шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бири диний ва миллий маънолар, шунингдек, душманлар кўнглига ғулғула соладиган, дўстларда эса меҳр, хайрихоҳлик туйғуларини изҳор қиладиган сиёсий маъноларга ҳам эга бўлган.

Ушбу маросимлар давлатнинг таназзулга юз тутиши асносида янада муҳим аҳамият касб эта бошлади. Салтанат урушларда кетма-

¹ Бароат, Меърож, Қадр каби муқаддас кечалар нишонланадиган маросимлар.

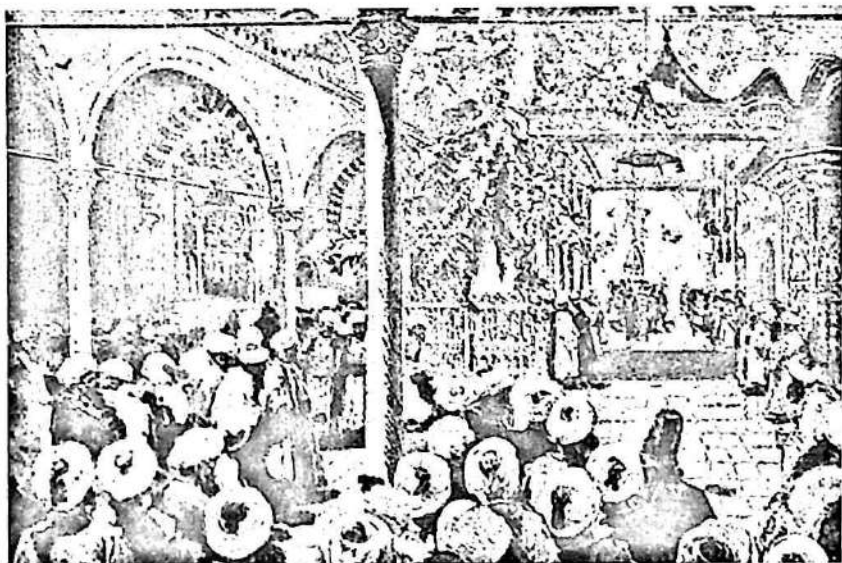
² Юпқадан тайёрланадиган овқат тури.



*Султон ва ҳукумат кишилари Айюб Султон жомеси ҳовлисида
Абу Айюб Ансорийга рамзан салом беришарди*

кет мағлубиятга учраётган бир вақтда дўстлик ва бирдамликка эҳтиёж жуда катта эди. Душманлар Усмонийларга биргаликда яшаш қудратини берган ушбу руҳий-маънавий юксалишни йўқ қилиш учун интиларди. Чунки уларнинг наздида бу буюк метин бирлик-иродани бошқа йўл билан ағдариш мумкин эмасди гўё. Бироқ бошқа йўллар орқали мақсадларига эришишлари кундай равшан эди: ҳукумат ва халқ орасида ишончсизлик, ирқ, дин ва мазҳаблараро келишмовчиликларни кучайтириш ва ҳоказо.

Абдулҳамидхон ўз замонаси муаммоларини, душманлари ва улар томонидан давлатни заифлаштириш йўлида олиб бориладиган сиёсий ўйинларни ичдан биладиган зукко сиёсатчи эди. У жамият бирлиги ва барқарорлигини йўқотмаслик ҳамда давлат ва жамият алоқаларининг мустаҳкамланиши йўлида миллий шуур, ҳамжихатлик туйғуларини кучайтирадиган маросимларга катта аҳамият берарди.



Шайхулислом подишоҳга Пайгамбаримизга онд қиличлардан бирини тақар ва дуо қилади

Яхши бошланишнинг биринчи қадами Айюб

Абдулҳамидхон оммавий маросимлар сабаб доимий жамоатчилик орасида бўлар эди. “Кўрқоқ, саройдан бурнини-да чиқармайди” деб унга тавқи лаънат осганлар Султоннинг жонига қасд қилиш хавфи бўлишига қарамай, фуқаролари билан гўзал ва байрамона кайфиятда жума саломларида юз кўришишини яхши билишарди. “Кўрқоқ” султон жума саломлиги маросимига “атиғи” 1600 маротаба қатнашган (ўттиз йилдан ошиқ ҳукмронлиги инобатга олинса, демак, Абдулҳамидхон ҳар жума халққа кўриниш берадиган Жума саломлиги маросимини канда қилмаган).

Султон Абдулҳамидхон ўзининг камтар шахзодалик даврини Маслак саройида якунлаб, энди султонликка қадам қўйган пайтлар уни Биринчи Машрутиятни қабул қилишга мажбур қилганлар, энди ваъдаларига биноан уни подишоҳ деб эълон қилишлари керак эди. “Тақлиди сайф” маросими, одатдагидек,

Айюб Султонда бўлиб ўтиши керак эди. Султонлар илгари Топқопи саройида яшаганликлари сабабли, улар Ҳалисдан султонлик қайиғи билан ўтиб, Бўстон томон тушишарди.

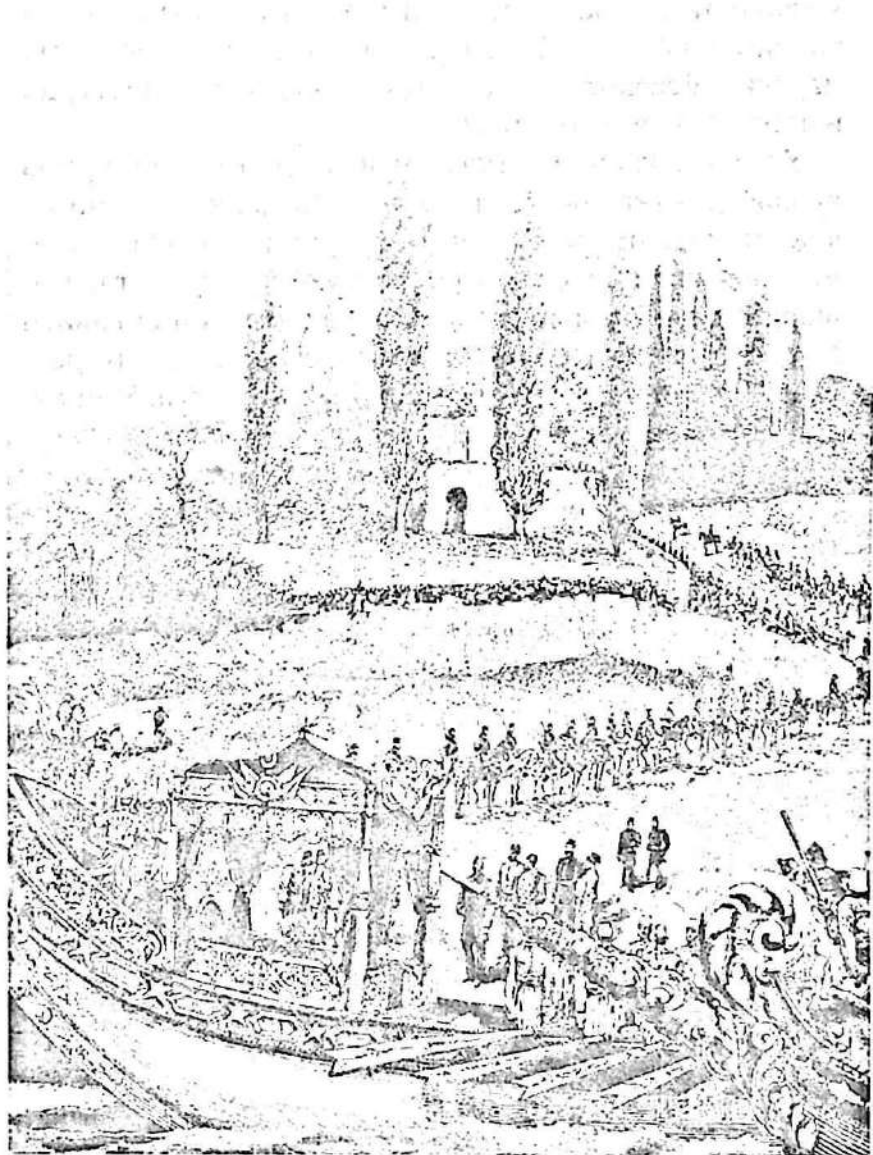
Султон Маҳмуд II давридан бошлаб, султонлар Боғозга қараган саройларда истиқомат қилганлиги сабабли, бу саёҳат Долмабоғча портидан бошланган. Абдулҳамидхон Айюб Султон соҳилида қайикдан тушиб, Жулус йўли бўйлаб юради, сўнгра Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг Истанбулдаги вакили Абу Айюб Ансорийнинг ҳузурида бироз туриб, дуолар билан Пайғамбаримизнинг қиличларини тақади. Шундан сўнг у масжиднинг ташқи ҳовлисига боради ва ҳовли бурчагида неча йиллардан бери турган тош устига чиқиб, отига минади.

Анъана шундай бўлган: султонлар Халичга келиб, Жулус йўлидан Пайғамбар қиличи соясида камтарлик билан юрар, маросимдан сўнг султон ташқи ҳовлидан отга миниб, шаҳарга кирар эди. Отга ўтирган Абдулҳамидхон Фесхонанинг олдидан ўтиб, Айван-саройни ўнг томонидан минбарли уловга миниб, Эгриқопи ёнидан ўтиб кетади, лекин шаҳарга бу дар-

Султон Абдулҳамидхон Жума саломлиги маросимида



воза орқали кирмайди. У буюк бобоси Фотиҳ Султон Меҳмет шаҳарни фатҳ қилиб, кирган дарвоза орқали (фатҳ дарвозаси деб аталади) шаҳарга киради. Шунингдек, йўл-йўлакай ўзидан олдинги Усманий султонларнинг қабрларини зиёрат қилиб, маросимни ниҳоясига етказади.



Султон қатнашишни истамаган маросимлар

Абдулҳамидхон иштирок этишни канда қилмайдиган маросимлар бўлиб, ҳатто айрим йиғинларнинг ташкил бўлишини шахсан ўзи назорат қилар эди. Бироқ у иштирок этишни истамаган, аммо қатнашишга мажбур бўлган баъзи маросимлар ҳам йўқ эмасди. Бу қандай иш бўлди? Улуғ Султон хоҳламайди-ю, аммо маросим ўтказилади ва истамаса-да, ушбу дастурда иштирок этиши лозим эди.

У Маслак қасрида ўтказган шахзодалик йилларида кўплаб давлат арбоблари ҳузурига келар, қасрнинг юқори қаватида жойлашган, бугунги кунгача сақланиб қолган кичик стол атрофида у билан суҳбат қуришарди. Улар айна шу жойда Абдулҳамидхондан акаси Мурод V ўрнига тахтга ўтиришни сўрашарди. Бироқ, уларнинг биргина истаги бўлиб, у ҳам бўлса, Машрутиятни эълон қилиш эди.

Бу истак мулоимлик билан айтилмай, аксинча, шарт қилиб қўйилган эди. Абдулҳамидхон бу қарорга рози бўлмаса-да, “Ҳа” дейди. Бу ҳолат аста-секин заифлашаётган ва салтанатга бўйсунувчи турли давлатлардан маҳрум бўлаётган Усмонийлар империясининг қулашидан дарак берарди. Ҳатто кейинроқ бу



*Султон Абдулҳамид султонликни қабул қилиш пайтида
отга минган рамзий тош*



содир бўлади ҳам. Абдулҳамидхон Мажлиси Мабусан³-нинг очилиш маросимида иштирок этади. У маросим ўтказиладиган залдаги балкондан туриб нутқларни кузатар экан, нимадир содир бўлишини кўнгли сезиб турарди.

Кўп вақт ўтмай биринчи фалокат юз беради. Султон хабарсиз ва ҳеч қандай тайёргарликсиз катта урушга йўлиқади 93-уруш⁴. Ушбу уруш сўнгида Усмонийларни катта йўқотишлар яъни Аястефенос ва Берлин шартномалари кутмоқда эди.

93-уруш сабабли Абдулҳамидхон парламентни тарқатиб юборади, аммо орадан 32 йил ўтиб, ўша маросимда, гарчи истамаса-да, яна бир бор иштирок этишга мажбур бўлади. 1908 йилда Ҳаракат армияси Истанбулни босиб олади ва иккинчи марта Машрутият эълон қилинади. Унда Усмоний империясининг ке-
³ 1876 йил 23 декабрда Қонуни асосий (конституция)га кўра ташкил этилган Биринчи ва Иккинчи Машрутият даврида фаолият юритган орган.

⁴ 1877-1878 йилларда бўлиб ўтган Усмонли-Рус уруши. Бу жанг ҳижрий 1293 йилда бўлиб ўтгани боис 93-уруш номи билан тарихда қолган.



Маслак қасрининг юқори қавати

лажагини эмас, балки турли миллатларнинг эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида йиғилган кўплаб миллат вакиллари мавжуд эди. Илгариги машрутият тизимидаёқ парокандалик хавфини сезган султоннинг ҳақлиги кейинчалик ўз аксини топади.

Жума саломлиги маросими

Жума ва бу куннинг намози ҳар доим мусулмонлар учун муҳим бўлиб келган, чунки бу ибодат уни бажараётган ҳар бир мамлакатнинг озодлигини ҳам англатади. Маълумки, бирор-бир ўлка мустақил бўлмаса, жума намози у эрларда яшовчи мусулмонлар учун фарз бўлмайди. Мамлакатнинг ҳур бўлиши учун унинг ҳукмдори қуйидаги учта шартни бажариши керак: ўз пулига эга бўлиш, навбат маросими⁵ ва ўз номига хутба ўқитиш. Хутба жума намозида ўқилгани боис бу ибодат жуда муҳим диний маросим ҳисобланади. Бунини яхши билган Абдулҳамидхон жума саломлиги тадбирларини қанда қилмаган ва бу билан

⁵ Усманийлар салтанатида мусиқа садолари остида султонни улуғлаш маросими.

дўсту душманга расман сиёсий куч-қудратини намойиш қилган.

Одатда, султон ҳар жума Истанбулдаги масжидда жума намозини адо қилган. Хукмдорлар асрлар давомида султонлар қароргоҳи бўлган Тўпқопи саройи энг яқин Аёсофияда жума намозини ўқишган. Султон отличлари билан саройдан чиқиб Аёсофияга келган ва бу эрда юксак эҳтиром билан кутиб олинган ҳамда хукмдор виқор билан намозни адо этган.

Буюк салтанат ҳисобланмиш Усманийларнинг душмани дўстларидан кўра кўпроқ эди. Шунинг учун ҳам ўз қудратини расмий кўринишда дабдабали маросимлар билан намойиш қилишга ҳаракат қилинарди. 1876 йилда тахтга ўтирган Абдулҳамидхон 1886 йилгача, яъни Юлдуз Ҳамидия масжидини қурдиргунига қадар жума саломлиги маросимида қатнашиш учун турли масжидларга ташриф буюрган. Султон, асосан, қароргоҳига яқин бўлган масжидларга боришни афзал кўрган.

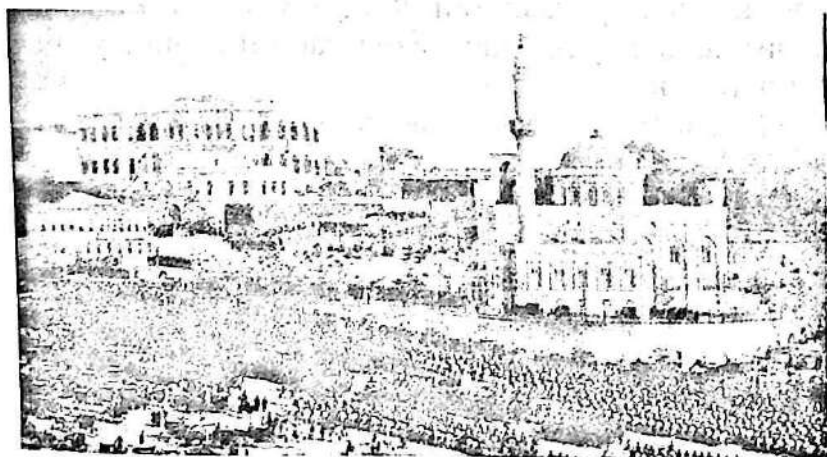
Маросимлар, одатда, Бешиктош соҳилидаги Синон пошо масжиди, Абдулҳамиднинг ўзи тез-тез ташриф буюрадиган Шозали Текке масжиди, отаси томонидан қурилган Ташвиқия ёки Буюк Мажидия (Ўртакой) ҳамда бувиси барпо эттирган Долмабахча каби масжидларда ўтказилган. Юлдуз Ҳамидия масжиди қурилгандан сўнг, барча жума маросимлари шу эрга кўчирилган.

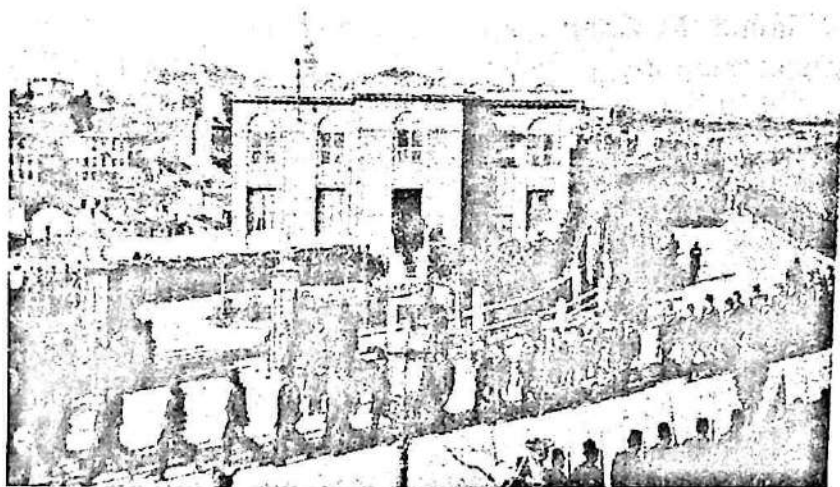
Жума кунлари Юлдуз масжидининг ҳовлиси ва маросим майдонида қадам босиш учун жой топилмас даражада одам кўп бўларди. Мазкур маросимлар акс этган фотосуратларида кўриш мумкинки, унда нафақат мусулмонлар, балки кўплаб ғайримуслимлар ҳам қатнашган. Чунки бу маросимда доим дунё афкор оммаси эътиборида бўлган Усманий давлат султони иштирок этарди. Ўзининг юксак салоҳияти билан дўсту душманларни қойил қолдирадиган бу одамни кўпчилик,

гарчи узоқдан бўлса ҳам кўриш иштиёқида эди.

Жума саломлиги кунлари хорижий элчилар Ҳузури Ҳумоюнга қабул қилиниш учун интилишарди. Майдоннинг бир қисми маросимни томоша қилиш учун келган минглаб одамларга тегишли юзлаб фойтунлар билан тўлар эди. Султон Кичик Мабеинда жума куни тайёргарликни яқунлагач, Мабеини Ҳумоюннинг (сарой котибияти) бошкотиби Таҳсин Пошо таклиф қилиши билан саройнинг ички ҳовлисига ўтиб, бу ерда ўзи учун тайёрланган фойтунига минар ва отлиқ арава ҳарбий қисмлар орасидан ўтиб кетарди. Султон улови кўриниши билан Юлдуз саройи майдонида шов-шувлар пайдо бўлар эди.

Юлдузлар саройининг масжидга қарама-қарши қисмида Германия императори Вилгелмнинг Истанбулга ташрифи давомида истиқомат қилиши учун қурилган Сайр қасри бўлган. Султон Абдулҳамидхон юқори мартабали четэллик меҳмонларнинг маросимни айнан шу ердан туриб томоша қилишларини истарди ва шу йўл билан элу юртнинг қон-қонига сингиб кетган қадрият ҳамда анъаналарини, ўз салтанатининг куч-қудратини кўрсатишга ҳаракат қиларди. Ўша пайтда Усмонийлар империяси ҳақида китоб ёз-





Султон Абдулҳамидхоннинг Шозалий Даргоҳида бўлиб ўтган Жума саломлиги

ган Макс Мюллер ва унинг рафиқаси Жоржина Мюллер ҳам Истанбулга келиб, Султон томонидан ушбу қасрга таклиф қилинган.

Маросимни бемалол томоша қилишлари учун уларга Сайр қасрининг террасасидан жой кўрсатиларди. Кейинчалик, Макс Мюллер ўз хотиралари эълон қилар экан, 1893 йилда иштирок этган мазкур маросимнинг энг майда деталларигача батафсил тасвирлайди: дабдабали кийим кийган аскарлар маросим майдонида ўз ўрнини эгаллаганидан сўнг, султоннинг сарой томондан уловда келиб Сайр қасри ёнидан ўзгача савлат ва виқор билан ўтади, сўнг фойтунни тарк этиб, масжидга бориб ибодатдан фориғ бўлгач, уларни Ҳузури Хумоюнда қабул қилади, уларга сигареталар таклиф қилинади ва султоннинг шахсан ўзи тамакиларни ёқиб беради.

Мюллер султоннинг жуда яхши французча гапира олишига қарамай, улар билан туркча сўзлашганини таъкидлаган. Макс Мюллер ёзган китоби учун Абдулҳамидхон томонидан “Мажидий” медали билан тақдирланган. Жума саломлиги маросимидан таъ-

сирланиб, Мюллер хоним қуйидагича ёзади: “Ирқи, ранги, тили ва динидан қатъи назар, ҳар хил табақадаги одамларни биргаликда султонни олқишлаши инглиз тантаналаридаги ҳайқириқлардан, шведларнинг қаҳқаҳларидан, италияликларнинг виваси ва немисларнинг хочидан кўра жуда фарқли ва самимий эди”.

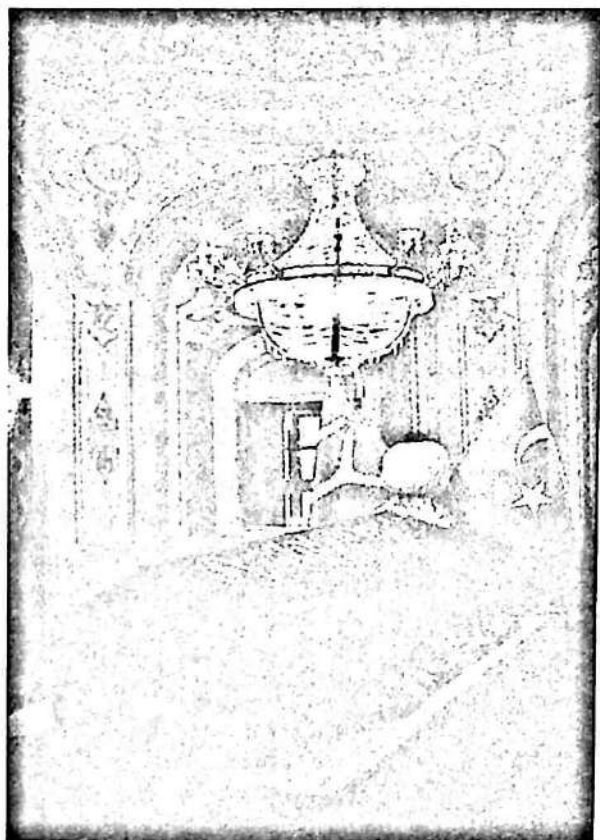
Миллий шуурни уйғотиш маросимлари

Турли миллатлардан иборат Усмонийлар давлатини сақлаб қолиш мақсадида “Усмонийлик” сиёсатини ва узоқ ҳудудларда мустамлакачилар қўл остида яшаган мусулмонлар ичида ўз таъсир доирасини кенгайтириш учун “умматчилик” сиёсатини юритган Абдулҳамидхон минг йил давомида Исломга хизмат қилган Усмонийларнинг давомчиси эканидан мудом фахрланарди. Султоннинг ҳар тонг қаҳва ичадиган финжонига эътибор қилинса, унда ой ва юлдузни кўриш мумкин. Ўша давр салтанат байроғи билан ҳозирги Туркия жумҳурияти байроғи орасида ҳеч қандай фарқ йўқ.

Абдулҳамидхон Усмонли империясига тегишли қадим юртларни ва бу ерларнинг инсонларини хурмат қилган. Унчалик катта бўлмаган Соғут⁶ томонга йўлингиз тушса, у ерда Абдулҳамидхон томонидан қурилган Истанбул университетлари сингари маҳобатли мактаб бинолари борлигини кўрасиз. Бу билан султоннинг Соғутга бўлган меҳри қанчалик кучли эканини биласиз.

Абдулҳамидхон Усмон Ғозий ва Ўрхун Ғозий, шунингдек, Усмон Ғозининг отаси Эртуғрул Ғозийларнинг қабрини таъмирлатган. Қолаверса, Чорчамба қишлоғида йўқолиб кетган Эртуғрул Ғозийнинг онаси, Сулаймон Шохнинг рафиқаси Ҳайме Онанинг қабри топтириб, унинг мозори устига мақбара ҳам барпо

⁶ Туркиянинг Билежик вилояти шаҳарларидан бири



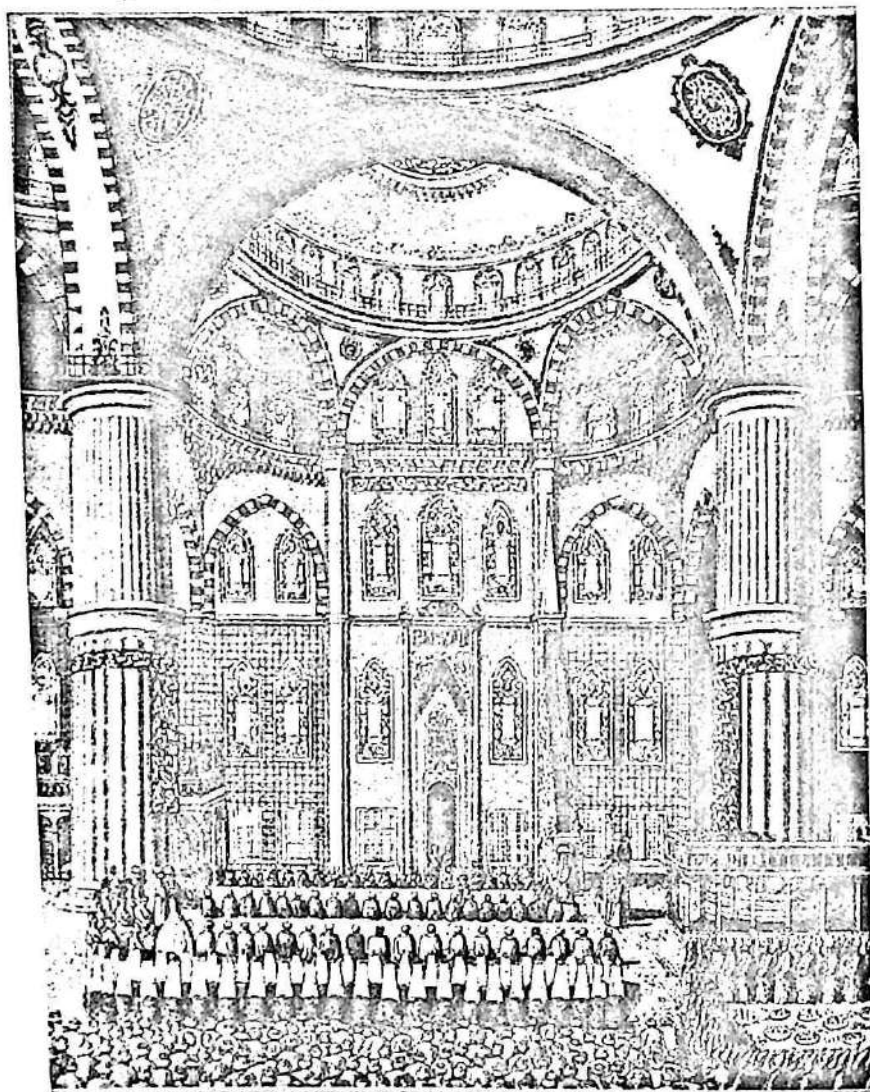
Эртуғрул Ғозий қабри

эттирган. Боболари-ни жуда яхши кўрган Абдулҳамидхон ҳатто Эртуғрул Ғозий қабрида маросимлар ўтказишни ҳам одат қилган. Усманий давлатининг асоси номаълум бўлган пайтда Абдулҳамидхон тадқиқотлар қилдирган ва у сабаб Усманий империясининг ташкил топган санаси маълум бўлган.

Миллий қадриятларга юксак ҳурмат билан қараган Абдулҳамидхон диний қадриятларга ҳам алоҳида эҳтимом кўрсатарди. Махсус кеча-

ларда ўтказиладиган маросимлардаги одатлари ёдномалардаги тафсилотларда ўз аксини топган. Ислом динининг гўзаллигини халқ орасида янада кенгроқ ёйиш мақсадида ташкил этилган Қандил байрамларида Абдулҳамидхон ҳам мамнуният билан қатнашган.

Қизи Оиша Султоннинг хотираларида қандил маросими қандай ташкил этилгани, саройда нималар қилингани қуйидагича тасвирланади: “Қандил маросимида кундуз пайти жамоавий рақслар бўларди. Бу билан муслим ва ғайримуслимлар учун бу базмларнинг қанчалик аҳамиятли экани англатиларди. Маросимда қатнашиш учун чиққан барчага шарбат ва ширинликлар тарқатиларди. Ўша кеча Юлдуз саройининг Кичик Мабайн қисмида мавлуд ўтказилар-



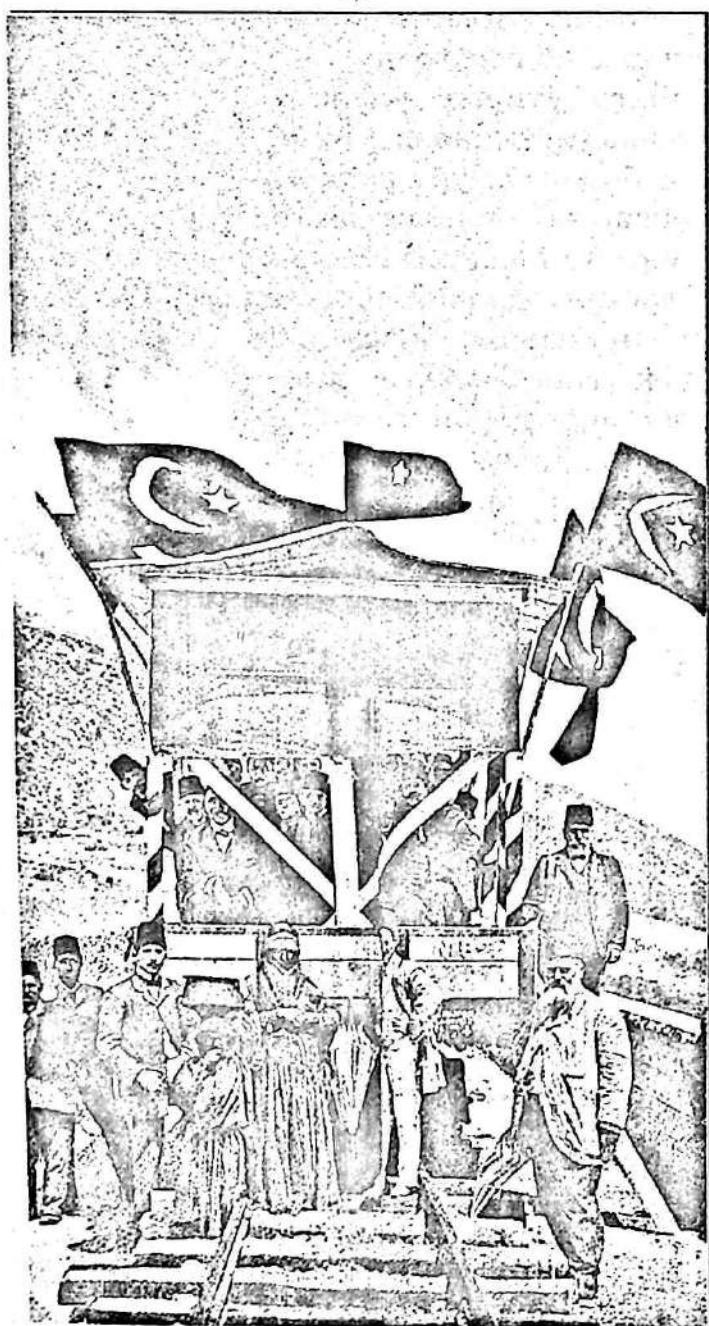
Султонаҳмет масжидида ўтказилган Мавлуди шариф маросими

ди. Бу маросимда иштирок этувчилар учун ерларга ёстиқлар қўйиларди. Султон Абдулҳамидхон ташриф буюрганда унга табрик йўллаганларнинг тилаклари етказиларди.

Мавлуди шариф ўқийдиган Ҳамидия масжиди имоми ва хушовозли муаззинлар келиши билан

ёстиклар тахланган жойлар томон ўтиларди. Дастлаб, Абдулҳамидхон жойига ўтирар, ундан сўнг бошқа меҳмонлар унинг ижозати билан ўз ўринларидан жой олишар эди. Мавлуд пайтида сарой хизматчилари меҳмонларга кумуш лаганларда ширинликлар тақдим қилишарди. Маросим якунида иштирокчилар бу султонга ўз миннатдорликларини билдиришар ва саройдан чиқиб кетишар эди. Охирида сарой аъёнларининг табрикларини қабул қилганидан кейингина султон ўз хонасига қайтиб кетар эди”.





ҲИЖОЗ ҲАДИТИЯ ТЕМИР ЙЎЛИ

*Фитналарни
сармоямиз билангина
йўққа чиқараоламиз.*

Сиз телевизорда ҳайвонларга оид ҳужжатли филмларни томоша қилган бўлсангиз керак. Йиртқич яширинган ҳолатда ўз ўлжасини кўзлайди. Рўпарасида эса катта тўда. Мақсади тўданинг энг заиф, ёлғиз, касал ва умидсиз аъзосини қўлга киритиш. Умуман олганда, бу ҳолатда бўлган ҳайвон осонгина овланиши ва ғолибга ет бўлиши мумкин. Овланишига бир баҳя қолганда сурувнинг энг қудратли лидери жамоани ҳаракатланишини тامينлайди ва бутун подани йиртқичлардан ҳимоя қилади.

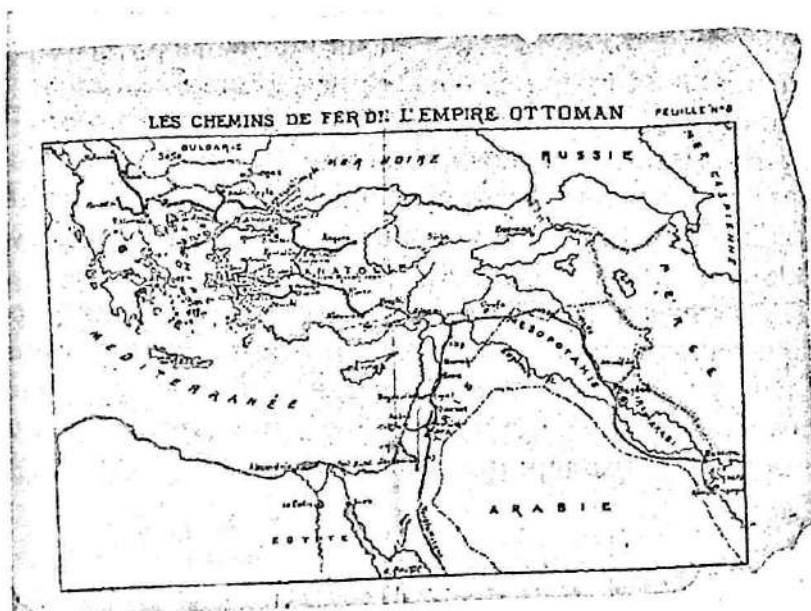
Аслида, Ҳижоз темир йўли лойиҳаси атрофида бўлган воқеалар мен айтган ҳужжатли филмлардан унчалик фарқ қилмайди. Европалик мустамлакачилар асрлар давомида олиб борган мустамлакачилик сиёсатини бу сафар Яқин Шарққа қарши қўллашни режалаштирмоқда эдилар. Африкани қўлга олган, Ҳин-

дистоннинг қонини сўрган, Узоқ Шарқни талаган мустабит кучлар талон-тарож энди айна ўша ислом диёрида ҳам амалга оширмоқчи эдилар. Халқ жоҳил, кучсиз, ихтилофда бўлиши, бир-бирини сотиши, курашмасдан осонгина таслим бўлиб, бор бойлиғни мустахлакачиларга бериб қўйиши керак эди.

Ўша аламли кунларнинг гувоҳи бўлган бир ёлғиз давлат одами бор эди. Имконият оз, қўллар калта, дўстлар нодон, душман эса кучли. Шундай бир йўл топиб, душман найрангини бир зарбада бартараф этиш керак эди. Мусулмонларни бир-бири билан яқинлаштириш, ижтимоий-маданий алоқларини мустаҳкамлаш учун темир йўл қуришга ҳаракат бошлади.

Душманимнинг душмани

Усманийлар давлати илк темир йўл лойиҳасини Мисрда амалга оширишга киришадилар. Миср ҳидивларини ўзларига тобе қилган инглизлар ушбу лойиҳани қўлга киритишга қаракат қилишади. Ҳиндистондан келадиган савдо молларини Окденгизга олиб келишда бу лойиҳанинг аҳамияти катта эди. Усманийларнинг темир йўл қуриш ҳаракатларидан хабар топган айрим европа давлатлари мазкур лойиҳани қўлга киритишда бир-бирлари билан пойга ўйнашади. Ингилизлар бу лойиҳа эвазига Усманийларни Россия Федерациясидан ҳимоя қилиш таклифини ҳам таклиф қилади. Аммо сўнгги сиёсий жараёнлар бу ваъдалар самимий эмаслигини кўрсатиб қўяди. Сабаби 93-урушдан кейин инглизлар Кипр ва Мисрга кўз тик бошлади. Французлар эса Тунисни ишғол қилади. Усмонлилар давлатининг парчаланишига манфаатдор бўлган руслар Усманийларнинг Юнонистондаги темирйўл лойиҳасининг амалга ошмаслиги учун жиддий ҳаракат қила бошлашади. Италия эса Шимо-



лий Африкада хунрезликлар амалга оширмоқда эди. Ўша кунларда Европадаги сиёсий мувозанатларни ўзгартириб юборишга қодир янги давлат пайдо бўлганди, бу – Германия...

Усманийлар давлатининг бойликлари немисларни ҳам ўзига маҳлиё қилган бўлса-да, аммо бошқа давлатлар каби халифаликнинг таркибига кирувчи юртларни эгаллаш учун ҳаракат қилмайди. Абдулҳамидхон Германия билан бўлган алоқаларини мустамлакачиларга кўз-кўз қиларди. Вилгелмнинг Истанбулга қилган иккинчи ташрифидан сўнг дўстлик алоқалари янада мустаҳкамланади. 1888 йилда Анадолидаги темирйўл қурилиши ва бошқарув имтиёзи олмонларнинг Deutsche Bankга топширилган бўлса, 1898 йилда Вилгелмнинг иккинчи ташрифи натижаси Боғдод темирйўли лойиҳасининг ҳам немисларга берилиши билан якунланди. Берлин-Боғдод темирйўли нинг Басра кўрфазларига қадар етиши Европа давлатларини

саросимага солиб қўяди: Россия немис маҳсулотлари билан рақобатлаша олмаслигидан қўрқиб, савдодаги етакчиликдан умид узиб қўяди, инглизлар эса олмонларнинг Ҳинд денгизи йўлларига киришидан хавотирланади. Франция эса кўз остига олиб қўйган Яқин Шарқда бошқа бир кучли рақобатчи давлат пайдо бўлишини хоҳламас эди.

Абдулҳамидхон Германия сиёсатига бутунлай эргашмоқ ниятида бўлмаган. Британия ва Франция каби кучли давлатларни чалғитиш мақсадида уларга ҳам Фалистин ва Суриядаги бир қанча темирйўл қурилиши лойиҳаларини тақдим этади...



Султон Абдулҳамид ва Олмон қироли Вилгелм



Темирйўл қурилиш учун Ширкати шохона
томонидан ажратилган маблаг ҳужжат

Ҳадди кабира: ишонч билан рўёбга чиққан орзу

Усманийларнинг Яқин Шарқдаги сиёсатида темирйўллар қурилиши алоҳида аҳамиятли эди. Ушбу масала бўйича ҳатто Усманий пошолар (сарой аъёнлари) ҳам маъмуриятга лойиҳалар тақдим эта бошлашади. Вазирлардан бири Ҳасан Феҳми Пошонинг қайдномасида нафақат Ҳижозгача чўзилган темир йўл линияси, балки Ҳатти кабир номи билан анча кенгроқ ҳудудга чўзилган лойиҳа ҳақида ёзиб қўйилган. Ҳижоз қўмондони Усмон Нури Пошонинг таклифи билан ҳаж зиёрати йўли лойиҳасини ўз тақдим қилинган. Унда Жидда ва Макка орасидаги ноқулайликлар ҳақида ва бу йўналишни зиёратчилар учун қандай қилиб қулай қилиш мумкинлиги ҳақида режалар ҳам акс этганди.

Ўша пайтларда Усманийлар учун сиёсий жихатдан хавотирли бир вазият юзага келганди: Сувайш канали очилгандан сўнг Европа давлатлари Қизил денгизни ўзлари учун транзит йўлига айлантириб оли-

шлари мумкин эди. Жидда портидан ўтиб кетадиган бу кемалар ҳар доим ҳам тижорат мақсадида қатна-маслиги мумкинлигини султон яхши биларди... Муқаддас юртларга Жидда томондан қилинадиган ҳужумга фақатгина қуруқликдан туриб жавоб қайта-риш мумкин. Шу сабабдан Шом ва Макка орасидаги темир йўл тезроқ битказилиши керак эди.

Ҳижоз ҳудудидаги ерлар деҳқончиликка мос кел-маслиги, об-ҳавоси ноқулайлиги, савдо йўлларининг хавfli эканлиги туфайли юз йиллардан буён риво-жланмасдан қолганди. Ҳаж мавсумларида ҳам хавф-сизлик йўқлиги сабабли зиёратларга эмин-эркин бориб-келиш биров муаммо эди. Агарда ишончли ва тез саёҳат қилиш учун шароит яратилса, зиёратчи-лар сони кўпаяр ва бу билан иқтисодий ривожланиш бўларди.

Ўша кунларда Мисрнинг фавқулодда комиссари Аҳмад Мухтор Пошо Абдулҳамидхонга Қизил денгиз-нинг стратегик аҳамияти ва кўрилиши керак бўлган чора-тадбирлар тўғрисида хат юборади. Аҳмад Мух-

тор Пошо макту-бида инглизлар Қизил денгиз соҳилидаги ўз кучларини кун сайин кенгайти-раётгани ҳақида хабар қилади.



Ҳижоз темирйўли орқа-ли Сурияга жўнаётган ilk йўловчилар

Маълум бўлишича, Яман ва Жидданинг қарама-қарши соҳилларидаги Савакин ороли (ҳозирги Судан ҳудудида) инглиз ҳокимияти барпо бўлса, халифалик ҳудуди жиддий хавф остида қоларди.

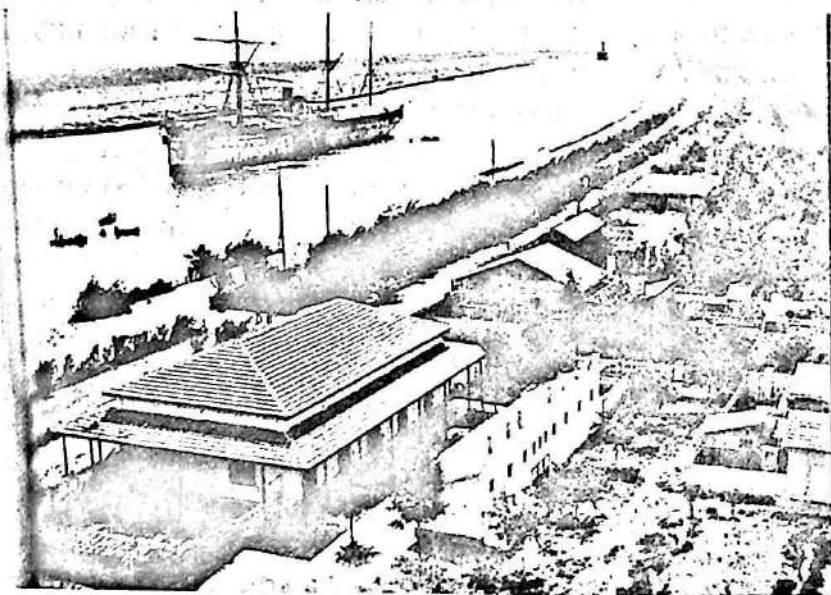
2018 йил бошида Туркия Президенти Судан Республикасига ташрифида Савакин ороллари оёдонлаштириш ва улардан фойдаланиш бўйича бирқанча таклифлар киритади. Судан ҳукумати розилиги олинган орол ҳудудида ободлик ишлари олиб борилди. Лекин энг ачинарлиси, Туркия жамоатчилигининг кўпчилиги бу оролнинг номини биринчи марта эшитишга ётганликларини билдирганлар. Таассуф! Ахир бу жойлар бир аср олдин бизга тегишли бўлган, хутбаларда ота-боболаримизнинг номлари тилга олинган.

1897 йилда ҳиндистонлик мусулмон журналист Муҳаммад ўз газетасида Дамашқ ва Макка ўртасидаги йўлнинг аҳамияти ҳақида чиқиш қилади. Ушбу чиқиш шу қадар катта эътибор тортдики, ўша йилнинг охирида Усмонли Вазирлар Кенгаши масалани яна бир бор муҳокама қилишди. Қарор ижобий ҳал бўлади. Ушбу муқаддас йўналиш амалга оширилиши керак эди. Янгиликлар бутун дунёга тез тарқалади. Лойиҳа қабул қилинганлиги Ислом оламида катта қувонч билан кутиб олинди. Газеталар бир неча ҳафта давомида ушбу янгилик ҳақида батафсил маълумот беришди. Одамлар лойиҳанинг тўлиқ мусулмонлар қўли билан амалга оширилишини, энди ҳаж зиёратини осонроқ амалга оширилишини ва бундай мушкул бир иш хайр-эҳсонлар билан ҳал қилинишига ишонишарди.

Бироқ Усмоний империяси ушбу лойиҳани бошлашиши ҳақида хабар Европада истеҳзо билан кутиб олинди. Мустамлака давлатлар бу янгиликни масхара қилишди. Инглизларнинг таъкидлашича, Усмонли империясида бундай лойиҳани амалга ошириш учун технология етишмасди. Французлар темир йўл лой-

иҳаси бундай тарзда амалга оширилишининг иложи йўқ деб ҳисоблашарди. Немислар эса буни шунчаки туш дея талқин қилишади. Ҳисоб-китобларга кўра, темир йўл лойиҳаси учун 4 миллион лира сарфланади. Бу рақам Усмонли империяси учун жуда катта маблағ бўлиб, давлатнинг йиллик бюджетининг бешдан бирига тўғри келарди. Лекин четэл давлатларидан қарзлар ҳам тўланишда давом этаёганди. 93-урушдан кейин Россияга ҳар йили тоvon пули тўланарди. Хўш, шундай қалтис вазиятда, ушбу буюк лойиҳа қайси манбалар билан амалга оширилади?

Ҳижоз темир йўлини қўллаб-қувватлаш манбаси бўлган Зираат банкидан олинган кредитлар ҳар доим ҳам бор эди. Аммо ҳақиқатан ҳам ушбу лойиҳани рўёбга чиқарган нарсa бу шубҳасиз, юз минглаб одамларнинг муҳаббат ва ғайрат билан қилган хайр-эҳсонлари эди. Ушбу хайр-эҳсонларни тасарруф қилиш учун Молия вазирлигида комиссия тузилади. Нафақат Истанбулда, балки вилоятлар ва туманлар





Ҳижоз темирйўл
учун эҳсон тилхати

каби энг кичик шаҳарларга қадар комиссияга қўшилган хайрия марказлари фойдаланишга топширилади. Султон Абдулҳамидхон ўзи биринчи бўлиб хайр-эҳсон ҳисса қўшади ва лойиҳа учун ўз маблағларидан 50 минг лирани юборди.

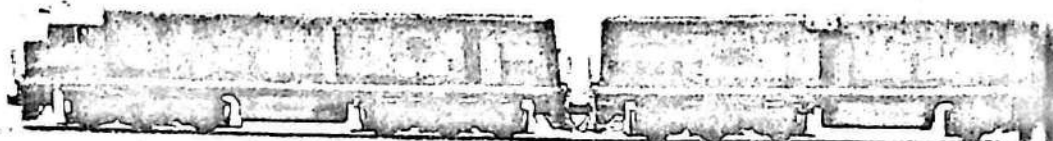
Буюк Вазир Ҳалил Рифат Пошо, Шайхулислом Жамолиддин Афанди ва бошқа вазирлар хайр-эҳсон навбатида ўринларини эгаллашди. Губернаторлар вазирларга эргашишди: баъзилар катта қурилиш учун пул берган бўлса, бошқалари эса хизматчиларнинг иш ҳақларини тўлаб беришди. Ҳижоз темир йўли лойиҳаси одамлар ҳажга боришини осон қилганлиги учун, бу лойиҳага ёрдам қилиш ибодат сифатида қараларди. Нафақат давлатнинг юқори мартабали амалдорлари, балки ҳукуматнинг ҳар бир даражасидаги ва деярли барча халқ қатламлари азолари ушбу лойиҳага катта миқдорда маблағ сарфлашни бошлади. Савдогарлар, дўкон эгалари, уй бекалари ва ҳатто болалар ҳам йиққан пулларини жамлаб, хайр-эҳсон қилар эдилар.

Мамлакат ташқарисидан ҳам кўзга кўринарли ёрдам маблағлари келиб турарди. Хусусан, Ҳиндистоннинг темир йўл лойиҳасига қизиқиши жуда катта эди.

Ҳиндистонда кўплаб кўмаклашув ҳаракатлари бошланиб, мамлакатнинг турли нуқталаридан лойиҳа учун энг катта ёрдамлар маблағлари келади. Ҳатто ҳинд шаҳзодаси Мадина станцияси биносининг барча харажатларини ўз зиммасига олганди. Мисрдан Сибиргача бўлган ҳудудлардан олинган ёрдамлар дунё мусулмонларининг манфаати йўлида сарф қилинди.

Лойиҳа Усмонийлар ва асосан Ҳиндистон бошчилигидаги чет эл мусулмонларининг саъй-ҳаракатлари билан 1900 йилдан 1909 йилгача давом этди. Аммо Абдулҳамидхон тахтдан туширилиши билан темир йўл лойиҳа ишлар тўсатдан тўхтаб қолади.

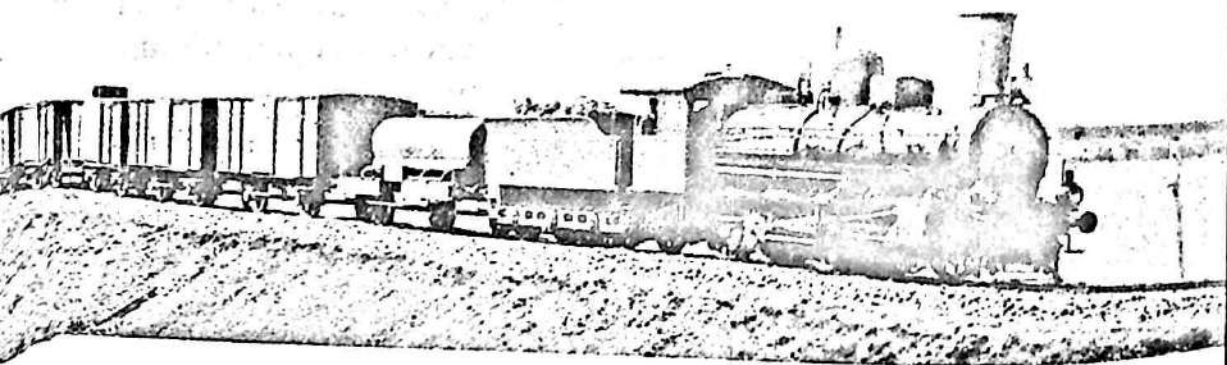
Ҳижоз темир йўлининг қурилиши гўзал кунда бошланади. Аниқроғи, 1900 йил 1 сентябрда Абдулҳамидхоннинг тахтга ўтирганлигининг 25 йиллиги муносабати билан Дамашқда бўлиб ўтган расмий маросимда султон темир йўл излари тушадиган тупроққа биринчи белкурак уриб, хайрли ишни бошлаб беради. Ният эзгу эди, аммо амалиётлар йўсини, бажариладиган ишлар жуда машаққатли эди. Ишчиларни даҳшатли иссиқлик ва машаққатли меҳнат кутиб турарди.

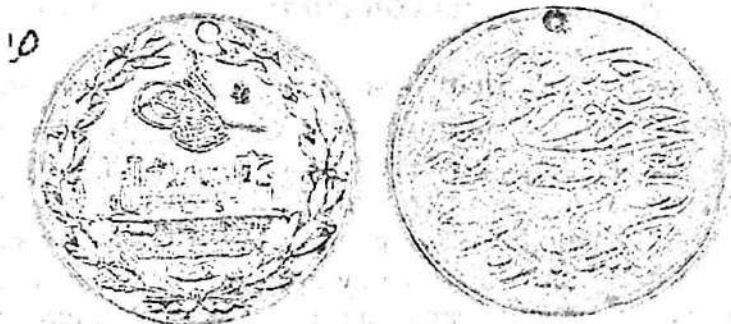


Дўстлар душман билан тил бириктирса

Хорижий давлатлар режа асосида кетаётган лойиҳа ишларини қандай бўлмасин тўхтатишга ҳаракат қилишарди. Ўша кунларда Дамашқ ва Байрут ўртасида французлар эгалик қилган темир йўл бор эди. Ҳижоз темир йўли айна французлар йўлидан кесиб ўтиши керак эди. Аммо ушбу арзимас кесишма учун французлар жуда катта ҳақ олишди. Охир-оқибат, ҳеч қандай келишувга эришилмади. Абдулҳамидхон “Французлар темирйўл ёнидан иккинчи йўл қуринг!” дея амр қилди. Бу иш французларнинг ортга қадам ташлашга мажбур қилди, улар охири Усманийлардан талаб қилган нархнинг ярмига рози бўлишга мажбур бўлишди. Ҳижоз темир йўли муқаддас Каъба томон йўл сифатида қурилаётган бўлса-да, бу иш Усманийлар суверенитетини мустаҳкамлигини кўрсатувчи ва мамлакат иқтисодиётининг ривожи учун муҳим бўлган лойиҳа эди.

Ҳайфа йўлига уланиш кеч бўлса ҳам якунланди. Бироқ, асосий йўналиш бўлмиш Ақабага инглизлар Усманийларнинг киришларини хоҳламадилар. Улар минтақада тартибсизликлар, тўполонлар чиқаришгани етмагандек, халифаликка нисбатан сиёсий босимларини кучайтирдилар. Инглизлар бу билан Усманийларнинг ўз лойиҳаларидан воз кечилишига эришмоқчи эдилар.





Темир йўл Мадина томон олға бораётган кунларда, йўл ўтаётган минтақалардаги бадавий қабилалари лойиҳа ишчи-ходимларига жиддий ҳужумлар уюштиришди, талон-торож уюштиришади. Чунки улар темир йўл келиши билан бу ерда уларнинг ҳукмронлиги чекланиб қолишидан қўрқишарди. Бундан ташқари, темир йўл ўтса, улар ҳаж вақтида савдо ва хизмат кўрсатиш ортидан кўраётган фойдалари камайиб кетишидан хавотирда эдилар. Бир неча бор қилинган ҳужумлардан сўнг Усманийлар ҳукумати

лойиҳани қўриқлаётган аскарлар сонини беш мингдан ўн беш минггача ошириши мажбур бўлади. Аслида дўст ҳам бир душманнинг тур деганларидек, Усмонлиларга ҳужум қилган ўша мусулмон бадавийлар инглизлар ҳукмрон-

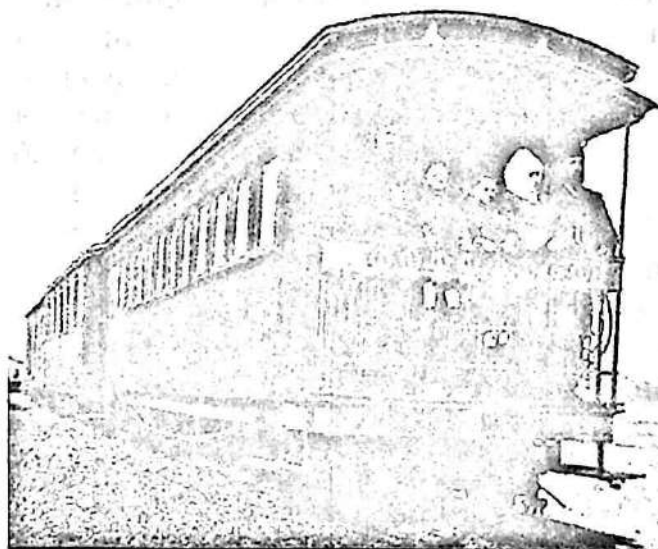
Қўриқлаётган аскарлар сонини беш мингдан ўн беш минггача ошириши мажбур бўлади. Аслида дўст ҳам бир душманнинг тур деганларидек, Усмонлиларга ҳужум қилган ўша мусулмон бадавийлар инглизлар ҳукмрон-

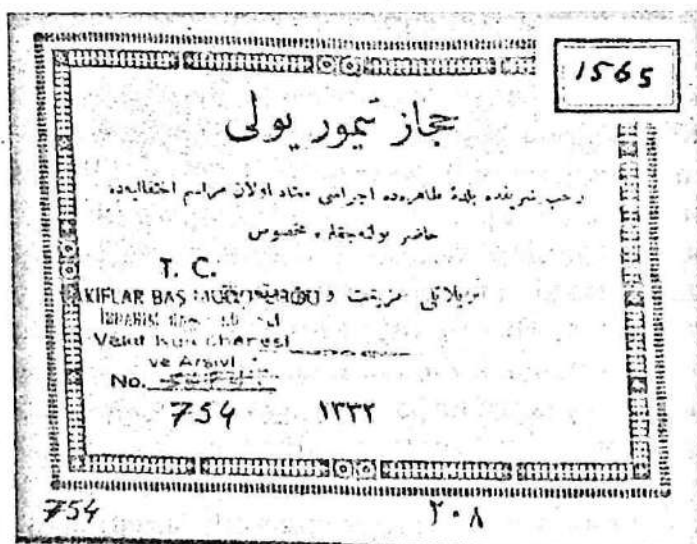


Мозамбикда яшовчи
мусулмонлар томонидан
темирийўл қурилиши учун
йиғилган маблағ ҳужжат

лик ўрната бошлаганларида ҳеч қандай норозилик кайфиятида эмас эдилар.

Ички ва ташқи барча тўсиқларга қарамай, лойиҳа якунланади ва 1908 йил 1 сентябрда Ҳижоз темир йўлининг барча йўналишлари иш бошлайди. Аммон, минг афсуски, қурилиш тутагандан сўнг ҳам бадавийларнинг ҳужумлари давом этди. Улар темир йўлларни саботаж қилар, телеграф устунларини ёқардилар ва йўлга чиққан ҳаж зиёратчилар гуруҳларига ҳужум қилар эдилар. Охир-оқибат, Мадина муҳофизии Баҳри Пошо минтақадаги бадавийлар шайхлари билан учрашувларда уларга нафақалар тўлаш орқали ушбу ҳужумларнинг олдини олишга ҳаракат қилди. Бугун чет элликлар хоҳлаганча сайру саёҳат қиладиган Яқин Шарқ ва Араб Амирликлари ерларида америкаликни, европаликни мусулмон биродаридан устун кишиларга дуч келсангиз, билингки, бу одамларнинг ота-болари яқин бир аср олдин ҳам шундай эдилар.





Ҳижоз темирйўл чиптаси

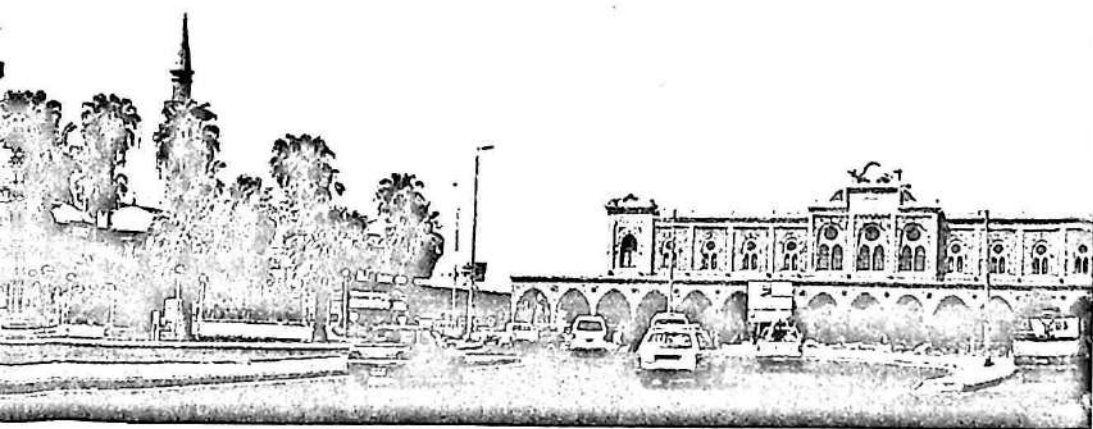
Мадина ва сўнгги бекатнинг мудофаси

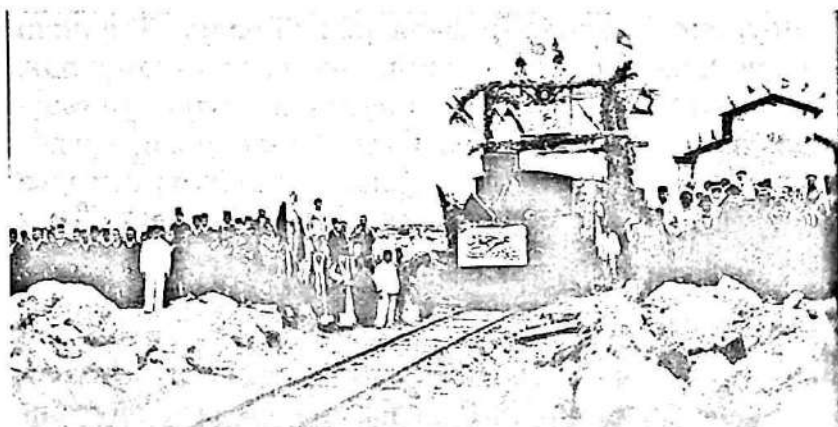
1909 йилда Абдулҳамидхон лавозимидан туширилгач, султоннинг исми шу вақтгача Ҳамидие темир йўли деб номланган лойиҳадан олиб ташланди ва ҳижаз темир йўли деб атала бошлади. Темир йўлларда ишлайдиган малакали ходимлар армия хизматиға жалб қилиниб, белгиланган тартиб бузилишиға олиб келди. Иттифоқчилар ўзларининг тажрибасизликларини ушбу буюк тизмни тўғри бошқара олмасликлар билан намоиш этдилар.

Бироқ, Ҳижоз темир йўли учун ҳақиқий фалокат Биринчи Жаҳон уруши пайтида, Усмонлиларнинг Ҳижоз, Фаластин ва Ироқ фронтларига чиқарилиши пайтида юз беради.

Шариф Хусайн исён кўтариб, араб империясини ташкил этиш хом ҳаёлларида эди. Инглизлар бу бечора пиёндан жуда яхши фойдаланишди.

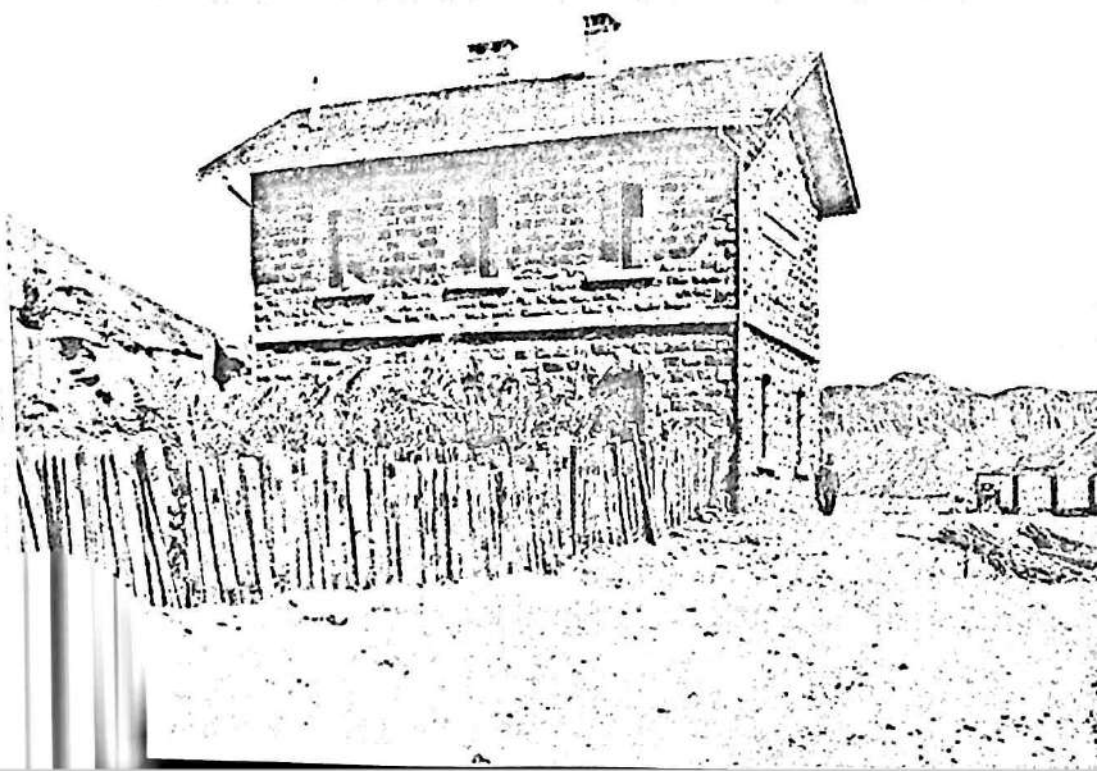
Лоуренс минтақада фаол рол ўйнади. Биринчи мақсад Ҳижоз темир йўлини самарасиз қилиш эди. Бу эрдаги Усмонли қудрати бутунлай йўқ қилиниши керак эди. У қўмондонлигидаги бадавийларни ишга солиб тизимдаги кўплаб жойларни маълум жойларда яроқсиз ҳолга келтириши керак эди. Лоуренс поезд станцияларига ҳужум қилиб, бадавийларини ёллаб темирйўл амалдорларни шахид қилар ва темирёлларни бузар эди. Деярли ҳар куни ҳужум ҳақида хабар бор эди. Англия армияси бадавийларни техник қурол билан қуроолантирди. Рейслар қандай ва қай йўл билан портлатилиши вaшу мақсадда талаб қилинадиган динамит бомба йиғинларидан қандай фойдаланиш, артиллерия ва оғир қуроолларни этказиб бериш каби муаммолар инглизларнинг кўмаги билан бирма-бир ҳал қилинди. 2-чи ва 3-чи Ғазза урушидаги мағлубият туфайли Йилдирим қўшинлари тезда ортга чекиниб кетишди. Матихада катта куч билан тикланган Ҳижоз темир йўлларининг станциялари бирин-кетин душманлар томондан эгаллаб олина бошлади. Аммо





1919 йил бошига қадар қаршилиқ кўрсатадиган станция мавжуд эди. Бу Медина Станцияси эди.

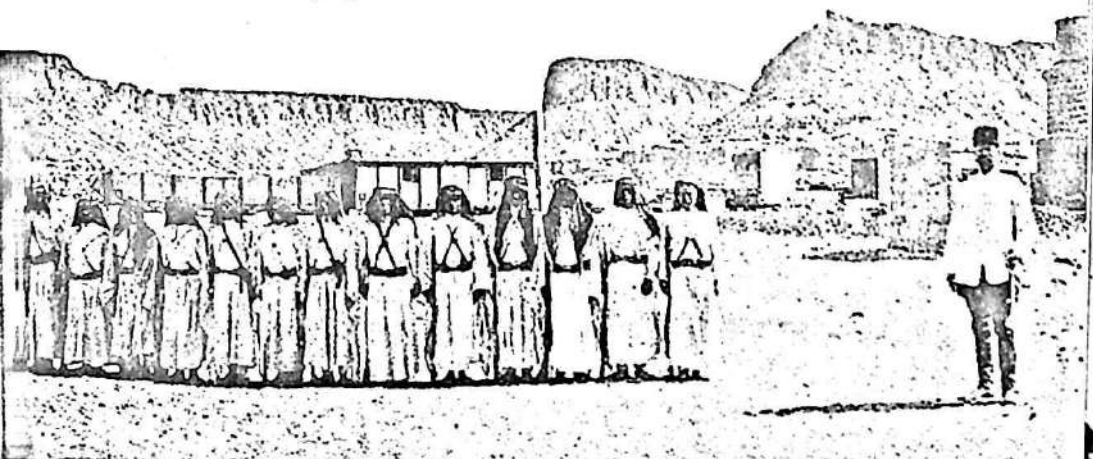
1918 йил январ ойида Шариф Хусайннинг ўғли Файсал Маанга бостириб кирилгандан сўнг Медина ва Истанбул ўртасидаги алоқа узилиб қолди. Фахреддин Пошо Мединанинг Анбериядаги асосий станциясидан Эл-Улагача бўлган йўлни ҳимоя қилишни давом

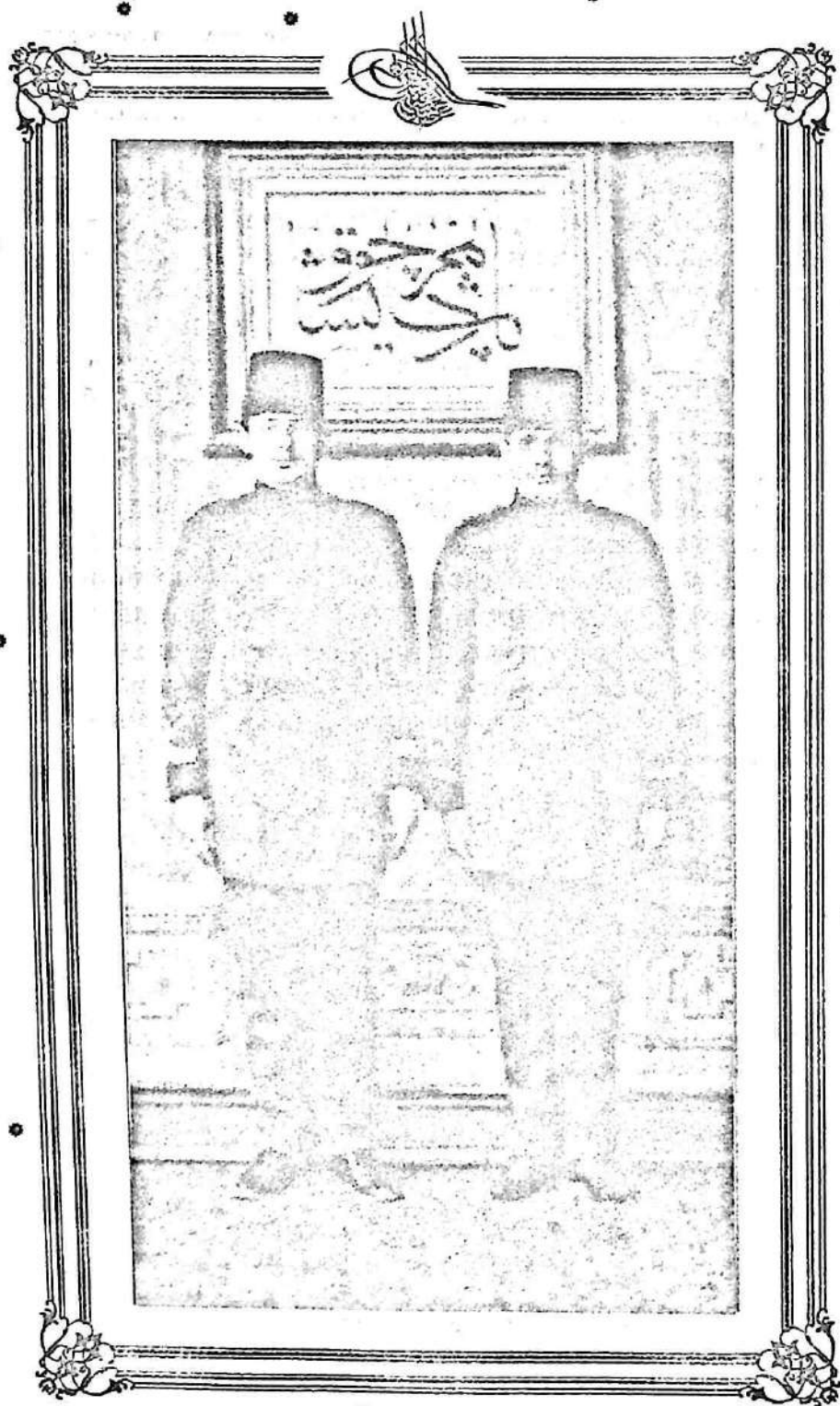


эттирди. Токи ўз аскарлари кучи билан асирга олинмагунча...

1918 йил 30 октябрдаги Сулҳ шартномасига биноан, Яман, Сурия ва Ироқдаги Усмонлиларнинг марказдан ажралиб чиққан барча қўшинлари энг яқин инглиз қўшинларига топширилиши керак эди. Бу ҳолат ҳақида Мадинани ҳимоя қилган Фаҳреддин Пошога телеграмма орқали хабар берилса, у бу ҳолатни қабул қилмайди. Муҳаммад (с.а.в) ҳазратларининг қабри жойлашган шаҳарни таслим қилишни иложи йўқлигини билдириб рад этади. Шундан сўнг, уларни бирма-бир ишонтириш учун марказдан махсус ваколатли шахслар юборилади. Истанбулдан юборилган амалдорлар уни ишонтира олмайдилар, аммо пошонинг одамларини ишонтиришга муваффақ бўлишади. Ҳам Мадинанинг ҳам, Ҳижоз темир йўлининг қўлга олинмаган ягона станциясининг охирги ҳимоячиси ўз одамлари томонидан асирга олинади ва инглизларга топширилади.

Биринчи жаҳон уруши даврида Ҳижоз темирйўлини қўриқлаган аскарлар





АБДУЛҲАМИДХОН ДАВРИДА ТАЪЛИМ

*Фақатгина
ғайримуслимлар
мактаб очадими?*

Абдулҳамидхон даври ва фаолияти ҳақидаги тортитувлар бир асрдан буён давом этмоқда. Уни ва унинг фаолиятини тўғри шарҳлашнинг йўли, албатта, бошқалар билан қиёслашдир. Отаси, амакиси ва бобоси билан қиёслаш унинг даврини яхшироқ тушунишимизни таъминлайди. Султоннинг ҳукмдорлик йилларига оид айтилиши лозим бўлган энг муҳим масалалардан бири унинг таълим билан боғлиқ фаолиятидир.

Ундан аввалги подшоҳлар даврида ҳам таълим борасида ишлар қилинган эди. Аммо ҳеч бир Усманий подшоҳи ҳам пойтахтда, ҳам бутун мамлакатда таълим сафарбарлиги борасида Абдулҳамидхон ва унинг даври билан баҳслаша олмайди. Бу даврда жамиятнинг энг нозик нуқтасигача етиб борган таълим сафарбарлиги дунёга келган эди.

Масалан, Мактаби Мулкия унинг даврида университет мақомини олган эди. Мактаби Ҳуқуқ ҳам шу даврда очилган, шунингдек, санъат соҳасида ҳам муҳим ишлар амалга оширилди. Бугун мамлакатимиздаги энг кўзга кўринарли академияларнинг тамал тоши ҳам айнан шу даврда қўйилган.

Санойи Нафиса Мактаби ҳам Абдулҳамидхоннинг буйруғи билан очилган эди. Мамлакатнинг тўрт томони ибтидоий ва эски мактаблар билан тўла эди. Абдулҳамидхон даврида эълон қилинган Тартибот Фармони йилларида давлатнинг Истанбулдан ташқарида катта ўқув юртлари йўқ эди. Аммо Абдулҳамидхон тахтга чиқиб, Рус уруши масаласини ҳал қилган 1878 йилларга келиб давлатнинг тўрт томонида вазият ўзгаргани кўзга ташланади. Бу пайтда давлат мактаби бўлмаган вилоят қолмаганди. Подшоҳнинг: "Маориф барча ривожланишларнинг асосчисидир," деган сўзи бор эди.

Ривожланиш учун бошқалардан идроклироқ бўлиш шартдир. Айни пайтда подшоҳ бу таълим ҳамжа-



миятидан етишиб чиққан диндор, ҳақгўй ва тарбияли авлод давлатни оёққа турғозишига ҳам ишонар эди. Шу сабабдан очилган мактабларда диний ва ахлоқий таълимга бепарволик бўлмаслигига ҳаракат қилар эди. Султон Абдулҳамидхон II ни бу мавзуда танқид қилганлар, аслида, у даврда сонлари керагидан ошиб кетган ажнабий мактабларга ҳеч эътибор қаратмасдилар. Чунки инглизлардан америкаликларгача, немислардан тортиб француз диёрларигача очилган ҳар бир ғайримуслим мактабларида фақатгина дунёвий таълим эмас, балки муфассал диний билимлар берилмоқда эди.

Бернард Левиснинг таъкидлашича, Абдулҳамидхон олиб борган таълим жараёни билан мамлакатини янгидан фатҳ этишга киришган ва ғайриоддий бир сиёсий-маданий инқилоб меъмorigа айланган эди.

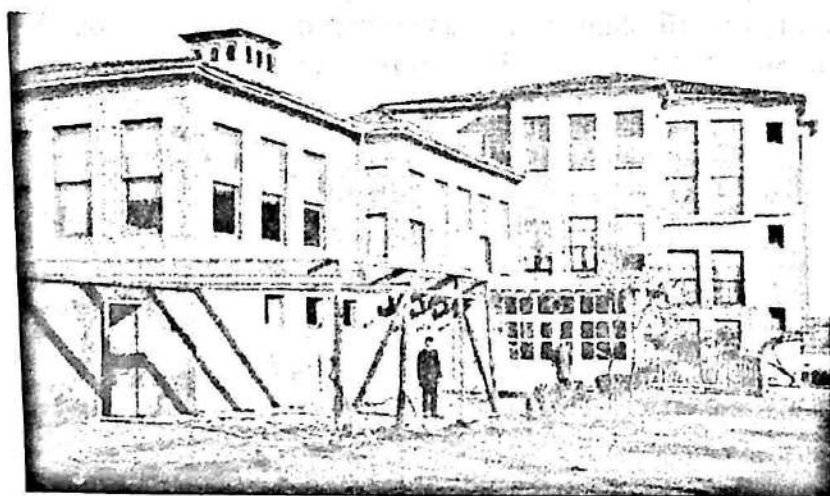
Асли нидерландиялик бўлган тарихчи Эрик Ян Зурчер эса бу даврни қуйидагича ифодалайди: "Унинг даврида таълим, бошқарув, адолат ва алоқа коммуникациялари каби бир қанча соҳаларда ислохотлар амалга оширилди ва мавжуд ислохотлар кенгайтирилди. Таълим ва алоқа коммуникация соҳасидаги ишлар алоҳида қийматга эгадир. Абдулҳамидхон даврида китоб, мажмуа ва газеталарнинг адади сезиларли миқдорда ортди. Бу нашрлар халқнинг замонавий



билим ва технология билан императорлик ташқарисидаги дунё ҳақида маълумотларга эга бўлишини таъминлаганди.

Абдулҳамидхондан олдинги таълим билан боғлиқ фаолиятларнинг заифлиги, афсуски, ҳар соҳада ўзини кўрсатмоқда эди. Масалан, 1848 йилга қадар мамлакатда ветеринарлик соҳасида ҳеч қандай таълим маркази мавжуд эмасди. Дастлаб, ўша йили Истанбулдаги армия ичида ветеринария мактаби курилади. 1888 йилга келганда Усмоний давлатидаги ветеринарлар сони саккизтага етди. Ўша вақтда Францияда бу рақам 4000 атрофида эди. Абдулҳамидхон Истанбулда биринчи оддий (ҳарбий бўлмаган) ветеринария таълим даргоҳи бўлган Халқали Зироат Мактабига асос солади.

Мустақиллик даври шоири Меҳмет Акиф шу мактабни битирган. Бу даврда фақатгина ветеринарлик мактаби эмас, тижорат, ҳуқуқ, давлат бошқаруви ва тил каби бир неча соҳада таълим берувчи марказлар очилади. Бугунги муҳандислик факултетларининг пойдевори бўлган Ҳандасаи Мулкия мактаби ипакқуртчиликнинг тамал тошини қўйган Ҳарир До-



руттаълим ва Ҳарир Доруттаҳсил мактаби, шу билан бирга боғбонлик ва ошпазлик мактаблари, кон ва ўрмон факултетлари, Милиция мактаби ва ҳатто Анқарадаги Намуна Жуфтлиги таркибидаги чорвачилик мактаби ҳам шу даврда қурилган эди.

Подшоҳ тахтдан туширилган иккинчи Конституцион Монархия якунида ҳам бу мактаблар фаолияти давом этаётган эди. Ҳатто бу таълим марказлари мустақилликдан кейин бошқача номлар остида фаолиятини давом эттиради, айнан шулар бугунги замонавий Туркиянинг энг “илдизи бақувват” мактабларининг пойдеворини ташкил этади.

Давлат ташаббуси билан очилган мактаблар қаторида хусусий мусулмон мактаблари ҳам Усмоний давлатида дастлаб Абдулҳамидхон даврида дунёга келади. Ажнабий ташаббускорларнинг қўли билан узоқ вақт Усмоний ҳудудларида ғайримуслим мактаблари очилган бўлса, мусулмонларга тегишли хусусий мактаблар илк бор Абдулҳамидхон даврида очилади.

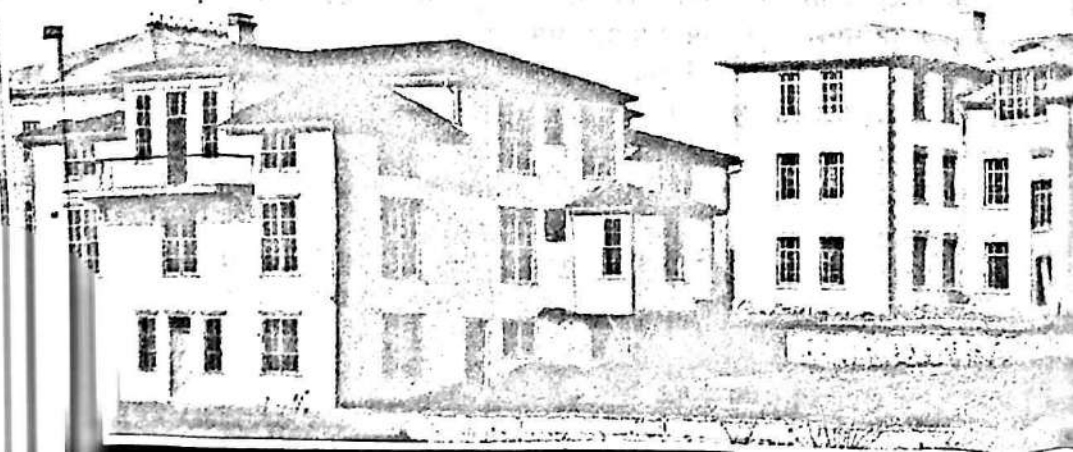
Ислоҳот фармони билан урилган кишан

1856-йил 28-февралда эълон қилинган Ислоҳот фармони, аслида, бегона давлатларнинг ички ишларимизга бевосита аралашувини англатар эди. Қрим уруши Усмоний давлатини боши берк кўчага киргизиб қўйган ва сўнгги зарбани беришни истаган Россияга қарши Англия, Франция ва Австрия гўё Усмоний давлатига ёрдам бераётгандек эди.

Абдулмажидхон ўз даврида Ислоҳот фармони билан ажнабий кучларнинг бир қанча шартларига рози бўлишга мажбур бўлганди. Ислоҳот фармони бир қарашда халқларнинг тенглигини назарда тутса ҳам ғайримуслимларга жиддий ҳуқуқлар берилиши-

ни таъминлайди, ташқи давлатларнинг қўллаб-қувватлаши билан бу жамиятнинг ичида миллатчилик ғоялари бойитилади ва маълум вақтдан сўнг давлатнинг бирдамлигига зарар етказадиган даражада аҳамиятли фаолиятларга киришадилар. Бу фармонга кўра ғайримуслимлар давлат тасарруфидаги ҳарбий ва давлат мактабларига кира олардилар. Яъни келажакда қўшин ва давлатнинг юқори мансабларига тинчгина кўтарила олардилар. Давлат ичидаги бу ғайримуслим жамоалар ўз мактабларини оча олар ва ўзлари истагандек таълим бера олардилар. Ғайримуслимларга бу шаклда йўлларининг очилиши, эҳтиёткор ва келажакни кўра оладиган инсонларда жиддий хавотирни пайдо қилади. Чунки ҳарбий мажбуриятлардан озод бўлган ғайримуслимлар бир қатор соҳаларда иқтисодий куч ва устунликка эга экан, қўшимчасига бундай имтиёзларни қўлга киритгач, янада таъсирлари ортишига эришардилар. Дарҳақиқат, Ислоҳот фармонидан кейин бироз вақт ўтиб, аввалроқ фақатгина ғайримуслим жамоатларининг диний бўлимлари тарафидан ташкил этилган таълим фаолиятлари, дунёвий фикрлайдиган жамиятлар томонидан ташкил этиладиган ҳолга келади.

Қани энди бу мактаблар фақатгина илм ва санъат номидан фаолият кўрсатса эди. Европадан келти-



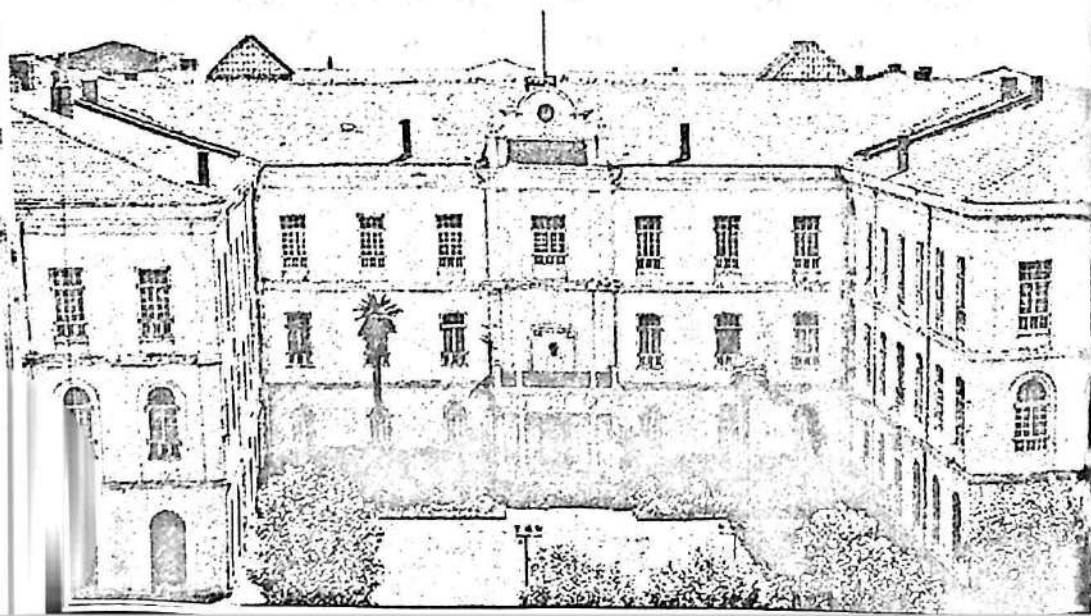
рилган идеолог педагогларнинг саъй-ҳаракатлари билан бу мактабларнинг кўплари қисқа фурсатда Усманий давлатини йўқ қилиш учун тайёрланган қанчадан-қанча инсон шаклидаги ёвуз махлуқларни тайёрловчи машъум маконга айланади. Ғайримуслим бўлимларидаги бу таълим ислохотларига қиёсланда давлат таълим фаолиятлари шу қадар заиф эди-ки... Бир карра Давлати Олий Усманийнинг Маорифи Умумия Назорати фармондан фақат бир йил ўтгандан сўнг ташкил этилган эди. Давлат тарафидан вужудга келган марказларнинг таълим сифати ҳам, сони ҳам чегараланган эди. Маҳаллий ташаббус, афсуски, ташқи қўллаб-қувватловга эга гуруҳлар билан баҳслаша олмайдиган даражада оз ва кучсиз эди. 1865 йилда Аҳмад Мухтор Пошо ва Юсуф Зиёбей каби зиёлилар етакчилигида ташкил этилган Жамияти Тедрисайи Исломия каби таълим марказлари фаолият бошлаган бўлса-да, бу ҳеч қачон етарли бўлмаган.

Подшоҳнинг жони сиқилишига сабаб бўлган энг муҳим масалалардан бири мамлакатда очилган ажнабий мактабларига юборилаётган мусулмон болалар эди. Бу таълим марказларидаги пропагандалардан бу болаларнинг ҳам таъсирланиши подшоҳни энг хавотирлантирган ҳолат эди. Масалан, америкалик протестантлар ва католик французларнинг Байрутта очган



мактабларига мусулмонларнинг эътибор қилмасликлари хусусида 1905 йил садри аъзамликка юборилган подшоҳ фармонидан қуйидаги жумлалар ўрин олган эди:

Мусулмон фарзандларининг Байрутдаги Америка ва француз мактабларида таълимни давом эттиришлари ман этилиши билан Протестан миссионерлари ва Жизвит руҳонийларининг зарарли таъсирларидан қутқарилишлари бир неча йилдан буён уларга диний таъсир кўрсатган бу ажнабий мактаблар билан рақобатлаша оладиган даражадаги мактаблар очилишига боғлиқдир. Шу сабабли керакли илм, фан ва санъатни ўргатувчи махсус интернат ва кундузги мактаб очилиши учун ҳаракатлар бошланган. Бу мактабнинг қурилиши ва бошқарув харажатлари учун қисқа фурсат ичида тайёрланган маблағнинг орттирилишига ҳаракат қилинмоқда ва сотиб олинган ерда яқин вақтда қурилиш бошланиши учун ғайрат қилинмоқда. Бу маълумотлар Байрут вилоятидан арз қилинган бўлиб, жуда муҳим ҳисобланган бу масаланинг тезроқ дунё юзини кўриши ва керакли ёрдамдан узилиб қолмаслиги хусусида масаланинг ҳукумат доирасида



кўриб чиқиб, қарор қабул қилиниши Подшоҳ Ҳазратларининг амр ва иродаларига боғлиқдир.

Таълим масаласидаги ишларнинг ичида тафтиш марказларига ҳам эҳтиёж бор эди. Ҳам маҳаллий, ҳам ажнабий мактаблар мамлакатни кўчки каби эгаллаб бориши, бу марказнинг керак эканлигини англатарди. 1886 йилда Милали Ғайримуслим ва Ажнабий Мактаблари Муфаттишлиги ташкил этилди. Сонлари ортишига қарамасдан ҳар қандай тафтишчи бўлмаган ташқи кучлар қўллаб-қувватловига эга жамиятларнинг зарарли фаолиятлари аниқланди ва бу ҳолатларга чек қўйиш вақти келган эди.

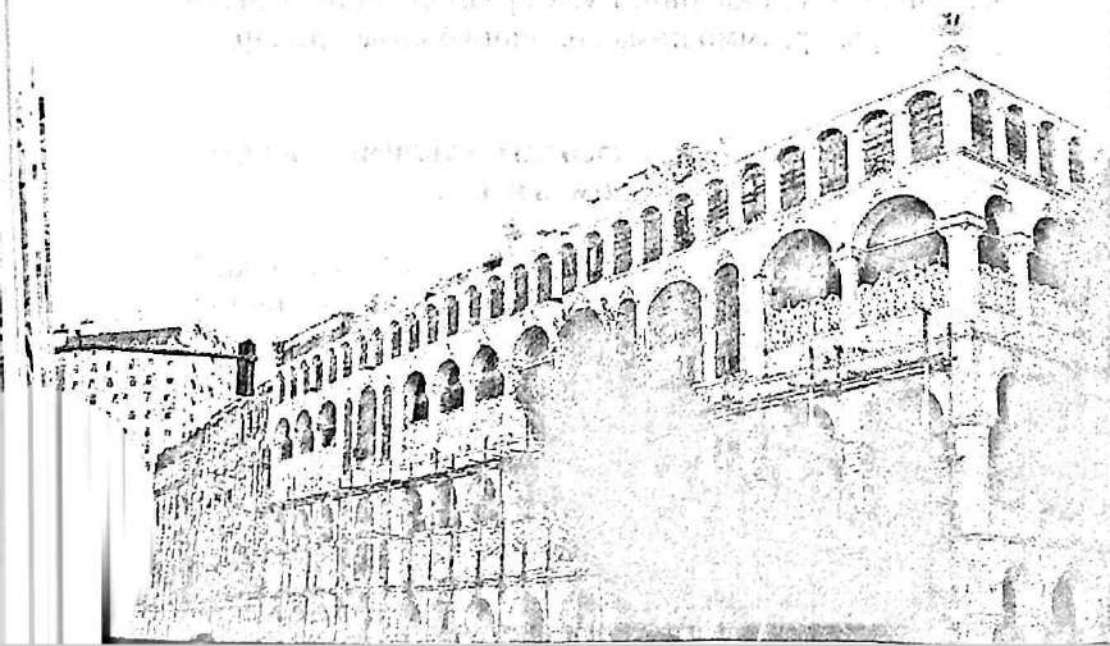
Усманий давлатида очилган хорижий мактабларнинг асосий мақсади ғайримуслим болаларни ҳимоя қилиш эди. Шу мақсадда очилган мактабларнинг ўрнини белгилашда Рум ёки Арман аҳолисининг кўпчилигини ташкил этадиган ҳудудлар махсус ўрганиб чиқилган. Мактабларга ё ғайримуслим ёки отасиз турк болалари қабул қилинар эди. Аслида мана шу ҳаракатнинг ўзиёқ уларнинг асл ғояларини юзага чиқариб кўярди. Уларнинг бир қанча қонунларининг ортида яшириниб, бу қадар бепарво ҳаракат қилишлари бу тупроқларнинг ўз фарзандларини юракларидан яралар, аммо нима қилишни билмас эдилар.

Ажнабийлар даражасидаги таълимга биз ҳам эришишимиз керак

Жамияти Тадрисайи Исломия юзлаб болага касб эгаллаш таълимини берар экан, етим болаларнинг ажнабий мактабларга боришини тўхтатиш учун бадавлат мусулмонларнинг қўллаши билан янги бир марказнинг пойдеворини қўяди. Аввалига Султон Абдулазизнинг ёрдамида бошланган эҳсон компани-

яси кейинроқ Миср хидиви Исмоил Пошо каби бир қанча инсонларнинг қўллаб-қувватлаши билан Дорушшафақнинг пойдеворини қўяди. Энди мусулмон етим болаларига замонавий илм берадиган Усманий таълим маркази барпо этилганди. Бу таълим маркази қисқа фурсатда шундай мувоффақиятга эришадики, ҳатто давлатнинг кўз қароғи бўлган Мактаби Султоний билан рақобатлашадиган ҳолга келди.

Дорушшафақнинг қанчалик муҳим ўрин тутгани ва келажакда қандай ривожланишга ҳисса қўшганлигини англаш учун бироз олдинроққа қайтиш, яъни ва Абдулҳамид II нинг ҳукмронлик йилларига назар солишимиз керак. Абдулҳамидхон ўзига хос таълим сиёсати билан мутаассиб гуруҳларнинг хусусий мактаб оча олиши учун олдидаги тўсиқларни бартараф этганда атроф бўйлаб юзлаб мактаблар очиларкан, бу таълим даргоҳларининг асосчилари ёки бошқарувчиларининг муҳим қисми Дорушшафақ битирувчилари ёки ходимларидан бўлганини кўрамыз.



Мусулмонларнинг хусусий мактаб очишларининг рағбатлантирилиши чин маънода юқори даражадаги муҳим таълим марказларининг очилишига сабаб бўлди. Уларнинг айримлари Бурхони Тараққий, Мактаби Ҳамидий, Ҳалилайи Маҳмудия, Шамсул Маориф, Мактаби Усмоний каби билим даргоҳлари эди, холос.

Дорушшафақ очилган вақтда ўғилу қизларга бирдек таълим бериши айтилган бўлса-да, афсуски, узоқ вақт фақатгина ўғил болаларга таълим берувчи мактаб сифатида фаолият юритди. Аммо Абдулҳамидхон даврида очилган мактабларнинг ҳаммасида қизлар синфлари ҳам мавжуд эди. Ҳатто мактаб очишни истоган ташаббускорларнинг бир қанчаси мактабларида қизлар синфини очиш масаласида иккиланганларида подшоҳ ҳамиша бу иккиланишларга қарши чиқарди. Даврнинг машҳур кишиларидан бири Абдуллатиф Субҳи Пошо биринчи марта қизлар учун санъат мактаби очиш масаласида ташвишга тушганда Абдулҳамидхон унга: “Сен мактабни очавер, орқангда мен борман”, деган эди.

Абдулҳамидхон давридаги хусусий мактаблар ўз ичларида бир нечта гуруҳларга бўлинган бўлиб, улар: юқори даромадга эга баланд мартабали оила фарзандлари борадиган мактаблар ва даромади паст бўлган оилалар фарзандлари ўқийдиган мактаблар ва бошқалар эди. Буларнинг бир қисми дунёвий дарсларга асосий юкломани берар, баъзилари эса диний дарсларга азм-у шижоат кўрсатар эди. Ҳали Абдулҳамидхон султонлигига 20 йил тўлмасдан туриб Истанбулда мусулмонларнинг ташаббуслари билан очилган мактаблар сони 20 га етган эди. Подшоҳ ҳукмронлигининг 30-йилида эса мактаблар сони 30 тани ташкил этарди. Эътибор қилсак, Абдулҳамидхон ҳукронлигининг ҳар йилида мусулмонлар учун битта мактаб очилганига гувоҳ бўламиз. Албатта, бу сон



етарли эмасди. (Бу масалада) Ажнабийларнинг меҳнати ва улар қилаётган ҳаракат бундан бир неча марта кўпроқ эди. Аммо бир қанча масалаларда подшоҳнинг қўл-оёғи боғлиқ бўлиб, ажнабий мактабларнинг ишларига аралаша олмас эди. Отаси ва амакиси даврида имзоланган шартномаларга амал қилишга мажбур эди. Энг кичик қаршининг бу ишларга аралашшига сабаб бўлар эди. Аксига олиб, ажнабий мактабларига фарзандларини юбораётган мусулмонлар сони камайтириб бўлмас даражада кўп эди. Подшоҳнинг қўлидан яқин

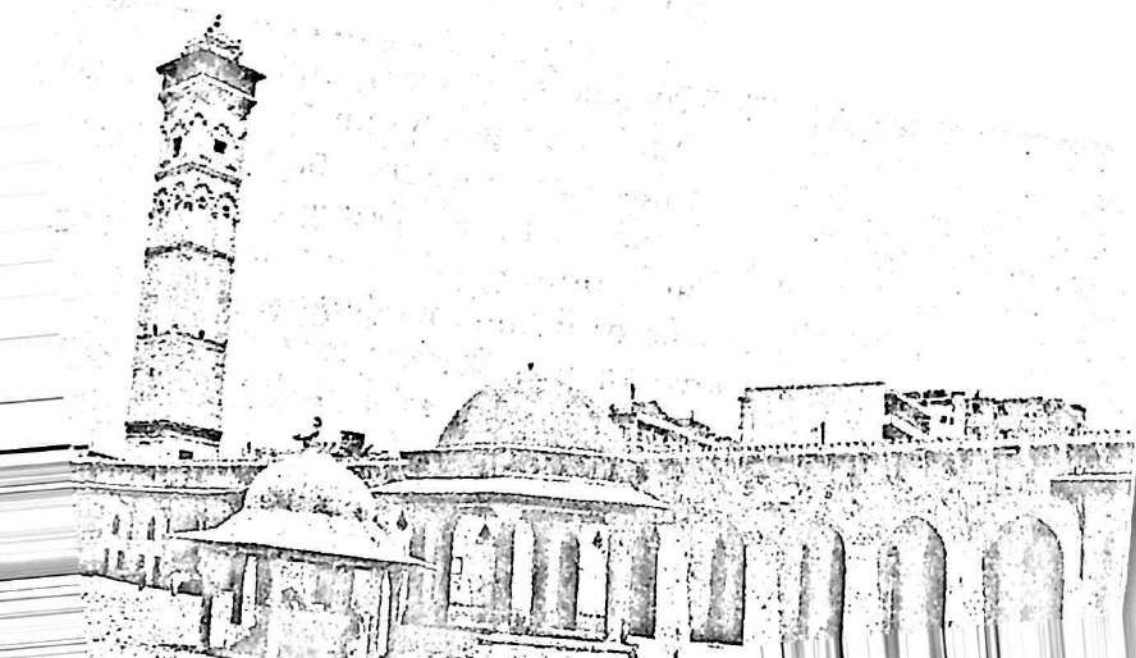
атрофидагиларга болаларини ажнабий мактабларига юбормасликларини тавсия қилишдан бошқа нарсаси келмас эди. Мусулмонлар ташаббуси билан очилган мактаблар фақатгина Истанбулда эмасди. Шомдан Байрутга, Трабзондан Селаникка қадар Усманий давлатининг бир қанча асосий шаҳарларида мактаблар очилар ва мусулмон фарзандлари таълим олиши учун саъй-ҳаракат қилинар эди. Бу мактаблар баъзи марказларда шу қадар муваффақиятли бўлар эдики, мактабларда Исломиё ҳислатлар ҳимоя қилинган ҳолда дарс берилиши маълум бўлса ҳам, ягона сифатли (таълим бериладиган) мактаб бўлгани учун баъзи ғайримуслим болалар ҳам бу таълим муассасаларида ўқий бошлаганлар.

Давлат томонидан очилган мактаблар мамлакат-
ни кўчки каби қоплаб бораётган эди. Подшоҳ тахтга
чиққан вақтда фақатгина 250 тани ташкил этган бу
мактаблар сони ҳукмдор тахтдан туширилганда 900
тага кўтарилганди. Яна ўша йилларда 6 та бўлган ида-
ди сони якунда 109 тани ташкил этарди. Султоннинг
ҳукмронлиги бошланганда Истанбулда 200 атрофида
бошланғич мактаб бўлган бўлса, у тахтдан тушганда
бу рақам 9000 га яқинлашиб қолган эди. Ҳисоблаб
кўрилса Абдулҳамидхон ҳукмронлигининг ҳар бир
йилида ўртача 400 та бошланғич мактаб очилган.

Замонавий Туркияни эмлаган одам

Шариф Мардин бу даврни таҳлил этар экан шун-
дай дейди: “Бугунги кунда олиб бориладиган ҳар
бир тадқиқот Абдулҳамид даврининг ҳар томонлама
муҳим модернлашув даври бўлганини янада очиқроқ
ўрсатиб беради”.

Абдулҳамидхон даври Усмоний давлати тарихида
мактаб ва таълим фаолиятларига энг кўп эътибор бе-



рилган давр бўлса-да, давлатни сақлаб қолиш учун кифоя қилмаган эди. Унинг даври бошқа даврлар билан қиёслаб бўлмайдиган даражада таълимдаги буюк ривожланишлар билан кечган десак ҳақиқат бўлади. Чунки хорижий давлатларнинг Усманий давлати даромадларини тафтиш этишига имкон берувчи Дуюни Умумия шартномаси подшоҳнинг йўлини кесар эди.

Шунингдек, бу даврнинг кенг тарқалган касаллиги ҳам бор бўлиб, бу – Қахт-и рижал, яъни сифатли кадрларнинг етишмаслиги эди. Давлат

бошидагиларнинг ғайратлари ва ҳамиятпарвар кишиларнинг саъй-ҳаракатлари билан қанча мактаблар очилган бўлса-да, аммо бу таълим марказларининг ҳаммасидан ҳам фойдали инсонлар етишиб чиқмас эди. Чунки бу жамиятларнинг бошқарувчи ва ўқитувчиларининг ҳаммаси ҳам етарлича ва фидокор кишилар эмас эди.

Келинг, нима демоқчилигимни Мунаввар Аяшлининг



болалик йиллари ҳақидаги хотиралари билан баён қилишга ҳаракат қиламан:

Бейрутда эдим. Отам вилоятнинг волийси эди. У кунларда ўлканинг энг юқори баҳоланадиган мактаби бир Немис Таълим маркази эди. Мен ҳам ўша ерда ўқирдим. Ёшим жуда кичик эди. Ўша пайтда кўплаб ҳудудларда бўлгани каби бу ерда ҳам давлат тасарруфидаги мактаб очилди. Отам мени Немис мактабидан олиб, Усманий Қизлар Мактабига берди. Аммо бу мактабга фақатгина икки ой чидай олдим. Чунки мен бораётган мактабдаги мудира хоним ва бошқа мураббияларнинг иши-дарди Европа аёлларининг либослари эди. Мода кузатишдан ортиб, дарсларга кўп ҳам эътибор бермас эдилар. Отамнинг олдига бордим ва бу мактабда ўқишни давом эттиришни истамаслигимни айтдим. Отам мени у ердан олиб аввал таҳсил олганим Немис мактабига беришга мажбур бўлди.

У даврда ҳам подшоҳ, ҳамда қанчадан-қанча инсонларнинг меҳнатлари натижасида, ҳар қандай тўсиқ ва имкониятларнинг чекланган бўлишига қарамасдан ишончли, ахлоқли, меҳнаткаш, илмга ҳурмати бор, келажакни кўра оладиган авлод етиштириш учун ҳаракат қилинган эди. Аммо 1911 – 1922 йиллар орасида узлуксиз давом этган урушлар ўн минглаб ўқимишли, мамлакатимизни ёруғлик томонига олиб чиқиши мумкин бўлган ёшларимизнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлди. Бугунги Туркиянинг баъзи соҳаларда ҳозирга қадар ҳам ўзини тутиб ололмаганининг ортида турган муҳим сабаблардан бири ҳам шудир!



ЮЛДУЗ ЁМҒИРИ

*Фақатгина
зайримуслимлар
мактаб очадими?*

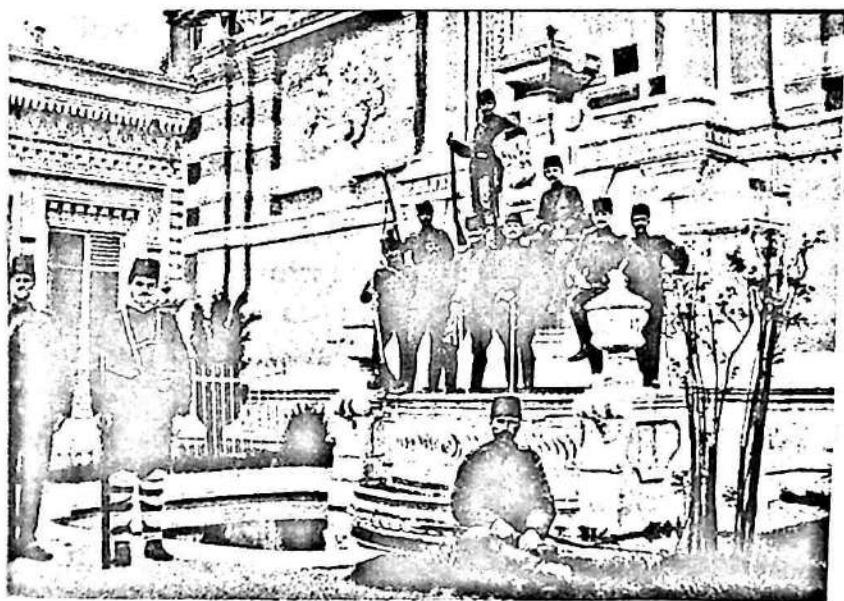
Бугунги кунда Ҳаракат армияси номи билан танилган ҳарбийлар мамлакат пойтахтига хужум уюштиради. Шаҳарга, одамларга, қонун ва қоидаларга ҳурмат кўрсатмайдиган бу оломоннинг ягона мақсади Абдулҳамидхон ва унинг қўл остидаги ҳамма нарсани йўқ қилиш эди. Улар кўзлаган биринчи манзил Юлдуз саройи бўлди. Сарой олдида йиғилган ушбу оломон, бир оз вақт ўтгач, ҳукуматнинг қаршилиқ кўрсатмаслик ҳақидаги қарорларини эшитиб, султон қароргоҳига бостириб кира бошладилар. Ташқи деворлардан ошиб ўтиб, сарой боғини, Катта мабайн, Кичик мабайн ишғол қилишди.

Усмонли салтанатининг маркази, Давлати Олиянинг рамзи ва шарафи бўлган Юлдуз саройини шарафсиз ва бетайин инқилобчилар дуч келган нарсани ваҳшийларча вайрон қилишарди. Улар ҳатто миллат ва юрт фаровонлиги йўлида жон

чеккан ўз султонларининг хос доиралари (хоналар) га ҳам тап тортмасдан киришди. Девордаги расмлар, пардалар, қандиллар, султон оиласига хос тўшаклар ва чойшаблар, кийим-кечаклар, гиламлардан тортиб шамдонларгача – ҳамма нарса очофат инқилобчи-олмон томонидан талош қилинади.

Кўзи оч бўлган босқинчи тўда бироз вақт ўтгач дунёдаги энг улкан кутубхоналардан бири бўлган Юлдуз саройи кутубхонасига бостириб киришади. Ичкаридаги деворлар Юлдуз дурадгорларининг ноёб қўл меҳнати бўлган китоб жавонлари билан ўралганэди. Жавонда султоннинг шахсий мулки бўлган ноёб қўлёмалар ва қўплаб таржималар бор эди. Истанбулнинг қуршаб олингани ҳақидаги хабар саройга етиб келгач, қўпчилик саройни ташлаб қочишган, султоннинг саноқли хос хизматчиларидан бошқа ҳеч ким қолмаганди. Босқинчилар кутубхонанинг эшигини тегиб, ҳайвонларча хатти-харакат билан кириш пайида бўлиб турганларида, тўсатдан кутилмаган нарса юз берди: тўсатдан эшик очилиб, жасорат, мардлик ва ахлоқдан йироқ тўда қаршисига бўй-басти кичик,





аммо кўзларидан чайирлиги ва ғазаби кўриниб турган киши чиқиб келади. У Сарҳафизи Қутб (Бош кутубхоначи), қалқонделенлик (Болқон ўлкасидан) Сабри Афанди эди.

1862 йилда Қалқонделенда туғилган Сабрий Афанди, 12 ёшида отаси томонидан бошқариладиган Асакири Муавинга қўшинига қўшилиб, рус ва болгарларга қарши курашади. 1883 йилда Абдулҳамидхон томонидан Истанбулга таклиф қилинган Сабри Афанди саройнинг шахзодалар мактабига ўқишга киради. Ўқишни тугатгандан сўнг, Юлдуз Сарой кутубхонасига ишга жойлашди ва ўша кундан бошлаб умри охиригача сарой кутубхонасида хизмат қилади.

Сабри Афанди инқилобчиларга қарата: “Ҳой, шарафсизлар! Қандай қилиб бизнинг Султонимизнинг китобларига қўл теккизяпсизлар?!” деб бақирибди. Уларнинг олдида бу кўзойнакли кичкина, аммо жасур одамни кўриб бироз довдираб қолган оломон бироздан сўнг ичкарига кирмоқчи бўлганида Сабри Афанди

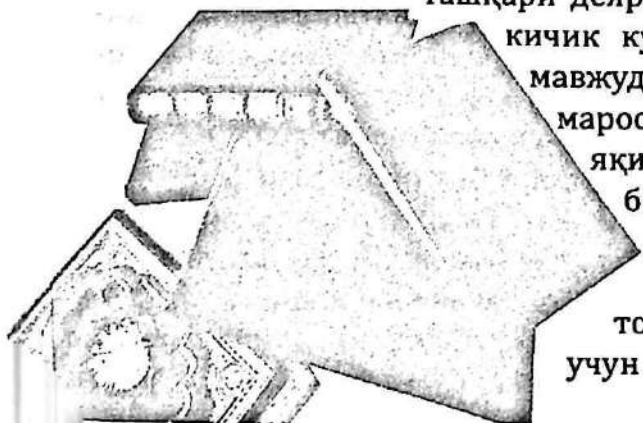
ди: "Менинг танамни парчаламасдан киролмайсиэ-лар" дейди ғазаб билан.

Ҳаракат армиясидаги инқилобчилар ҳам келиб чиқиши Болқон ўлкасидан бўлган кишилардан эди. Сабрий Афанди туғилган Қалқонделен ҳам Болқонда жойлашган (ҳозирги Македония). Ажаб, бир юртда туғилган кишилар икки томонда туриб, бири Султон-ни ҳимоя қилса, иккинчи томон эса Давлати Олияни қулатиш ниятида эди. Сабри Афандининг важоҳати-дан довдираб қолган босқинчилар нима қилишни билмай тўхтаб қолишди, бироздан сўнг бошларини эгганча ортга қайтишга мажбур бўлишади. Бошлари-ни эгиб, қайтишга мажбур бўлишади. Шундай қилиб, Абдулҳамидхоннинг бир неча йиллик тўпланган китобларига зиён етмайди.

Китоб "жинниси" бўлган Султон

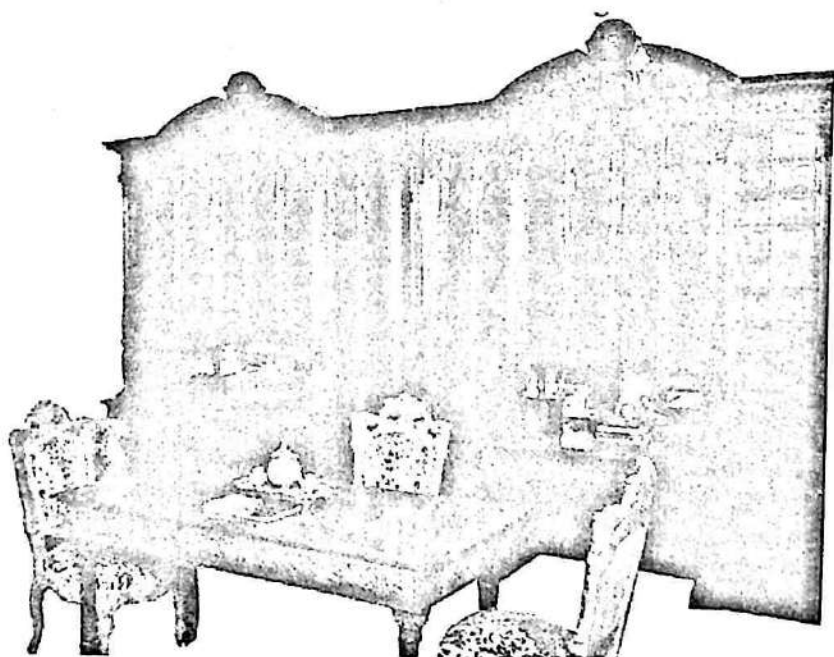
Абдулҳамидхон ҳақиқий китоб ихлосманди эди. У ўзининг шахзодалигида ҳам, султонлик даврида ҳам китоб йиғишни одат тусига айлантирган. Юлдуз саройига кўчиб ўтгач, тўплаган барча китобларини шу ерга олиб келган эди. Саройнинг бош кутубхонасидан

ташқари деярли барча бинода кичик кутубхоналар ҳам мавжуд эди. Авваллари маросимлар бўлими яқинидаги кичик бино кутубхона мақсадда ишлатилган бўлса, китоблар сиғмагани учун Малта кўшикида

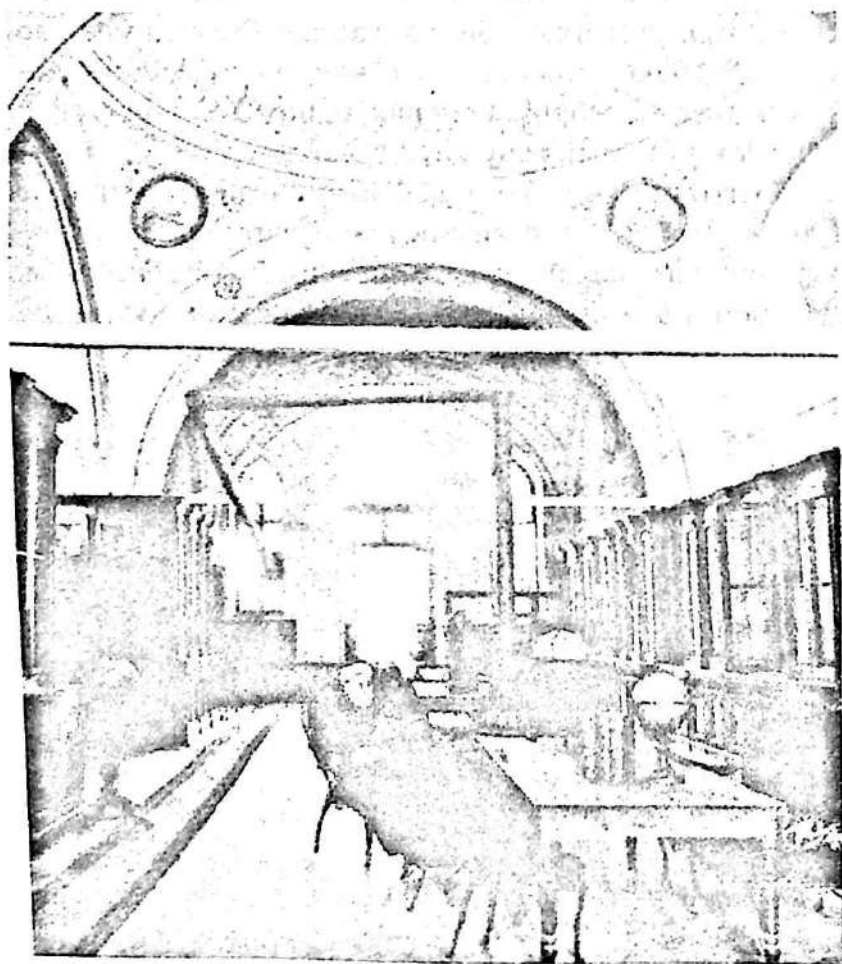


умумий кутубхона қилинди. Бир мунча вақтдан сўнг, Юлдуз саройи ичидаги кенг бино кутубхона мақсадида тайёрланади. Узунлиги 70 метр бўлган ушбу кутубхона султоннинг саройдаги энг кўп кириб турадиган хоналаридан бири эди. Юлдуз саройи устахонасида султон қўли билан ясалган китоб жавонлари орасида Султон Абдулҳамидхон соатлаб китоб ўқирди. Китоб мутоласига асосан тушликдан кейин келган султон доим ҳам катта кутубхонага ташриф буюрмаган, баъзан саройнинг бошқа бўлинмаларидаги кутубхоналарда ҳам вақт ўтказган. Абдулҳамидхон заҳматкаш киши эди, уни яхши биладиганлар Султоннинг ҳар куни 15-16 соат ишлашини таъкидлашади. Унинг таълиқли иқтибослари ҳам машхурдир: "Халқ бизга кўп меҳнат қилишимиз учун пул тўлайди".

Султонни диктатор деб атайдиганлар унинг турмуш тарзи ва севимли машғулотларидан беҳабар бўлишса керак. Чунки султоннинг ёшлиги ҳам, ҳукмронлик йиллари ҳам меҳнатдан узоқ бўлмаган.



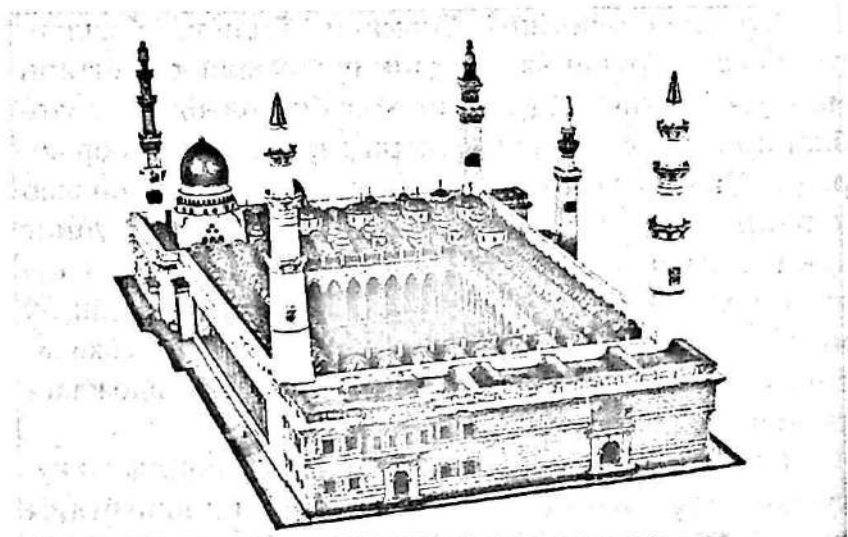
Ёшлигида от миниш, сузиш, ўқ отиш ва кураш каби кўплаб спорт турлари билан шуғулланган султон кейин ҳам доимий равишда баъзи касблар, айниқса, дурдгорлик билан мунтазам шуғулланган. Ўша замон талабларига жавоб берадиган китоб нашр қиладиган ускуналарни ўз юртига келтирган султон китоблар чоп қилдириб, китобхонлар сафини кенгайтиради. Ҳатто катта бобоси Султон Салим ва Султон Жамнинг шеърӣ девонларини нашр қилдириб, Европа ва Америка кутубхоналарига жўнатган.



Хукмронлигининг биринчи йилида бошланган Россия уруши ва Болқоннинг қўлдан кетаётгани маълум бўлгач Абдулҳамидхон бу ерлардаги китобларни сақлаб қолишга юқори даражада эътибор беради. Мамлакатининг тўрт тарафида кутубхоналар курдиради. Яқин Шарқда, айниқса Дамашқда, унинг хукмронлиги даврида биринчи марта оммавий кутубхоналар очилди. У ўзининг шахсий мулкидан 30 мингта китобни Истанбулда очган Боязид кутубхонасига совға қилади ва китоб тарғиботини ривожлантиришга ҳаракат қилади.

Султон қароргоҳи бўлмиш Юлдуз саройидаги кутубхона тўрт бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлим султон Абдулҳамидхон учун муҳим бўлган Усманийлар салтанати тарихига оид китоблардан иборат бўлимдир. Бу ердаги асарларнинг катта қисми махсус таржима қилдирилган ва уларнинг ҳар бири битта нусхадан эди. Султон Абдулҳамиднинг одати шундай эди: чет элда Усманийлар ҳақида бир асар нашр этилиши билан у китоб таржима қилинар ва ушбу китоб албатта жавонлардан жой оларди.

Иккинчи бўлим бошқа бўлимларга қараганда янада қизиқарли китоблар – роман ва ҳикоялардан ташкил топган эди. Ушбу китобларнинг кўпчилиги, асосан, таржима асарлар эди. Кутубхонанинг учинчи қисмида эса даврий нашрлар – турли газета ва журналлар ўрин олганди. Дунё бўйлаб чоп этиладиган ва халифалик учун муҳим бўлган газета ва журналлар бўлса, уларнинг нусхаси шу бўлимда туриши шарт эди. Тартиб-интизомни ёқтирадиган султон ҳатто мазкур газета-журналларни номи ва санасига кўра архивлашни буюрган. Охирги бўлим ҳукуматга тааллуқли бўлим бўлган. Бу ерда жаҳон сиёсати ва геогра-



фиясига оид китоблар – саёҳатномалар, хариталар ва географик китоблар ушбу бўлимга киритилган.

Абдулҳамидхон давридаги яна бир ажойиб иш амалга оширилган, яъни китоб каталогларни нашри-дир. Ўша йилларда Истанбулдаги 67 та вақф кутуб-хоналарининг барча каталоглари тайёрланиб, 40 жилдда босилган. Бошқача қилиб айтганда, фақат китоб номлари ва ёрлиқлардан иборат рўйхатларнинг ўзи 40 жилдни ташкил қилган. Китобларнинг сонини эса ўзингиз тасаввур қилаверинг...

Дунёни суратлар билан бошқарган одам

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккада туғилган уйнинг аслини кўришни истайсизми? Мадинадаги Бабуссаломнинг биринчи ҳолатини, Ямандаги Бакирия масжидининг ўзгармас юзини, Чикагодаги Бутунжаҳон кўргазмаси ва бу ерда султон томонидан қурилган масжидни, Англиядан бир поезд

станцияси, Африкадан келган дарахтни, қишлоқ ёки қабр тошларини-чи? Буларни фақатгина битта жойда – Ҳамидия албомларида кўришингиз мумкин. 900 албом ва 35 минг фотосурат билан дунёнинг қадим манзарасини тарихга муҳрлаган одам, шубҳасиз, Абдулҳамидхон II дир.

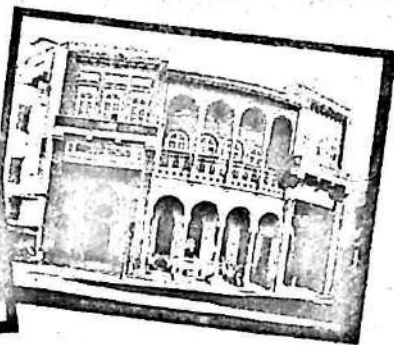
Султон Абдулҳамидхон ҳақиқатан ҳам фотосуратларни жуда яхши кўрарди, шунинг учун баъзида таниқли фотосуратчилар Султондан рағбат олиш учун Юлдуз саройига ўз мажмуаларини совға қилишарди. Султон ҳам уларни хурсанд қилиб жўнатар ва бу олиб келинган минглаб фотосуратларни кўзқорачиғидек асраган.

Абдулҳамидхон салтанат ишлари сабабидан саёҳат қилишга имкон тополмаган. Ҳолбуки, дунёнинг тўрт томони, айниқса Усмонийларга тааллуқли барча нарсаларни билиши керак эди. Унинг фотосуратга бўлган иштиёқ-қизиқиши шу даражада кучайган эдики, бунинг учун тўплаган фотосуратларининг миқдорида (35 минг дона) ҳам кўришимиз мумкин. Ушбу фотосуратлар 900 та албомда сақланаётган эди.

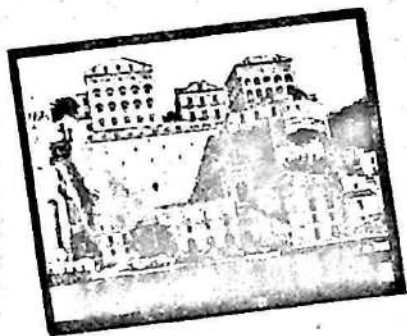
Отаси Абдулмажидхон даврида фотосуратга муҳрлаш имконияти мавжуд бўлмаганлиги сабабли султон Мадинадаги Масжиди Набавияни мукамал таъмирлаган охириги кўринишини кўролмаган, шу боис Масжиднинг макети тайёрлаб, Абдулҳамидхонга тақдим этилган. Юртда 1880 йиллардан фотосуратчилик ривожлана бошлангач, мамлакат ва жаҳон бўйлаб минглаб нарсалар суратга муҳрланган. Салжуқийлар ва Усмонийлар даврида бино қилинган кўплаб иншоот ва осори атиқалар Абдулҳамидхон даврида суратга олинган, расмлар ёрдамида ёдгорликларнинг ўз давридаги асл кўринишларини тасаввур қилишимиз мумкин. Кўпчилик Абдулҳамидхонни эслашни иста-



H. A. Çin, mûzik korosu



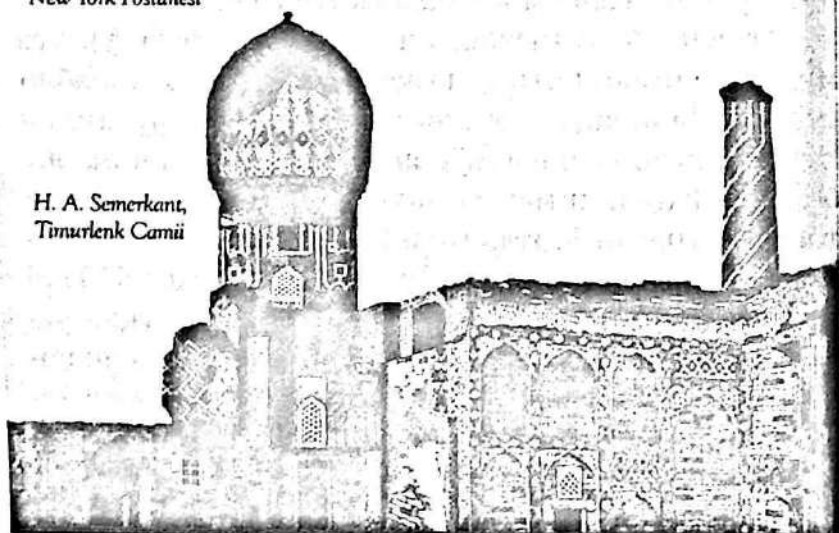
H. A. Mısır, Kahire'de Valide Sıltan Çeşmesi



H. A. Amerika,
New York Postanesi



H. A. Napoli



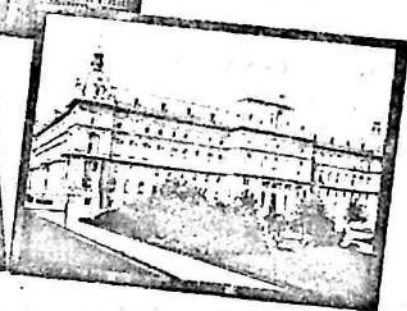
H. A. Semerkant,
Timurlenk Camii



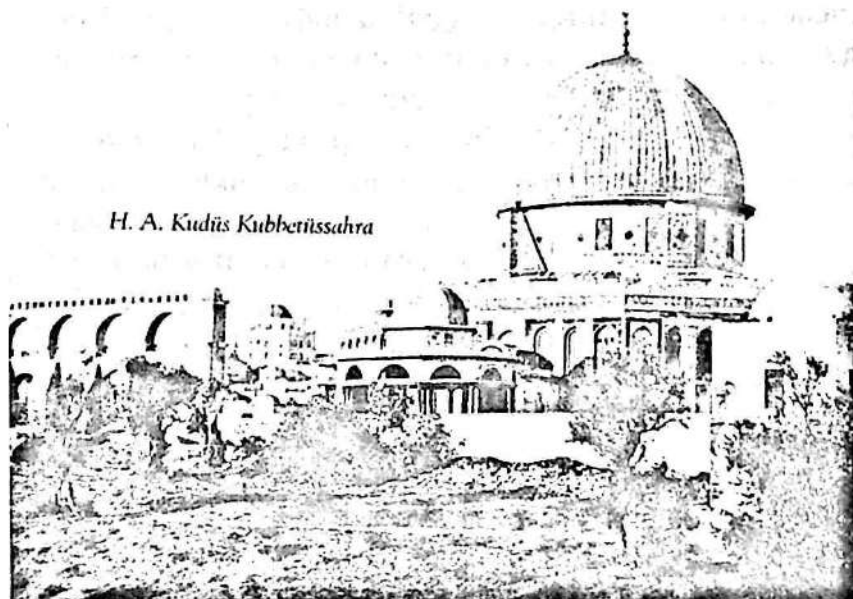
H. A. İran,
Tahrân'daki
Şah Sarayı



H. A. Bulgaristan,
Sofya Parlamento Binası



H. A. Viyana Adalet Sarayı



H. A. Kudüs Kubbetü'ssahra

маса-да, тарихни муҳрлаган сураatlари орқали у ўз ис-
мини олтин ҳарфлар билан ёзиб қолдиришга улгурди

“Роман ўқимасдан ухлайман”

Султон айнаи вақтда таржима ишқибози эди. Агар дунёнинг бирор бир жойида янги асар дунёга келган бўлса, у бундан хабардор бўлар ва агар мавзу унга қизиқ бўлса, албатта уни таржима қилдирар эди. Шу боисдан ҳам таржима билан шуғулланадиган махсус таржимонлар гуруҳи туздиради. Маълумотларга қараганда, у ўз даврида 500 га яқин детектив романи таржима қилдирган. Миллионлаб фуқародан иборат улуг салтанат соҳиби бўлмиш султоннинг давлат ишларидан ортиб, бундай мавзудаги асарларни ўқиши бир қарашда ғалати туюлиши табиий, албатта. Султон Абдулҳамидхоннинг қизи Оиша Султон ўз хотираларида шундай дейди: “Отам баъзан мени чақириб, роман ўқиб беришимни сўрарди. Отамдан бунинг сабабини сўраганимда шундай жавоб берганди: “Кундузлари мени машғул қилган ишларнинг оғирлиги-



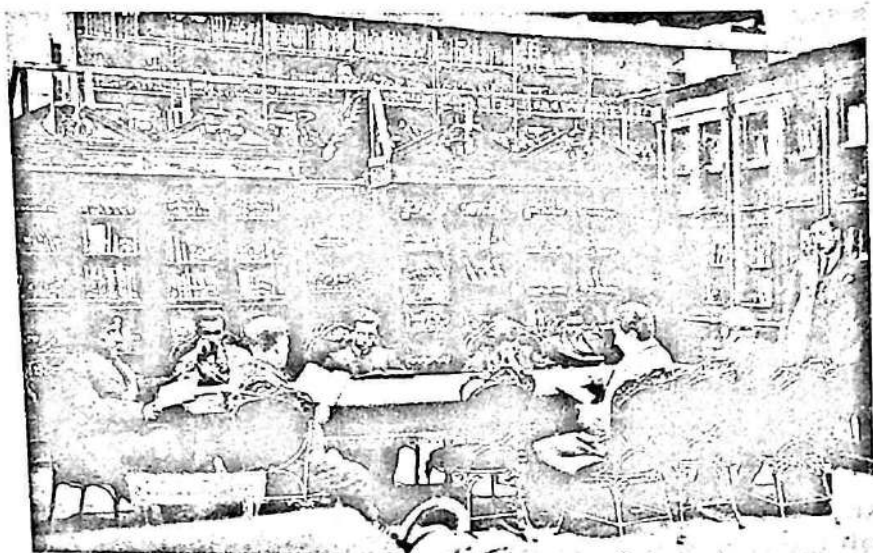
дан қутулиш учун, зеҳнимни бошқа нарсалар билан банд қилиш ва яхши ухлаш учун китоб ўқитаман. Ўқитган асарларим жиддий бўлса тамоман уйқум қочади. Шу сабабли бир қанча романларни танлайман. Болалигимда энагам менга алла айтар эди. Ҳозирда эса ўқилган китоблар худди шундай таъсирга

эга. Асосан ярмигача тинглаб, баъзан яримида ухлаб қоламан. Бу худди менга уйқу дори кабидир.

Абдулҳамидхон романларни гарчи тинглаб юрган бўлса-да, аслида у ушбу асарларни жиддий таҳлил қилган. Абдулҳамидхонни яқиндан таниган машҳур детектив асарлар ёзган Артур Конан Дойл Усмонийлар денгиз флотида маслаҳатчи бўлган Сер Генри Вудснинг уйига келади. Вудс, султон дўстининг асарларини диққат билан кузатиб боришини билиб, фурсатдан фойдаланиб, султонга меҳмони ҳақида ҳикоя қилади. Абдулҳамидхон ҳам у билан учрашишни хоҳлайди. Артур Конан Дойл ва унинг рафиқаси саройга таклиф қилинади. Абдулҳамидхон уни “Мажидия”, аёлини эса “Шавкат нишони” унвони билан тақдирлайди. Сухбат давомида, таниқли ёзувчига асарлари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтади.

Кутубхона ва китобларга нима бўлди?

Абдулҳамидхон даврида Усмонли маъмуриятининг рамзи бўлган Юлдуз саройи, султон тахтдан ағдарилгандан сўнг талон-торож ва вайрон қилинади, кейинчалик эса ноўрин мақсадларда фойдаланилади. Мамлакат Республика деб эълон қилингач Юлдуз саройи Ҳарбий академияга берилади ва султон жойлаштирилган қимматбаҳо кутубхона биноси уларнинг ошхонаси ва қиморхонаси вазифасини ўтайди. Ҳақиқатан ҳам, ҳарбийлар томонидан ишлатилган кунларда сарой ўзининг чиройини йўқотади. Бугунги кунда кутубхона биноси Миллий хавфсизлик ташкилотига тегишли бино ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, бугун Абдулҳамидхон кутубхонасига кириш ва уни текширишнинг имкони йўқ.



“Хўш, китобларга нима бўлди?” деган савол пайдо бўлиши, табиий. Жавоб шундай: китобларниг бир нечтаси қора бозорга тушиб, кейин дунёнинг турли бурчакларидаги коллекционерлар қўлига ва улардан турли давлатларнинг миллий кутубхоналарига ўтди. 1924 йилда нашр этилган “Тавҳиди Афкор” газетаси Американинг “Times” талқинига асосланиб, ушбу талончиликни қуйидаги ёзади: “Биз ажнабийларга топшириб қўйганимиз миллий хазина “Абдулҳамиднинг китоблари” номли хабарга кўра, Султон Абдулҳамиддан тахтдан туширилганидан сўнг, қўлёзма кутубхонасидан кўплаб китоблар талон-тарож қилинган ва Британия музейи томонидан турли йўллар билан сотиб олинган”.

Бугунги кунда Британия музейида Султон тўпламига тегишли тўрт юзга яқин асар бор. АҚШдаги Мичиган университети кутубхонасида Абдулҳамидхоннинг 288 қисмдан иборат тўплами мавжуддир. 1924 йилда Султоннинг асосий кутубхонаси, Юлдуз саройи мажмуаси қишки дам олиш масканинга айлантирил-

ганда Истанбул университети таркибига киритилади. Машхур меъморлардан бири Ведат Тек томонидан қурилган Мадрасул Қудат иншоотида сақланаётган китоблар бугунги кунда Истанбул университети кутубхонаси асосини ташкил этган. Бироқ бироз вақт ўтгач таълимни бирлаштириш тўғрисида қонун қабул қилинган Мадрасатул Қудат ёпилади, бу ердаги китоблар Дорулфунуннинг янги биносига кўчирилади.

1933 йилда Дорулфунун Истанбул университети деб номланган ва Абдулҳамидхоннинг китобларини ўз ичига олган Истанбул университети кутубхонаси ташкил қилинади. Фаҳми Адҳам Қоратай ушбу кутубхонанинг биринчи мудури бўлган. Бироқ Адҳам Бейдан кейин Юлдуз кутубхонасини ҳимоя қилиш учун жонини таҳликага қўйган Абдулҳамидхоннинг хос кутубхоначиси Сабри Бейнинг ўғли Нуриддин Қалқонделен худди отаси сингари ушбу китобларнинг янги қўриқчиси бўлиб хизмат қилади.

Кўп йиллар давомида Истанбул университети Марказий кутубхонасида Нодир асарлари бўлимида ушбу нодир китоблар тўплами кетма-кет юз берган иккита зилзила сабаб ҳалокат ёқасига келади. 1999 йил 17 августдаги зилзила кутубхона биносига ва Нодир асарлар бўлимига катта зарар етказади. Бино таъмир-



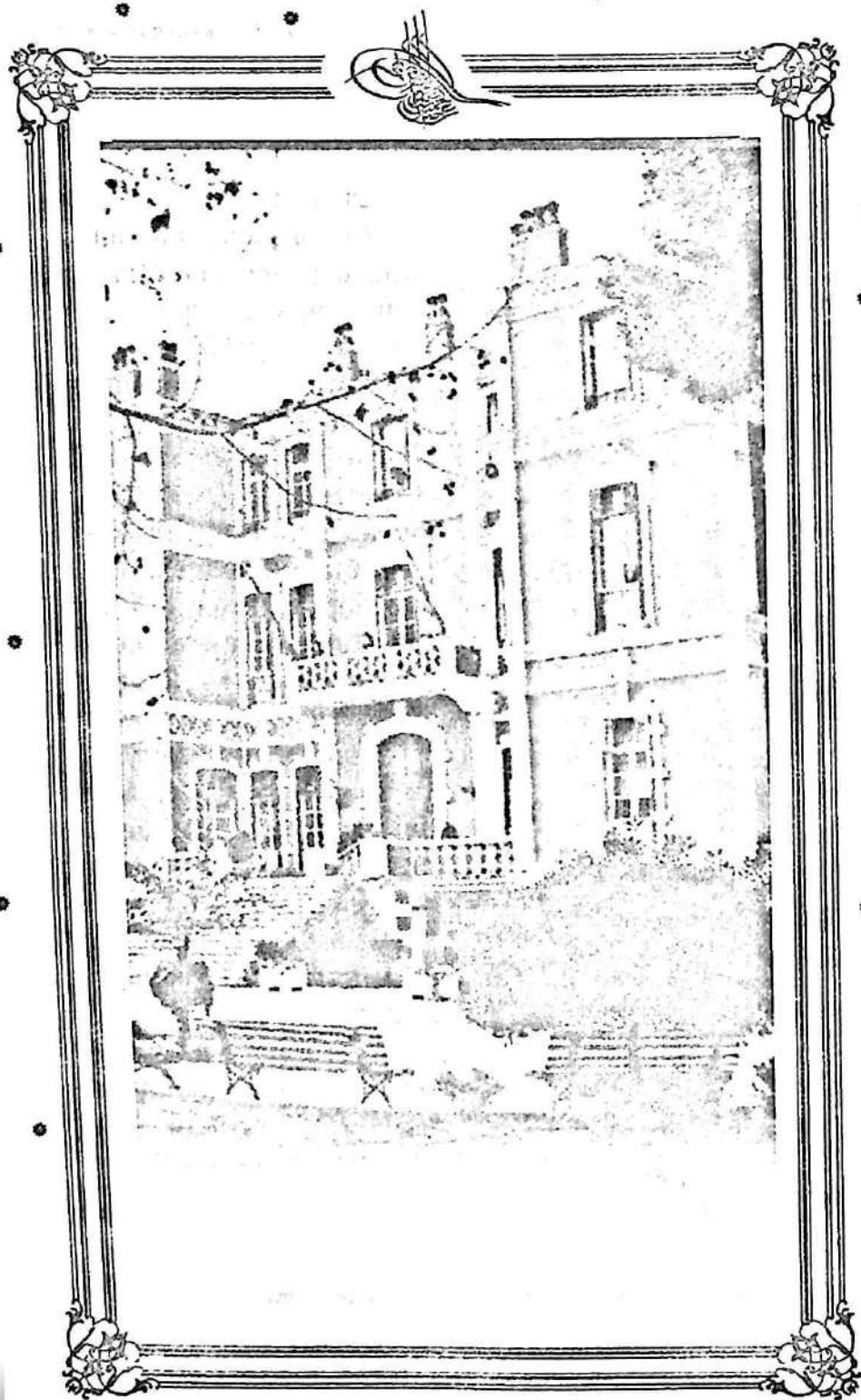
Ведат Тек

лангандан кейин асарлар жойларига қўйилади деган умидда бўлса ҳам, бундай бўлмайди. Ўша кунларда Олий таълим кенгаши (YÖK – Yükseköğretim Kurulu) президенти Камол Гуруз ва Истанбул университети ректори Камол Алемдароғлу, университет кутубхонасининг раҳбари Мерал Алпай эди. Таъмирдан кейин барча китобларни ўз жойига қўйиш ўрнига, Мерал Алпай барча Усмонли турк асарларини сандиқларга солдириб ертўлага туширтиради. Баҳона эса тайёр – янги ташкил этилган кутубхонада жой етишмаяпти. Мерал Алпай ректор Алемдарўғлининг олдига бориб: “Мен Ҳарф инқилобидан олдин нашр этилган барча китобларни олиб ташладим, устоз” дейди.





Ўша инқилоб даври ўтади, мазкур кишиларнинг барчаси ўз вазифаларини тарк этишди. Қулф осилган кутубхона яна очилди. Бироқ жавонларда бўлиши керак бўлган нодир асарларнинг жойида эмасди. Омборларга юклаб олинган китобларнинг бир қисми коллекционерлар қўлига ўтиб кетган. Ушбу талон-тарожни фoш этиш учун Истанбул Буюкшаҳар ҳокимиятига қарашли Отатурк кутубхонаси мудури Рамазон Миндер ўз муассасаси билан биргаликда китобларни излаб топишади, харажатлар Истанбул Буюкшаҳар ҳокимиятига томонидан қопланиб, китобларнинг аксарияти Отатурк кутубхонасида китобхонларга хизмат кўрсатмоқди.



УЛКАН ЧИНОР КУЛАТИЛДИ

Ўша давр учун унчалик сезиларли таъсирга эга бўлмаган Ҳаракат армиясининг Истанбулни ва султон Абдулҳамидхонни осонгина тахтдан ағдарганлигига нима сабаб бўлди? Абдулҳамидхоннинг тахтдан туширилиши кўплаб муҳокамаларга сабаб бўлди. Муҳокамачиларнинг кўпи калтабин, дунё воқелигидан беҳабар, ўз маслаги йўлида ҳеч нимадан қайтмайдиган кишилар эди. “Юртни қутқармоқ истаймиз” деган шиор тилларидан тушмасди, лекин Абдулҳамидхонни тахтдан тушириш борасида ҳам бирор режалари йўқ эди. Улардан “Султонни тахтдан туширгандан сўнг нима бўлади?” деб сўралганда “Аввал уни тушириб олайлик, кейин яна ўйлаб кўрамиз” дейишдан бошқа жавоблари йўқ эди.

Салоникадан тўпланган бир кўшин йўлга чиқади. Агар Абдулҳамидхон истамаганида аксарияти ҳарбий хизматдан беҳа-

бар бўлган бу оломон ҳатто Эдирне ёки Истанбул чегараларига ҳам яқинлаша олмас эди. Чунки Юлдуз саройи яқинида Ўрхония ва Эртуғрул бирликлари, сарой учун масъул бўлган Албания қўшинлари Султоннинг ишорасини кутиб туришарди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ҳаракат армиясининг қўмондонлари Абдулҳамидхонни тахтдан ағдариш ҳақидаги ниятларини ўз аскарларига ҳам очик ифода эта олмас эдилар. Халқнинг Султондан ҳеч қандай арзи йўқ эди. Аксинча, уни “Ҳамид ота” деб аташар ва ҳурмат қилишарди. Унинг султонлиги даврида уруш бўлмаган, тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган, савдо-сотиқ эркин, иқтисодиёт барқарор бўлган давр эди. Хўш, шундай халқпарвар султон Абдулҳамидхон нима учун инқилобчиларга қаршилик кўрсатмади?

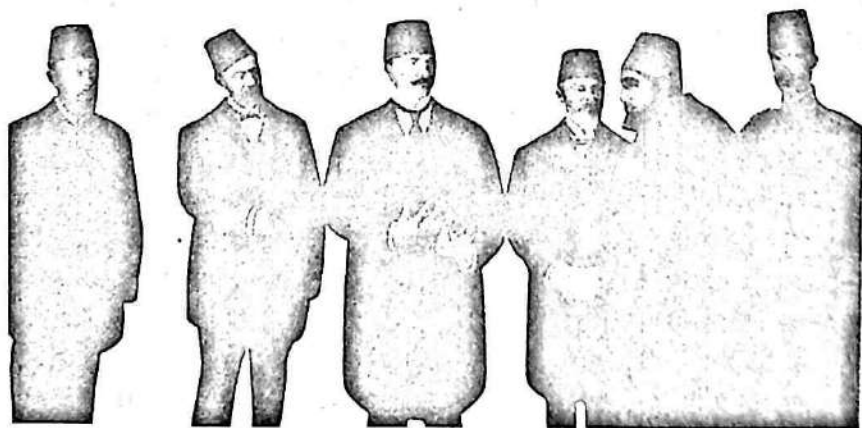
Султон ҳукмронлигининг 33-йили эди. Бу Усмонийлар тарихида узоқ ҳукмронлик даврларидан бири ҳисобланади. Маълум шароит тақозоси билан давлатни ёпиқ тарзда бошқарган Султон кўплаб гуруҳларнинг норозилигига учраганди. Бора-бора уни яхши биладиган, севадиган кишилар ҳам унинг тахтда узоқ қолишини исташмаётганди. Энди у тахтдан кетиши ва давлат бошига бошқа бири келиши керак эди. Аб-



дулҳамидхон буларнинг баридан хабардор эди, шу сабабли у қаршилик кўрсатмай, таслим бўлмоқчи эди. Ўзини Султонни ҳимоясига бағишлаган содиқ кишиларга қарата айтган сўзлари аслида ҳаётининг қисқача мазмуни каби эди: “Умрим сўнгида мусулмоннинг қонини тўкди дейишларига йўл қўймайман!”

Пойтахт Истанбул ва Абдулҳамидхоннинг кулаши: “Барча хоинлар йиғилдик!”

Улар ўз мақсадларига эришишганди! Пойтахт Истанбул ва Абдулҳамидхон энди уларнинг қўлларида эди. Абдулҳамидхонни севган жамоа унинг тахтдан ағдарилишига тайёрланиши керак эди. Улар буни бир зумда қила олмасдилар. Шу боислан улар биринчи бўлиб Иккинчи Машрутиятни эълон қилишди. Бироқ бунинг калтабинларча бажарилиши парламентнинг кўплаб ватан хоинлари билан тўлишига сабаб бўлди. Биринчи Жаҳон урушида Лоуренс билан ҳамкорлик қилиб Усманийларнинг орқасидан зарба бермоқчи бўлган Абдуллаҳ I ҳам мажлисда





эди, у Болқон урушида Иш-кодрани бор кучи билан ҳимоя қилган Ҳасан Риза Пошони хоинларча пистирмада ўлдирди. Албанияни Эвропа давлатларига “ҳадя қилган” Асад Топтани ҳам парламентда, Македониядаги масонлик марказининг асосчиси Эмануел Карасу ҳам парламентда эди. Қисқа қилиб айтганда, ҳукумат таркибида Усмонли империясининг қулашидан

манфаатдор бўлган барча ғанимлар йиғилганди. Шунингдек, уларнинг яширин ишларини билмайдиган, дўстни душмандан ажрата олмайдиган, хиёнаткор эмас, аммо калтабин, жоҳиллиги сабабли бурунлари учини ҳам кўрмайдиган тоифа ҳам бор эди... Абдулҳамидхоннинг тахтдан туширилганлиги ҳақидаги фатвони айнан ўшалар тайёрладилар.

Мазкур фатво ўша пайтдаги Фатво амири Ҳожи Нури Афанди тасдиқлаши керак эди. Фатво матни билан танишиб чиққан Нури Афанди Султон бу ерда ёзилган жиноятларни содир этган деб ҳисоблашини ва фатвони тасдиқлай олмаслигини айтади. Унга атрофдан босим ўтказа бошладилар. Кунларнинг бирида Мустафо Осим Афанди Нури Афандини қулоғига шундай дейди: “Агар сиз ушбу фатвони маъқулламасангиз, уни тахтдан ағдармоқчи бўлганлар унинг ҳаётига қасд қилишади ва бунга сиз сабабчи бўласиз”. Шу гапдан сўнггина Нури Афанди фатво имзолашга мажбур бўлади.

Парламентнинг янги йиғилишида Фатво ўқиб эшиттирилади, матни ўқиган Саид Пошо йиғил-

ганларга юзланиб: “Жаноблар, сиз ёзилганларни маъқуллайсизми?” деб сўрайди. Бир нечта қўл ҳавога кўтарилади, аммо яна бир қанчаси султонга садокати туфайли қўл кўтармайди. Буни кўрган Саид Пошо маъқулламаганларнинг ўрнидан туришларини илтимос қилади, аммо Абдулҳамидхонга ҳали ҳам ишонган депутатлар кўрққанликлари боис ўз жойларидан қўзғалишмади...

Инқилобчиларнинг энг катта хатоларидан бири бу фатвони Султонга тақдим этиш учун юборган ҳайъат эди. Ушбу ҳайъат таркибида Усмонийлар империясини ёқтирмайдиган ва Албанияни алоҳида давлат сифатида ажратиб олишни режалаштирган Асад Топтани, Арманистонли Арам Афанди, яҳудийлар алоҳида давлат бўлишини истаётган Эмануел Карасу, Баҳрие Ферики Ориф Ҳикмет Пошо бор эди. Абдулҳамидхон, табиийки, фатвони жуда совуққонлик билан қаршилайди, аммо унинг фақат битта истаги бор эди: Чирағон саройида, акаси Мурод V қароргоҳида қолиш. Бироқ, унга бошқача ҳукм чиқарилади – у Салоникка жўнатилади ва у ердаги Алатини қасрида истиқомат қилади.

Султон Абдулҳамидхон кексалиги ва узоқ сафарга дош беролмаслигини айтишига қарамасдан, буларга қулоқ солишмайди ва 27 апрел оқшомида Султон Сиркежи станциясидан Салоникка жўнатилади.

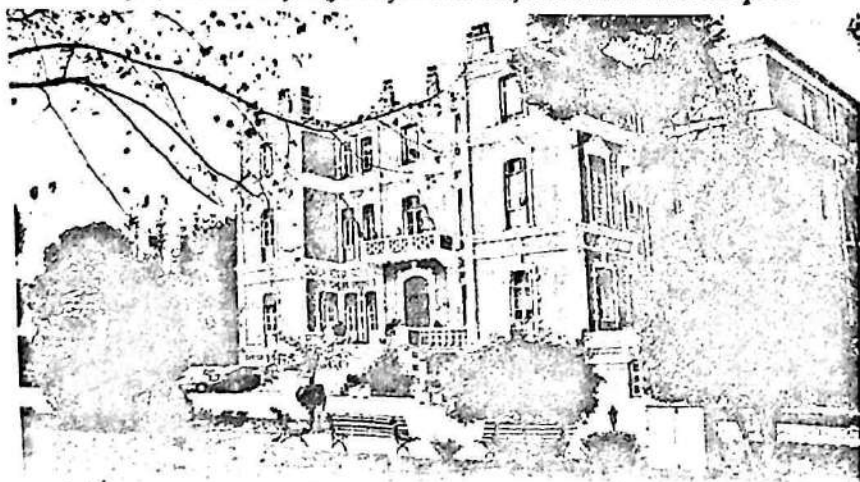
Абдулҳамидхонни тахтдан
ағдариш ҳақидаги фатво

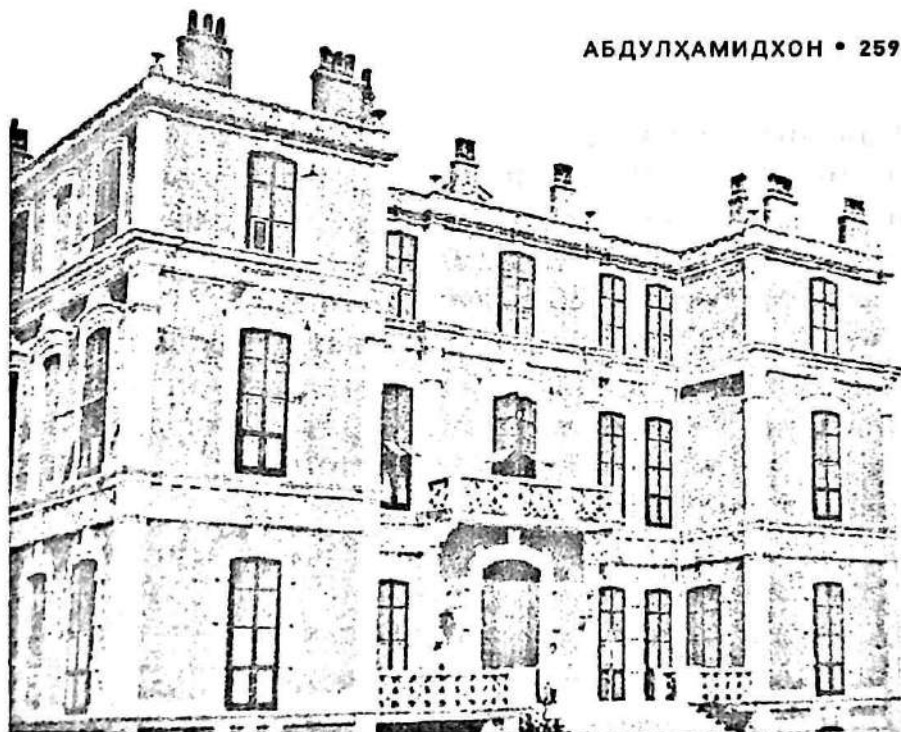


Курук, ёғоч ерда чўзилиб, ухладик...

Инқилоблар ҳақиқатан ҳам Султонни тахтдан туширишни режалаштиришганди. Улар нафақат мамлакатнинг кейинги тақдири учун режалар ва лойиҳалар тузиш, ҳатто ҳокимиятдан четлатилган Султон ва унинг оиласига нима бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўрмаган эдилар. Абдулҳамидхоннинг бу қадар осон тахтдан туширганларидан ҳайратга тушганлари сабабли ягона истаклари уни имкон қадар тезроқ пойтахтдан бадарға қилиш эди. Чунки халқ уни муҳаббат билан ардоқларди. Шу боисдан халқ кўзғолон кўтариши мумкинлигидан хавотирда эдилар. Шундай экан Абдулҳамидхон имкон қадар узоқроққа жўнатилиши керак. Уларнинг ақлларига келган ягона жой Салоник эди. Султон ва унинг оиласи Салоникка жўнатилади, лекин у ерда на ёқиш учун шам, на совун ва на ичиш учун сув, ҳатто ётмоқ учун тўшақ ҳам йўқ эди. Унинг қизи Оиша Султон сургуннинг биринчи кечасини қуйидагича хотирлайди:

Абдулҳамидхон тутқун сифатида сақланган Алатини саройи





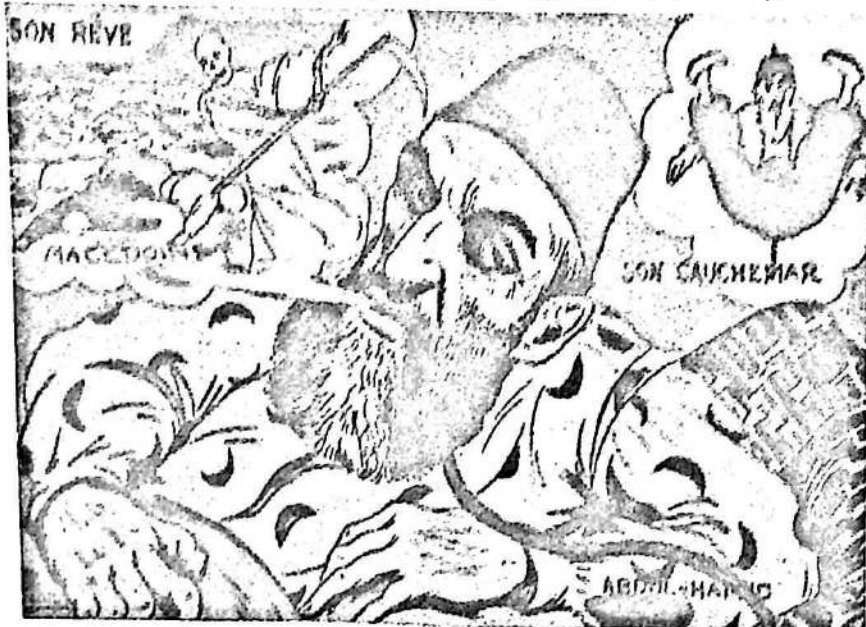
"Қасрга кирганимиздан сўнг эшиклар устимиздан қулфланди, деразалар ёғоч тахталар билан ёпилган эди. Ётқизиш учун бирор нарса топилмагани учун иккита стулни ёнма-ён қўйишга мажбур бўлдик". Дарҳақиқат, улуғ ва шонли сулоланинг вакиллари – Буюк султон ва унинг оила аъзолари тунни қуруқ ёғоч полда ўтказадилар.

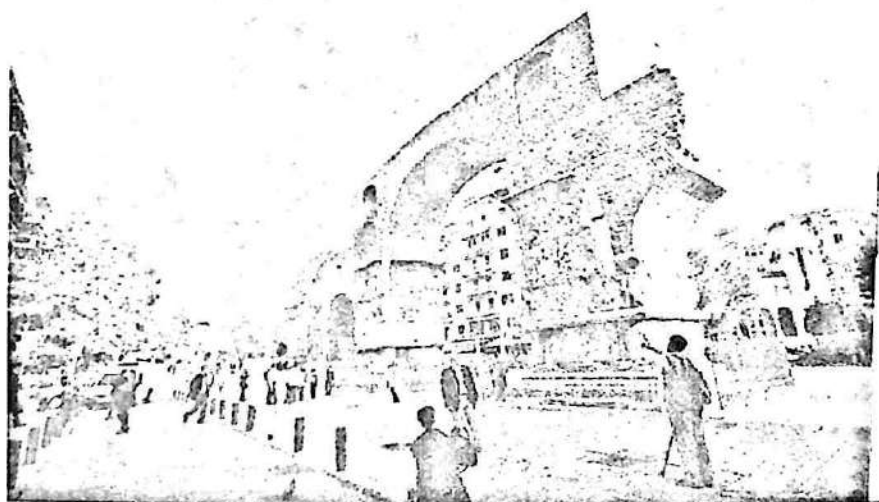
Бизга тарих ўзгартирилган ҳолда ўқитилган. Болқон юнонларники, Ўрта Шарқ арабларники. Ваҳоланки, кўп эмас – юз йилча олдин ушбу ерлар Усманийлар қўлостида эди. Салоники деярли 200 йил олдин Мурод I даврида босиб олинган. Саёҳатларимнинг бирида Салоникда сайр қилар эканман, кўпчиликдан Алатини саройини қаерда эканлигини сўрадим, аммо ҳеч ким билмас эди. Бошқаларга қараганда шаҳарни яхшироқ биладиган такси ҳайдовчиларидан тайинли жавоб ололмагач, бузилиб кетган бўлса керак деб умидимни узгандим. Кутилмаганда туркча биладиган бир юнон келиб: "Менимча, сиз

Афладинини излаётган бўлсангиз керак?" деди. Кейин менга маълум бўлишича, Алатини саройи юнончада Афладини деб аталар экан. "Ҳа", дедим хаяжон билан. Кейин сарой жойлашган боғигагина кира олгандим, чунки бу ер Юнонистоннинг Македония вилояти маъмурияти худуди экан. Узоқдан сарой деразаларига боқдим, Абдулҳамидхоннинг у ердан ташқарига қараши учун камдан-кам ҳолларда рухсат берилган деразаларга... Мунаввар Аяшли ҳам болалиги ўтган Салоникдаги кунларни эслаб, Абдулҳамидхоннинг ушбу деразалардан ташқарига бир марта қараганини кўрганини айтган эди.

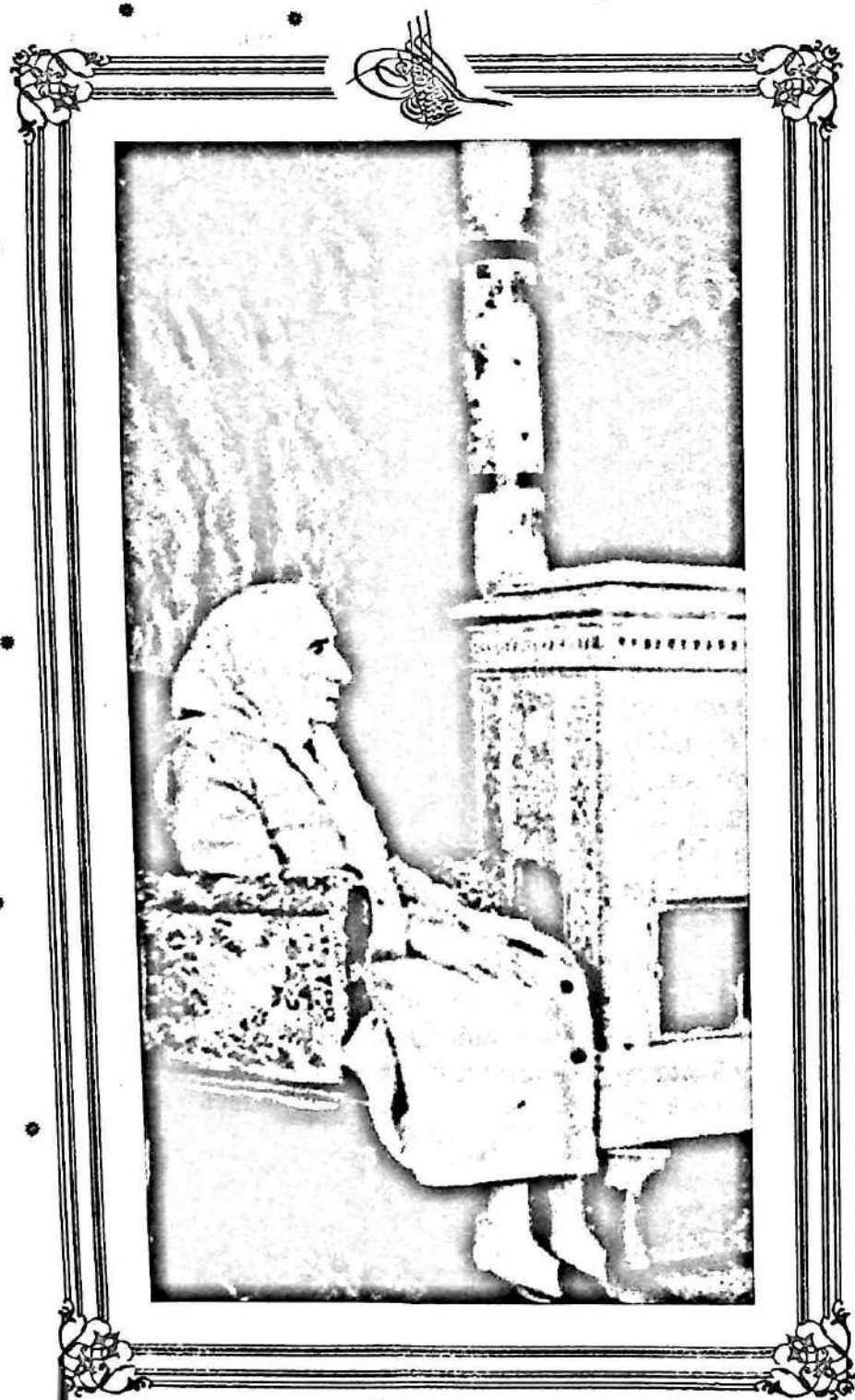
Кекса асир Султон Салоникда уч йил тутқунликда қолади. 1912 йили тўсатлан Истанбулга олиб кетилган. Фатҳи Бей (Оқар) Истанбулга кўчиб ўтиш ҳақидаги буйруғи билан келганида, Султон ҳайратга тушади. У сабабини сўраганда, давлатда катта уруш бошланганини, Салоник қўлга олиниши мумкинли-

Европа газеталарида Абдулҳамидхон қонхўр сифатида тасвирланган.





ги, шу сабабли Пойтахтга қайтиш кераклиги ҳақида жавоб олади. Султон яна қайси давлатлар билан уруш бошланаётганини сўрайди. Англия, Франция ёки Россия... Эшитиб, ҳангу манг бўлиб қолади. Бойси, кечагина Усманийлар билан ҳисоблашиб юрган давлатлар энди буюк мамлакатга қарши чиқаётган эди. Юнонистон, Болгария, Черногория, Сербия... Катта Усмонли империясининг қўшинлари улар томонидан мағлуб этилдимиди? Улуғ бир чинор қулаган эди, унинг саратондан тўсувчи на сояси, на шамоллардан ҳимояловчи сумбати бор. Шундай буюк чинор қулагач, ёш ниҳолларнинг тақдири нима бўлди экан?..



СУРГУНДАГИ СУЛТОНЛАР

*Кечикканимиз учун
кечиринг, она!*

Айюб Султон қабрини зиёрат қилаётганимда Султон Маҳмуд Решад мақбараси жойлашган боғда ўтган асрнинг 50-йилларидан кейин дафн этилган кишиларнинг қабрларини кўрдим. Шайх Яҳё Афанди қабристонида ҳам шунга ўхшаш қабрларни учратганман. Булар кимлар? Олти аср давомида шу халққа хизмат қилган, сургундан сўнг, ўз ватанига қайтиш бахтига муяссар бўлган Усмонўғилларининг сўнгги вакиллари-дир. Дастлаб эркаклар, кейин аёллар ватанидан қувилади. Уларнинг барчаси, ҳатто гўдаклари ҳам шафқатсиз сургунни бошдан кечирган. Она юртларидан йироқда – чет элларда яшашга маҳкум қилиндилар. Уларнинг қўлларида нимаики бўлса, ҳаммаси тортиб олинди. Фотих, Ёвуз ва Қонунийнинг фарзандлари шу даражада хорлик жарига улоқтирилади-ми?

XIX асрнинг ўрталарида Туркия Бош вазири ҳисобланган Аднан Мендерес 1952 йилда НАТО йиғилишида иштирок этиш учун Францияга сафар қилади. Парижга етиб келган Мендерес Туркиянинг шу ердаги элчисини ҳузурига чорлаб: “Мусулмонларнинг сўнгги халифаси султон Абдулҳамид Сокийнинг оила аъзолари Парижга сургун қилинган деб эшитгандим. Ғайриюртда улар қандай кун кечирмоқдалар, нима билан машғуллар?” деб сўрайди. Шунда элчи султон оиласининг тақдиридан беҳабар эканлигини айтади. Бу жавобдан жунбушга келган Аднан Мендерес элчига: “Сенга 24 соат муҳлат! Ё султон оиласининг манзилини топасан, ёки истеъфо ҳақидаги аризанг билан келасан!” деб шарт қўяди. Орадан бироз вақт ўтгач элчи Абдулҳамидхон оиласининг манзилини топиб келади. Шундан кейин Туркия Бош вазири Аднан Мендерес аниқланган манзилга ўзи йўл олади.

Халифанинг оиласи истиқомат қилаётган уйга келгач, Аднан Мендерес султоннинг оила аъзолари

ишда эканликларидан хабар топади ва уларнинг иш жойига йўл олади. Туркия Бош вазири излаётган кишиларини Париж чеккасидаги бир кафесидagi идиш-товоқ ювиш хонасига кўриб қолади: мусулмонларнинг сўнгги халифаси Абдулҳамид II нинг оила аъзолари – 80 ёшли ра-



Оиша Султон қабри

фиқаси Мушфиқа Султон ва 60 ёшни қаршилаган қизи Оиша Султон хоним французларнинг юмушларини бажаришарди.

Бу ҳолатни кўриб, кўзёшларини тута олмаган Аднан Мендерес Мушфиқа хонимнинг кўлларини ўпиб, шундай дейди: “Она, бизни кечиринг, ҳузурингизга кеч келдик!”

Ўз она юртидан ёт туп-роққа бадарға қилинганига чорак асрдан ошган Мушфиқа султон: “Сиз кимсиз, болам?” дейди қалтироқ овозда. Бунга жавобан: “Мен Туркия Бош вазириман”, дейди Аднан Мендерес. Айни шу лахзада Усмонли хонимлари йиғлаб юборишади...

Аднан Мендерес Туркияга қайт-
гач, мамлакатнинг ўша пайтдаги пре-
зиденти Жалол Баярга мурожаат қи-
лади:

– Мен Парижда Усмонли оиласининг хонимлари французларнинг идиш-товоқларини юваётганига гу-



**Мушфиқа Хотунафанди
қабри**

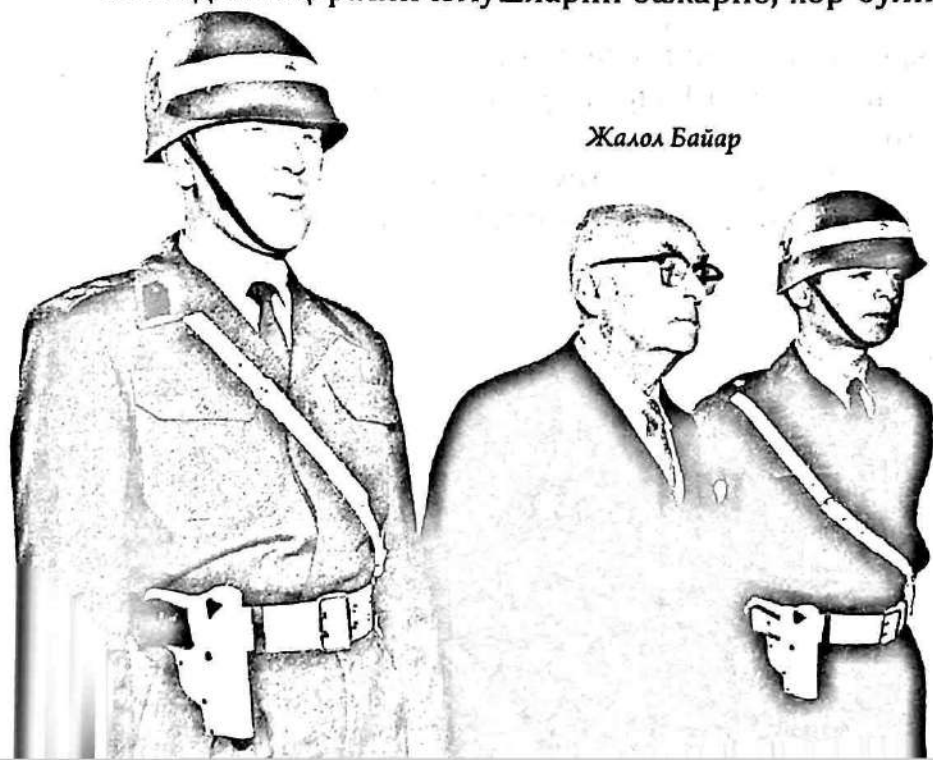
воҳ бўлдим. Ғайридинлар султонимиз хонимларини камситиш учун шундай ишга қўйганига шубҳам йўқ. Бу ҳол муслмонлар учун исноддир. Шу сабабдан мен уларни авф қилиб, мамлакатга қайтариш лозим деб ҳисоблайман!

– Аднан бей, жим! Бу ҳақда бошқа зинҳор оғиз оча кўрманг! Бу гапингиз исёнчи газетачилар ёки анави ҳарбийларнинг қулоғига чалинса, ғала-ғовур кўтариб, сиз билан мени қатл қилишади, – дейди президент Жалолбей.

Президент жавобини олдиндан билган Аднан Мендерес чўнтагидан бир қоғоз чиқаради ва Президентга узатди. Бу қоғоз Бош вазирнинг истеъфо сўраб ёзган аризаси эди.

– Бу истеъфонинг сабаби нима? – сўрайди Президент. Бу саволга жавобан Аднан Мендерес тарих китобларига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган мана бу сўзларни айтди:

– Бегона юртларда ғайридинларнинг кирини ювишдек ҳақоратли юмушларни бажариб, хор бўлиб



Жалол Байар

юрган ота-оналари бор юртнинг Бош вазири бўлишдан ор қиламан!

Президент Жалол Баяр Мендересни фикридан қайтаришга қанчалик уринмасин, барча ҳаракатлари зое кетади. Президентнинг талабидан воз кечган Мендерес Айдиндаги ота уйига кетади. Орадан бироз вақт ўтгач Президент бош вазири ҳузурига одам жўнатиб “Хонадон аёлларини юртга қайтариш буйруғини қонунийлаштирайлик, фақат эркаклар қайтишини ортга суриб турайлик” деган мазмундаги таклиф билдиради. Мендерес таклифни қабул қилди.

Узоқ йиллардан сўнг ватанга қайтаётганлар орасида, албатта, Абдулҳамидхоннинг рафиқаси Мушфиқа Хоним ва қизи Оиша Султонлар ҳам бор эди. Уларга Ташвиқиядан уй берилади. Кунларнинг бирида эшик тақиллайди. Эшикни очган Оиша Султон рўпарасида бош вазир Аднан Мендересни кўриб турарди. Салом-алиқдан сўнг у: “Агар рози бўлсалар Мушфиқа Хонимни кўрмоқчи эдим”, дейди. Оиша Султон ҳурмат кўрсатиб, бош вазирни уйига киритади. Мушфиқа Хоним бошида рўмол, қўлида тасбиҳ билан Мендересни қарши олади. Мушфиқа Султон: “Хуш келдингиз, ўғлим. Кошки келишингиздан олдин хабар берга-

*Мушфиқа Хотунафанди ва қизи
Оиша Султон*





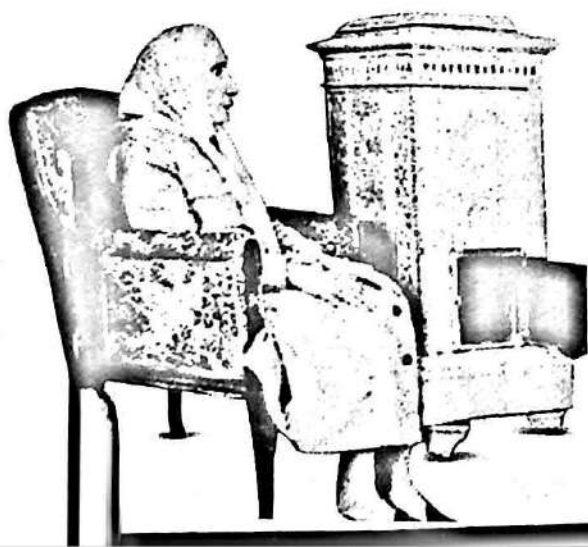
*Аднан Мендерес рафиқаси
Берин Мендерес*

нингизда, тайёргарлик қилиб қўйган бўлардик” дейди. Мендерес: “Оворагарчилиكنинг ҳожати йўқ, Хонимафандим. Мен қўлингизни ўпип, дуонгизни олиш, бирор нарсага муҳтож-лигингиз бор ёки йўқлигини билиш учун келгандим”, дейди. Бундай илтифотдан хурсанд бўлган Мушфиқа Султон: “Болам, дуоларим доим сиз билан. Бир муҳандис бей бизга уй берди, шунингдек, ҳар ойлик емишларимиз харажатлари учун пул ҳам бериб турибди”, дейди.

Аслида, уйни муҳандисдан ижарага олган одам Мендереснинг ўзи эди. Бундан ташқари, салтанат аёлларининг яшашлари учун харажатни зиммасига олган бош вазир уй эгасига ҳар ой 10 минг турк лираси миқдорида пул берарди.

1959 йил Кипр масаласи бўйича битим тузиш мақсадида Буюк Британияга кетаётган Туркия делегацияси бор учоқ Лондон яқинида қулаб тушади. Ҳалокатда туризм вазири ва бошқа ўн тўрт амалдор ҳалок бўлади. Мўъжиза туфайли фақатгина Аднан Мендерес омон

қолади. Кунларнинг бирида Мендересдан турмуш ўртоғи Берин хоним сўрайди: “Жаноб, самолёт ҳалокатга учраб, ўлим



Мушфиқа Хотунафанди



билан юзма-юз келган пайтингизда нима ҳақда ўйлагандингиз?" Аднан Бей ажойиб тарзда жавоб беради: "Самолёт қулаб тушаётганда нима ҳақда ўйлаганимни жуда яхши эслайман. Агар мен ўлсам, Берин Хоним Абдулҳамидхоннинг аҳлларига ғамхўрлик қилишда давом этадими? Мен айнан шулар ҳақида ўйладим".

Тақиқлаб қўйилган Ҳаж сафарини тиклаган, ўн мингта масжид, йигирма беш мингта Қуръондан таълим берадиган мадраса, Анадўлида воиз, хатиб ва диний устозлар етказиб берадиган йигирма иккита олий ўқув юртлари фаоли-

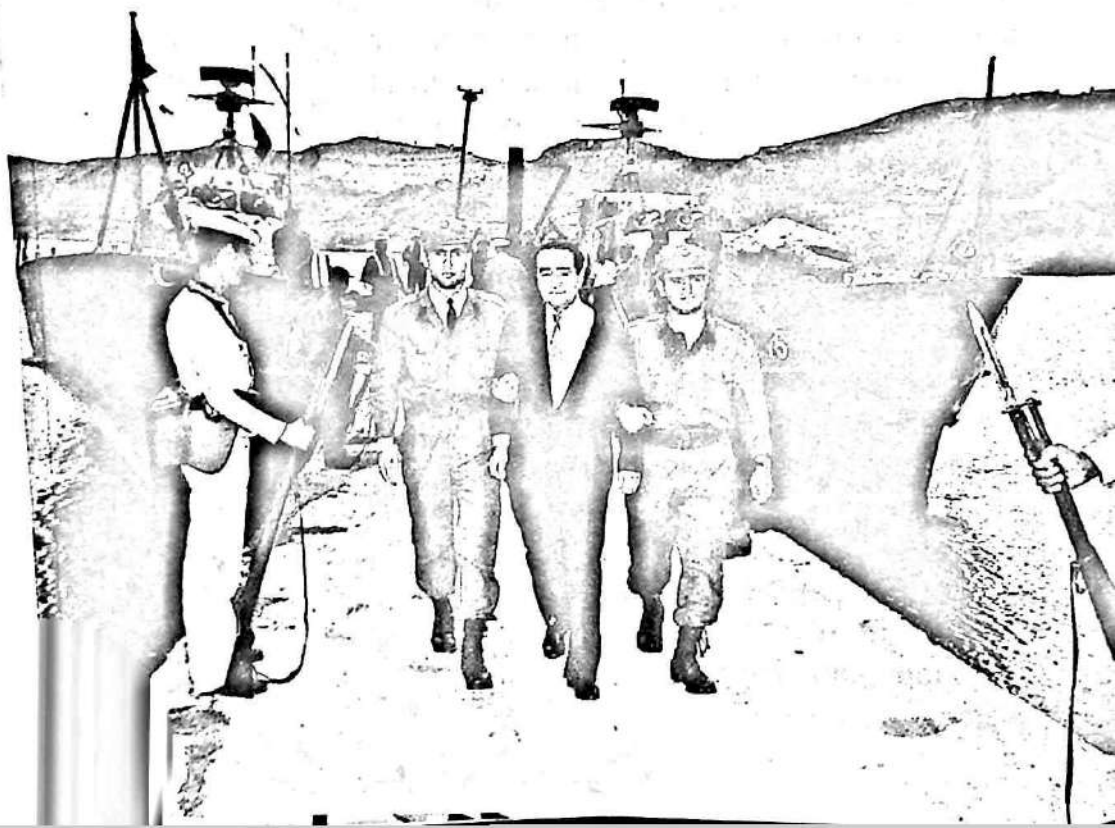
Оиша Султон



ятини йўлга қўйган Аднан Мендерес 1960 йилда генерал Жамол Гурсал бошчилигидаги ҳарбий инқилоб қатнашчилари томонидан дорга осилади.

Шундан кейин Берин хоним ёлғизланиб қолади, унинг ҳолидан ҳеч ким хабар олмайди. Бу ҳам етмагандек қарздорлар эшикдан аримасди. Улар орасида Абдулҳамидхоннинг рафиқаси ва қизи яшайдиган уй эгаси муҳандис бей ҳам бор эди. У Мушфиқа хоним ва Оиша Султон яшаган уйнинг тўпланган ижара қарзларини талаб қилиб келади. Ноилож қолган Берин Хоним ўғли Мутлуни ёнига чақириб, ундан никоҳ узугини сотишни сўрайди. Узук пулидан бутун қарзлар қопланиб, Султоннинг қизи ва аёли яшайдиган уй ижара ҳақлари тўлаб берилади.

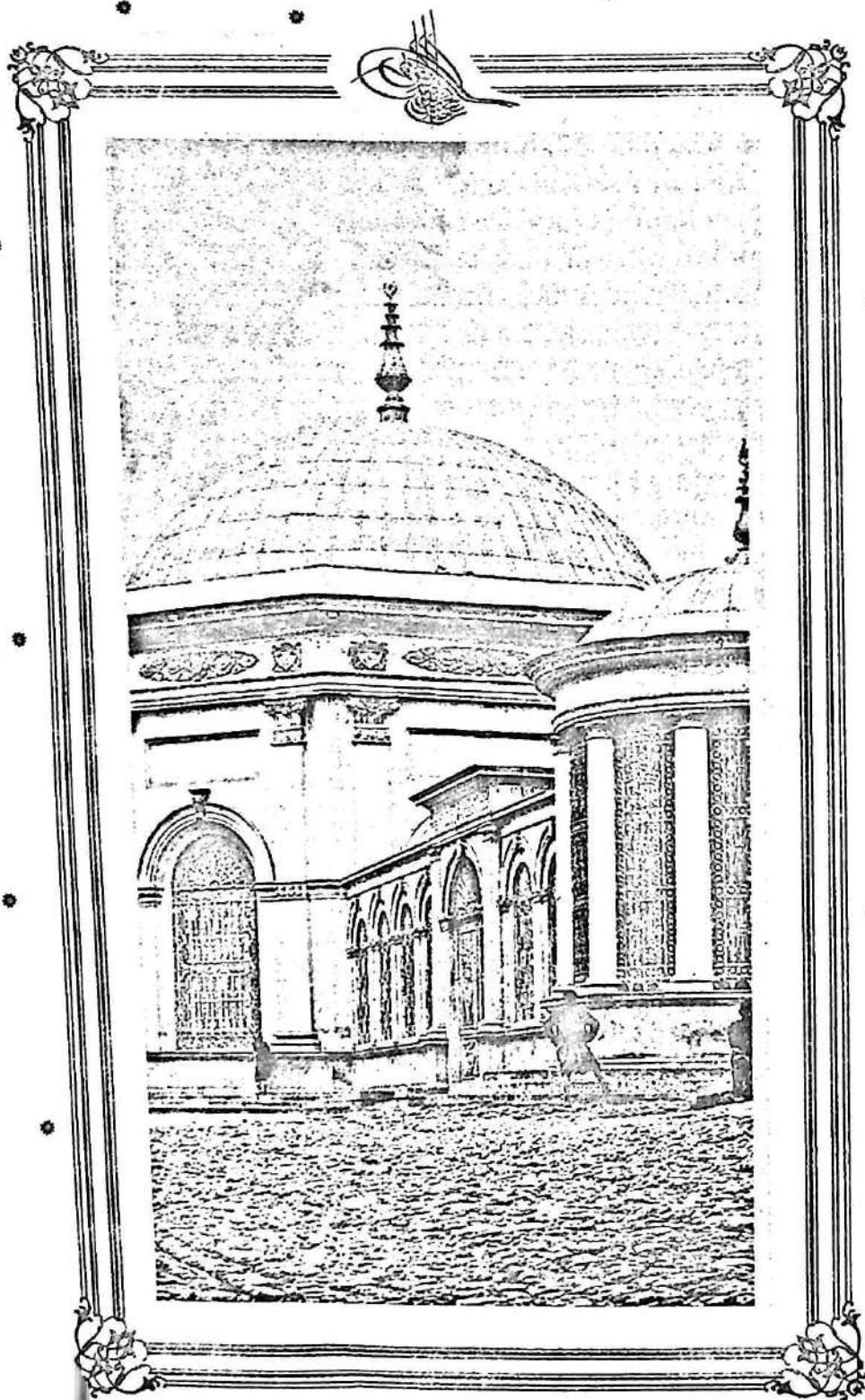
Кунларнинг бирида Берин хоним ҳузурига Адабозоридан бир киши келади. У заргар бўлиб, мижозларидан сотиб олган бир тилла узукда Аднан Бей ва Берин Хонимнинг исмлари ёзилганини кўрганини,



уни ўғирланган деб ўйлаб, узук-ни ўз эгасига топшириш учун олиб келганини айтади. Ҳа, бу узук ўша Берин Хонимга севикли эридан қолган энг қимматбаҳо ёдгорлик, уни икки йил олдин Абдулҳамидхоннинг рафиқаси ва қизининг харажатларини қоплаш учун иккиланмасдан сотиб юборганди. Муборак оила издошларини мушкул пайтларда ҳимоя қилган узук ўз эгасига қайтариб берилади. Бу – қилинган эзгу ишларнинг гўзал мукофоти эмасми?



Аднан Мендерес қатл қилинмоқда

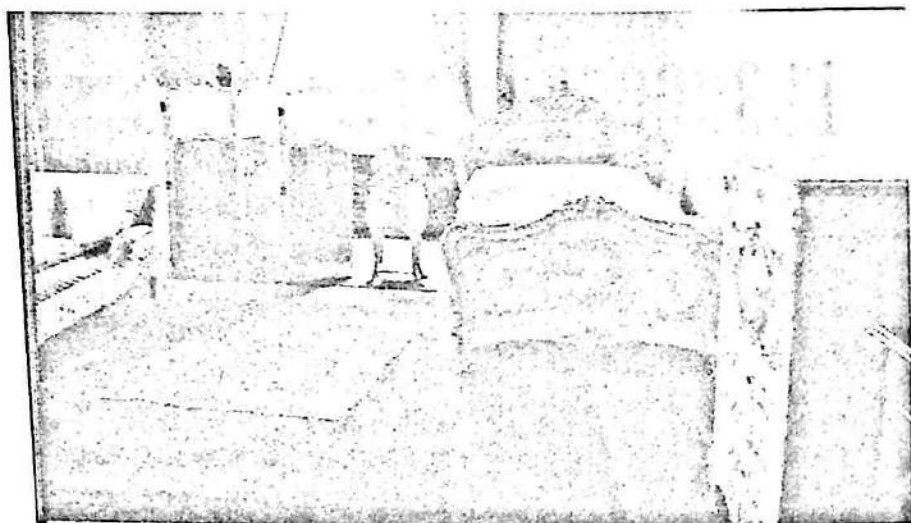


БИЗЛАРНИ ЕТИМ ҚОЛДИРИБ ҚАЕРГА КЕТАПСИЗ!



Мендан кейин келганлар бу давлатни ўн йил бошқара олишса, юз йил ҳукмронлик қилгандек хурсанд бўлишсин”.

Қани эди Абдулҳамидхон ушбу башоратида янглишган бўлса! Аммо у адашмаган эди... У ўзининг оқилона, келажакни кўрадиган зеҳни билан бу масалада ҳам ҳақли эди. Хоинлар ва очкўзлигига енгилган мақом-мартаба шайдолари Султон тахтдан ағдарилса, ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетади деб ўйлаган эдилар. Ҳолбуки, бир неча у йиллар давомида мамлакатни оёқда тутишга уринганди. 1909 йилда уни тахтдан туширганлар, Султон айтганидек, Давлати олийни ҳаттоки ўн йил ҳам бошқара олишмади. Аввал Траблусгарп уруши билан Шимолий Африкадаги сўнги сиқим тупроқ ҳам қўлдан чиқади. Сўнгра Болқон уруши билан асрлар давомида Усманийлар томонидан обод қилинган гўзал Болқон ерлари бирма-бир ишғол қилинади.



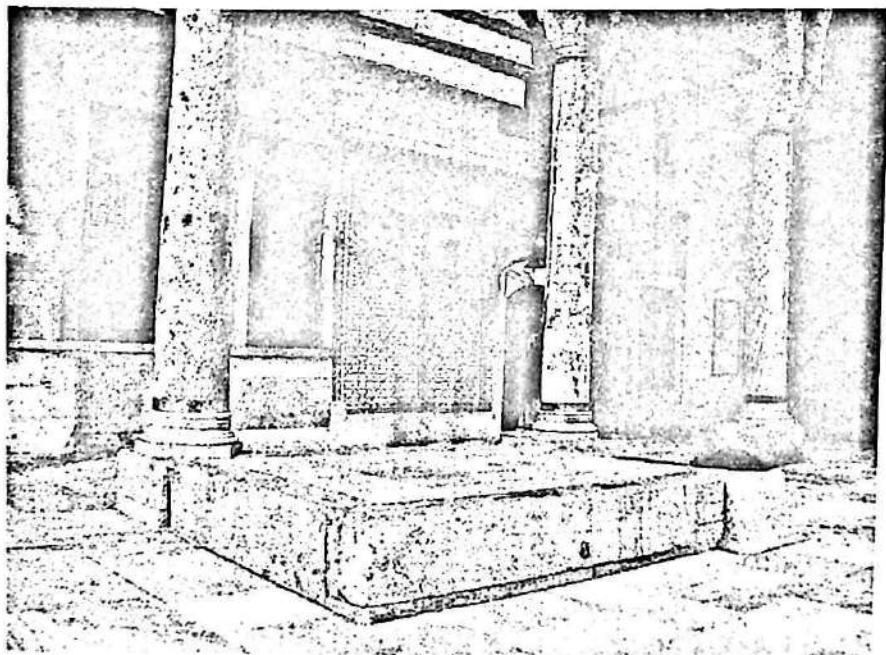
Селаник сургунида ҳатто газета ўқишига ҳам рухсат берилмаган Султон бу давр ўзгаришларини кузатолмаган. Бироқ, Селаникдан Бейлербейига кўчирилгач газета ўқишга рухсат берилади. Вазият биров мўътадиллашгач султонни зиёрат қилишга келган давлат амалдорлари сони ҳам орта бошлаганди. Улар султон ҳокимият тепасидан кетгач, давлатни бошқариш қанчалик қийинлигини ич-ичдан ҳис қилишган.

Газета мутолааси, собиқ ходимларининг суҳбатлари орқали Абдулҳамидхон дунё ҳодисаларини яқиндан кузата бошлаган эди. У биринчи жаҳон урушида Германия ва Австрия-Венгрияга иттифокдош сифатида урушга киришга қарши бўлган ва “Бу бир аҳмоқлик” деб бот-бот уқтирган. Унинг сўзларига кўра, нажот ушбу урушда бетараф бўлишдан иборат эди. Бора-бора биринчи жаҳон урушининг натижалари Абдулҳамиднинг башоратлари қанчалик тўғри эканлигини яна бир бор исботлади. Султоннинг араблар билан қилган сиёсатини тушунмай, Шариф Ҳусайнни ватанига юборганлар Арабистондаги исён ҳақида хабар топиб, саросимада қоладилар. Кўп-

лаб туркий ўлкаларни босиб олган Русия Биринчи жаҳон уруши охирида Шарқий Анадолига кўз тикиб турганда, собиқ султон Абдулҳамидхон тузган ҳарбий кучлар (Ҳамиди полклар ва Шарқий ташкилот) русларни чўчитиб турди.

1918 йили Усмонли давлати Чаноққала, Кутул Амаре, Биринчи ва Иккинчи Ғазо уруши каби муҳим жангларда ғалаба қозонган ва атрофдагиларга ўзининг осон ўлжа эмаслигини кўрсатиб қўйган эди. Бироқ, Усманийлар иттифоқчилари бирин-кетин таслим бўлгандан сўнг, у тинчлик ўрнатишга мажбур эди. Мондрос сулҳ шартномасига асосан турли ҳарбий кемалар бўғозлардан кириб, саройларимиз олдида лангар ташлайди. Ушбу ачинарли манзарани кўришга ҳар кимнинг ҳам виждон дош беролмасди. Яхшиямки, Абдулҳамидхон бу фожиали манзарани кўрмасдан бу дунёдан ўтиб кетади.

Султон Абдулҳамидхон кафанланган тош суна





Султон Абдулҳамидхоннинг жаноза маросими

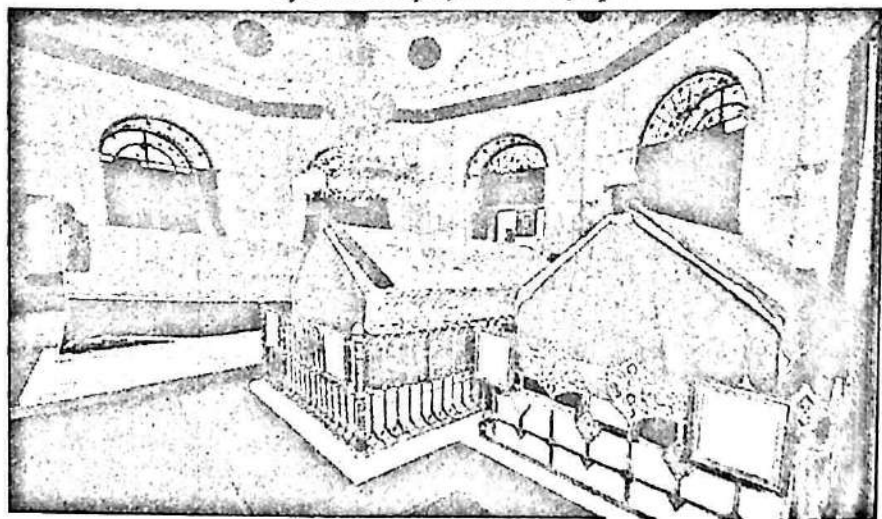
1918 йил январ ойида Султонни оғир дард анча ҳолдан тойдиради. Ўпкаси ва юраги хаста султонга бошида шифокорлар томонидан берилган дорилар ёрдам бермай қўяди. Яқинлари бу оғир ҳолатда чўмилмаслик кераклигини маслаҳат беришади. Боиси, Абдулҳамидхон бутун умр ҳар кун тонгда чўмилишни канда қилмаган султон бетоб бўлишига қарамасдан чўмилади...

Шахсий шифокори бўлмиш Отиф Ҳусайн султоннинг ҳолатини доимий назорат қиларди. Укаси Султон Маҳмуд Решад акасининг тезроқ тузалиши учун бошқа шифокорлар ҳам юборади. Аввалига бунинг рад этган Абдулҳамидхон аммо подишоҳ Маҳмуд Решаднинг юборган шифокорларининг рад этиш беодоблик бўлар деб, ноилоҳ рози бўлади. Жамбил ўсимлиги шарбати берилади, елкаларига ҳижома қўйилади. Шифокор Отиф Ҳусайн соат 14:45 ларда султон хузурига қайта чақирилади. Абдулҳамидхон дарди кўпайиб бораётгани сабаб кўкрагига ҳам ҳижома қилишини сўрайди. Бу масалани бошқа шифокорлар билан маслаҳатлашгани кетаётган Отиф Афанди

олдидан шахзода Салим чиқиб қолади ва отасининг аҳволини сўрайди. Шохнинг аҳволи оғир эканлигини айтган Отиф Афанди ҳали кетиб улгурмасдан ичкарида “султон хушларидан кетдилар” деган ғавғо бошланади.

Пойтахтнинг сўнгги соҳиби султон, улуғ халифа Абдулҳамидхон соат 15:00 да вафот этади. Ўша кун кечқурун султоннинг ўлим ташхисини қўйиш учун шифокорлар гуруҳи келади ва ўлим тўғрисида хулоса (баёнот) берилади. Султон жасади эртаси кун эрталаб олти йил ҳибсда қолган Бейларбейи саройидан жаноза таёргарлиги учун Тўпқопи саройига олиб борилади. Деярли барча Усмонли Султонлари сингари Абдулҳамидхоннинг дафн маросими ҳам Тўпқопи саройи Муққаддас омонатлар Доираси олдида ўтказилди. Махсус бинонинг Гулхонага қарашли қисмида, бобоси Маҳмуд II қурдирган фаввора олдидаги ёғоч тахтага ётқизиблиб ювинтирилади. Сўнг, Муққаддас омонатлар Доирасининг Эндерунга қараган эшиги олдидаги баландликка ётқизиблиб кафанланади. Кейин марҳумнинг васияти амалга

Султон Абдулҳамидхон қабри



оширилади: Султон: “Мен вафот этганимдан кейин сиз Каъбапўшдан бир парчани оғзимга ёпасиз, юзимга дастимал ...”

Дастимал Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак Хиркаи саодатларига теккизилган рўмолча. Султоннинг хоҳиши амалга оширилади. Кейин кафанлаш жараёни тугайди ва кўмиш маросими учун мархумни Чамбарлитошга дафн этилган раҳматли бобоси Маҳмудхон II нинг мақбараси томон олиб борилади. Жаноза маросимида минглаб одамлар

Султон Абдулҳамидхон мақбараси зиёратчилари



йиғилади. Дафн маросимида одамларнинг бундай меҳр-оқибат кўрсатиши, Иттиҳодчилар юзига тарсакидек эди. Ҳамманинг кўзлари ёшланган, ҳамманинг нигоҳи қайғули. Аёсофия масжиди олдидан елкаларга кўтарилган Абдулҳамидхоннинг тобути Девон йўли бўйлаб ҳаракатланаётганда, одамлар уйларининг деразаларидан туриб дуога қўл очиб, кўз ёшларига беланиб қуйидагича фарёд қилишарди:

“Биззи роҳат-фароғат ичра яшаттирган, нону гўшти беш тийинга едирган Султонимиз, бизларни етим қолдириб қайларга йўл олдингиз?”

Талҳа Уғурлуэл
Абдулҳамидхон

Муҳаррир
Абдурауф Зокиров
Мусаҳҳиҳ
Диляноза Рустамова
Дизайнер
Муҳриддин Ҳамроев

Ушбу китобнинг барча ҳақлари "Тимаş уауинлағи" нашриёти томонидан
"Мутаржим" таржимоналар гуруҳига тақдим этилган.
Мазкур китобни чоп этиш, кўпайтириш ва тарқатиш фақат ушбу
гуруҳга тегишли!

Тасдиқнома рақами №6732
Босишга 2021 йил 28 майда
рухсат этилди.
Бичими 84x108 ¹/₃₂
"Cambria" гарнитураси.
Офсет босма усулида босилди.
17,50 босма тобоқ.
Адади 200 нусха.
11-сон буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

"КИТОВ nashir"
нашриётида тайёрланди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор
19-мавзе 11-уй

"КИТОВ nashir" нашриётида тайёрланди.
Тошкент шари, Чилонзор 19-мавзе 11-уй
Тел.: (+99890) 947-90-00

